

Еривако

**Науковий щоквартальник
№2 (14) (квітень-червень)
Том 2**

**Київ-Миколаїв
2016**

УДК 94+327+930

Засновник видання:

Науково-дослідний центр «Лукомор'є» Інституту археології НАН України

Зареєстровано як друкований засіб масової інформації (Реєстраційне свідоцтво: КВ № 13415-2299Р)

Журнал внесено до Переліку наукових фахових видань України з історичних наук (Наказ МОН України № 1328 від 21 грудня 2015 року)

Головний редактор: *Олександр Тригуб*

Заступники головного редактора: *Ігор Кривошея, Віктор Погромський*

Відповідальний секретар: *Кирило Горбенко*

Редакційна колегія: Буйських А.В., д.і.н., ст. наук. співр. (Київ, Україна)
Гаврилюк Н.А., д.і.н., професор (Київ, Україна)
Гребенніков Ю.С., к.і.н., доцент (Миколаїв, Україна)
Гречка Д.С., к.і.н., ст. наук. співр. (Київ, Україна)
Димчик Рафал, доктор історії, ад'юнкт (Познань, Польща)
Казьмирчук Г.Д., д.і.н., професор (Київ, Україна)
Кривошея І.І., д.і.н., професор (Умань, Україна)
Кринко Є.Ф., д.і.н., професор (Ростов-на-Дону, Російська Федерація)
Михайлуца М.І., д.і.н., професор (Одеса, Україна)
Панковський В.Б., к.і.н., наук. співр. (Київ, Україна)
Симоненко О.В., д.і.н., професор (Київ, Україна)
Смирнов І.О., к.і.н., доцент (Миколаїв, Україна)
Тихонов А.К., д.і.н., професор (Володимир, Російська Федерація)
Тробські Мацей, доктор габілітований, професор (Ченстохова, Польща)
Шитюк М.М., д.і.н., професор (Миколаїв, Україна)
Шкляж Й.М., д.і.н., професор (Миколаїв, Україна)

Рецензенти:

Господаренко О.В., кандидат історичних наук, доцент (МНУ імені В. Сухомлинського)
Ігнатуша О.М., доктор історичних наук, професор (Запорізький національний університет)
Тодоров І.Я., доктор історичних наук, професор (Ужгородський національний університет)

Адреса редакції:

54003, м. Миколаїв, площа Адміралтейська 1, Інститут історії, політології та права МНУ імені В. Сухомлинського, Науково-дослідний центр «Лукомор'є», **E-mail:** alextrigub@ukr.net

Дивіться наші статті на сторінках:

Офіційна сторінка в Інтернеті: <http://www.eminak.mksat.net>

Журнал індексується у системі **ПІНЦ** (договір № 580-09/2015 від 11 вересня 2015 р.) та розміщено у бібліотеці **e-LIBRARY.RU**: http://elibrary.ru/title_about.asp?id=55638

Наукометрична база **Open Academic Journals Index**: <http://oaji.net/journal-detail.html?number=294>

Статті й анотації присутні у міжнародній бібліотечній базі **EBSCO Information Services** (EBSCO, США)

Емінак: науковий щоквартальник. – 2016. – № 2 (14) (квітень-червень). – Т. 2. – 131 с.

Рекомендовано до друку Науково-методичною радою НДЦ «Лукомор'є» (протокол № 6 від 30.06.2016 р.)

Статті подаються в авторській редакції. Автори несуть відповідальність за достовірність фактів, імен і за граматичні та стилістичні помилки.

ISSN 1998-4634

© Автори статей, 2016

© Науково-дослідний центр «Лукомор'є», 2016

* **Емінак** (грец.) – за однією з версій, ім'я скіфського царя, що здійснював владу над Ольвією.

ЗМІСТ

Історія України

Смишляк Аліна	
Київський митрополичий хор (XIX – поч. XX ст.): соціокультурний портрет спільноти	5
Залужна Алла, Цецик Ярослав	
Розвиток освіти та її роль у культурному житті Волині наприкінці XIX – на початку XX ст.	13
Нагірняк Андрій	
М. Лозинський у державотворчому процесі Західної України першої чверті XX ст.	18
Магась-Демидас Юлія	
Трансформація ставлення селянства Наддніпрянської України до влади (1905 – лютий 1917 рр.)	22
Магась В'ячеслав	
Діяльність націоналістичної молоді у культурницьких і суспільно-політичних організаціях Харкова у 1914-1917 рр.	28
Мищак Іван	
Театр як чинник відродження української культури під час Української революції 1917-1921 років	34
Пасічник Іван	
Кубань у державотворчих поглядах Павла Скоропадського	40
Магурчак Андрій	
Андрій Жук і західноукраїнська еміграція: до історії питання про невідбутий з'їзд	49
Тевікова Ольга	
Нищення культових архітектурних пам'яток Полтавщини у період функціонування радянської влади (20-60-і рр. XX ст.)	55
Михайлов Володимир	
Політичне протистояння Народного Руху України та Комуністичної партії на Херсонщині наприкінці 1980-х – 1991 рр.	60
Шоповал Лариса	
Лемки на Зінківщині (Полтавщина): до питання регіональної ідентичності етнографічної групи	67

Музеєзнавство. Пам'яткознавство.

Петрик Наталя	
Національний музей імені короля Яна III у Львові та збірка Болеслава Ожеховича: історія формування колекцій військово-історичних пам'яток (1908-1940 рр.)	93
Німенко Наталія	
Внесок Сумського краєзнавчого музею у справу охорони пам'яток старовини і мистецтва на Сумщині у 20-х роках XX ст.	99
Помаз Юлія	
Адміністративно-правові засади реалізації державної політики щодо культових споруд в Українській РСР: теорія і практика (середина 1940-х – друга половина 1950-х рр.)	105

Історія науки і техніки

Клецька Тетяна	
Діяльність Павла Емілійовича Ромера у Київському фізико-математичному товаристві	111
Сандурська Олена	
Історія маячної справи в Україні: короткий огляд	116

Сторінка рецензента

Габелко Олег	
Рецензія на монографію Николаева Николая Ильича «Просопография Ольвии Понтийской V в. до н.э. – I в. н.э.» (Рецензія на монографію Николаева Миколи Ілліча «Просопография Ольвии Понтийской V ст. до н.э. – I ст. н.э.»)	122
Андрєєв Віталій	
Рецензія на книгу: Дослідники історії Південної України: біобібліографічний довідник / упорядник: Ігор Лиман. – Київ, 2013. – Том 1. – 2013. – 382 с.	126

CONTENT

History of Ukraine

Smyshlyak Alina	
Kyiv Metropolitan Chorus (19th – early 20 th century): the sociocultural image of community	5
Zaluzhna Alla, Tsetsyk Jaroslav	
Development of education and its role in cultural life Volyn late XIX – early XX centuries	13
Nagirnyak Andrii	
Mykola Lozynskyi in the process of state creation of western Ukraine in the first term of 20 th century	18
Magas-Demydas Yulia	
Transformation of the Dnieper Ukraine Peasants' Attitude to the Authorities (1905 – February 1917)	22
Magas Vyacheslav	
The Nationalistic Youth Activities in Cultural and Socio-Political Organizations of Kharkiv in 1914-1917	28
Myshchak Ivan	
The Theatre as a Factor of the Revival of Ukrainian Culture in the Ukrainian Revolution of 1917-1921	34
Pasichnyk Ivan	
Kuban in the state-views of Pavlo Skoropadsky	40
Magurchak Andriy	
Andriy Zhuk and Western Ukrainian emigration: the history of question about the not departed Congress	49
Tevikova Olga	
The destruction of religious architectural monuments in Poltava region during to operation of the Soviet Power in 1920-1960 th	55
Mihaylov Volodymyr	
Political opposition of People's Movement of Ukraine and the Communist Party of the Kherson region in the late of 1980's – 1991	60
Shapoval Larysa	
Lemky on Zinkivschyni (Poltava region): on the question of regional identity ethnic group	67

Museology. Monument studies.

Petryk Natalia	
The National Museum of the King Jan III in Lviv and Boleslaw Ozhehovich collection: the formation of collections of military historical attractions (1908-1940)	93
Nimenko Natalia	
Sumy regional ethnography museum's contribution to the protection of monuments and art in Sumy oblast in 1920s	99
Pomaz Julia	
Administratively-fundamental legal principles of state policy implementation concerning houses of worship in the Ukrainian SSR: theory and practice (mid 1940s – latter half of the 1950s)	105

History of Science and Technology

Kletska Tetiana	
Activities Paul Emiliovykh Romer in the Kiev physical-mathematical society	111
Sandurs'ka Olena	
History Of Ukrainian Lighthouses: short overview	116

Page of Reviewer

Gabelko Oleg	
Review on the monograph of Nikolaev Nikolai Ilyich «Prosopography of Olbia Pontica, V c. BC. – I c. AD» (in Russian)	122
Vitaly Andreev	
Book Review: <i>Southern Ukraine History Researchers: Bibliographic reference book / compiled by Igor Lyman. – Kyiv, 2013. – Vol. 1. – 2013. – 382 p.</i>	126

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 930.85 (783)

КИЇВСЬКИЙ МИТРОПОЛИЧИЙ ХОР (XIX – ПОЧ. XX ст.): СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ПОРТРЕТ СПІЛЬНОТИ

Аліна Смишляк

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Україна, 01601, м. Київ, вул. Володимирська, 60
e-mail: alinasm@meta.ua

Церковний спів у силу свого особливого призначення переростає межі мистецтва у звичному для нас розумінні. Тому спільнота його носії – церковні хори, є цікавим феноменом для дослідження не тільки музикознавцями та культурологами, а й істориками.

Локусами, навколо яких відбувалося формування церковно-музичної культури Києва, були храми та люди. Як у будь-якій професійній касті, у середовищі церковних хорів Києва встановилась негласна ієрархія, в якій висота кар'єрної сходинки, на якій стояла людина/колектив, визначалась престижністю місця її роботи/служіння. Здебільшого це міг бути конкретний храм, служба при якому вимагала дуже високого професійного рівня та прийняття до якого означало визнання цих якостей, або людина – церковний ієрарх, служба при якому означала отримання доступу до різного роду життєвих благ.

Досліджуючи картину топографії церковно-музичної культури Києва, ми звертаємось до одного з найважливіших за означенням його хорових осередків – а саме, митрополичого хору. Вписати його у церковно-музичну топографію Києва не так просто, як наприклад, з хорами, чиє служіння було прив'язане винятково до конкретного місця – приходу чи храму. Положення останнього у хоровій ієрархії Києва визначалось не тільки місцем його служіння, яким був Софійський кафедральний собор, а становищем його патрона, у першу чергу, оскільки хор митрополита а priori вимагав найкращого – найкращих голосів, найкращих солістів, найталановитіших регентів. А щодо місця служіння – то лише за митрополита Платона (Городецького) відбувається його остаточна прив'язка до Софійського собору – до цього часу, до 1880-х рр. хори

митрополичий і хор Софійського собору існували окремо. Платон просто ліквідував митрополичий хор як окрему адміністративну одиницю – з цього часу митрополичий хор вже таким навіть не називається, а іменується здебільшого як хор Софійського собору.

Якщо говорити про історіографію проблеми, то на українських матеріалах вона практично відсутня, та й взагалі соціальна та семантична сторона функціонування церковних хорів майже не розглядалась вченими. Побіжно торкаються проблематики праці П. Козицького, Л. Пархоменко, А. Кречківського й ін.; джерельну базу складають документи, спогади сучасників і матеріали київської преси досліджуваного періоду.

У даній статті ставиться завдання на прикладі Київського митрополичого хору окреслити закономірності функціонування київських церковних хорів у XIX – поч. XX ст., структуру хори, традиції його функціонування, утримання, систему взаємовідносин хору з його патроном і регентом, поведінкові моделі та життєві стратегії хористів. Подібне наукове завдання є інноваційним, оскільки досі досліджувалась лише музична сторона функціонування хорів, і вивчали її винятково мистецтвознавці та культурологи.

Щоб створити повноцінну картину цього колективу, слід розпочати зі шляхів та способів його комплектування. Як і будь-який класичний церковний хор, він складався з чотирьох вокальних груп за голосами – басів, альтів, тенорів і дискантів. Кожна з цих груп періодично поповнювалася. Питаннями комплектації хору відав його регент, а кандидатури майбутніх хористів лише виносились на затвердження митрополита. Так, якщо дискантові й альтові партії формувались із хлопчи-

ків-учнів духовних училищ (у переважній більшості випадків – учнів нижчих відділень Києво-Софійського та Києво-Подільського духовних училищ), то партії тенорів і басів набирались в основному з семінаристів, або навіть колишніх учнів семінарії, що часто обіймали дяківські вакансії у приходах Київської губернії. Так, у 1842 р. до складу митрополичого хору на його власне прохання було зараховано стихарного дячка с. Нелишки Липовецького повіту Павла Дубіневича, який писав: «...Чувствую себя способным петь басом, я состою дячком, не предвидя достижения высшей степени...» [1]. Прохання, судячи з усього, було таки прийняте до уваги, оскільки після отримання відповідної довідки, було видано документ про те, що дяківське місце у Нелишках слід віднині вважати вакантним [2]. Прохач закінчив семінарію ще у 1835 році, і лише у 1842 р., у віці 24 років пише прохання про зарахування його у хор. І дійсно, за сприятливої відповіді його могли чекати досить непогані перспективи – співак зі сформованим голосом, тим більше басом – а таких голосів постійно бракувало, мав усі шанси довго прослужити у митрополичому хорі, що забезпечило б цій людині суспільну повагу, високий соціальний статус, на здобуття яких вона, залишаючись на попередньому місці, не могла розраховувати. Для дорослих співаків, зі сформованими голосами – тенорів і басів, не існувало небезпеки «спастися» з голосу, що ставало цілою проблемою для малолітніх півчих, які могли втратити всі «кар'єрні» здобутки та залишитись на узбіччі життя після початку мутації голосу.

Церковні регенти, особисто відповідаючи за якість комплектування хорів, і прагнучи кожен створити позитивну репутацію свого власного хору, мали володіти повною інформацією про те, де вони можуть знайти талановитих співаків, де, коли і в якому хорі були помітні партії тих же басів, тенорів, або звідки у поточний момент можна на кращих умовах переманити гарні альтові чи дискантові партії. І головне завдання регента полягало у тому, щоб ці голоси знайти, і, що не менш важливо, витримати за них потужну конкуренцію із колегами-регентами.

Єдиним шляхом потрапити до престижного хору без наявності неформальних зв'язків, були неординарні вокальні дані – «голос». Метафора «голосу» за змістом значно ширша за діапазон і силу вокальних даних – вона включала й особливу харизму півчого, що заворожувала та вабила слухачів. Саме наяв-

ність таких «голосів» визначала успіх хору. Прохачі, що направляли до правління Митрополичого дому прохання про зарахування їх до складу хору митрополита чи хору Митрополичого дому, посилались або ж на свої видатні вокальні здібності (як, наприклад, Петро Петрушевський, що писав: «...Прослышавши, что в хоре Вашего Преподобия имеется потребность в тенорах, я же чувствую себя способным петь тенором, и будучи предварительно испытан господином регентом...»), або ж на складні життєві обставини (зазвичай, такі прохання направляли звільнені з училища чи духовної семінарії) [3]. Наприклад, маємо подібне прохання Петра Завірюхіна, звільненого у 1844 р. з середнього відділення Київської духовної семінарії, який пише: «...пением занимаюсь с младенчества и чувствую себя и ныне способным петь в хорах...» [4]. Схожим є також прохання Давида Мінковського, виключеного з нижчого відділення Київської духовної семінарії. Останній посилається на те, що у цьому році він втратив батька, а отже і можливість будь-якої матеріальної підтримки.

Обов'язок періодично поповнювати хор свіжими голосами, або заповнювати пробіли, якщо хтось із півчих з якоїсь причини випадав із хору, покладался цілковито на регента. На відомостях про півчих здебільшого стоїть наступна резолюція – «...перемещен в хор Его Преосвященства по докладу регента...» [5]. Вирішенню цих завдань передувала копітка робота регента з пошуку голосів – у парафіях Київської єпархії, монастирях, приватних хорах, хорах навчальних закладів.

Якщо звернутися до питання кількісного складу хору (воно є більш суперечливим, бо питання соціального складу хористів запитань здебільшого не викликає – переважна їх більшість походять із духовного стану), то з наявних даних можна з впевненістю говорити про те, що його кількість навряд чи перевищувала 23-25 чол. У 1917 році регент хору Софійського собору (колишнього митрополичого хору) Я.С. Калішевський направляє прохання про підвищення суми на утримання хору у кількості 25 чоловік [6]. Проте Я. Калішевський починав свою діяльність при Софійському соборі, як регент митрополичого хору, а після ліквідації останнього не виключено, що до складу нового зведеного хору Софійського собору, який і розумівся відтепер як митрополичий, увійшли і півчі старого соборного хору, тому та кількість, про яку йде мова у документі, може дещо перевищувати

кількість хору митрополичого станом на час його окремого існування.

Дані попереднього документа можна вивірити, співставивши прізвища хористів, які згадуються в окремих списках, розпорядженнях, листах митрополичої канцелярії – вона не виходить за межі 23-25 чол. Так, у грудні 1839 р. разом із митрополитом до Петербурга відправився хор у складі 23 чоловік [7]. У 1865 р. за даними статистичного звіту, розміщеного на сторінках «Киевских епархиальных ведомостей», у митрополичому хорі співали лише 9 чоловік – тобто, кількість півчих з невідомих причин зменшилась майже на дві третини [8]. Але вже за три роки ситуація виправляється – у 1868 р. до Петербурга з митрополитом вирушають 18 чоловік – 4 баси (Орест Левитський, Олексій Россинський, Федір Левитський, Григорій Радоміцький), 4 тенори (Олександр Авраамов, Микола Комишинський, Іван Зародський, Яків Соколовський), 4 альти (Іван Кальницький, Іван Крижанівський, Петро Ємнаєв, Іван Левитський), та 6 дискантів (Володимир Тучанський, Мойсей Рибальський, Феофілакт Когутівський, Микола Рибальський, Димитрій Спицький та Василь Іванча) разом із регентом Іваном Сапурою [9].

У такі поїздки відправлялася більша частина хору, однак відбір керувався необхідністю підтримання представницького рівня митрополичої делегації, яка зазвичай зупинялась на власному подвір'ї на території Свято-Троїцької Олександро-Невської лаври. Близькість до імператорського двору, до найвищих керівних церковних інститутів імперії потребувала гідного представлення київського митрополичого двору, не говорячи вже про те, що митрополича свита і хор обов'язково приймали участь в усіх заходах, які могли відбуватися у цей час у столиці, не говорячи вже про богослужіння при Успенському соборі Олександро-Невської лаври – у хресних ходах, вікторіях, молебнях тощо. Це вимагало гідного представлення київської делегації, тож природно, що навряд чи митрополичий дім економив на подібних відрядженнях, але відібрати для поїздок, само собою, намагалися найбільш здібних і талановитих півчих, оскільки везти великий хор все одно не мало б сенсу – за кількістю він би не перевищував петербурзькі хори. Він міг виділятися на їхньому тлі лише за рахунок виконавського мистецтва та віртуозності, яка не обов'язково забезпечувалась кількістю.

Як довго тривала служба у митрополичому

хорі? Це можна встановити на основі прямих згадок і співвіднесенні періоду згадування повторюваних прізвищ. З останніх, на жаль, маємо лише одне – так, під 1868 р. та 1870 р. двічі зустрічаємо прізвище баса Григорія Радоміцького. Вперше раз він згадується у списку півчих, що мали відправитись до Санкт-Петербурга [10]. Вдруге його прізвище фігурує у скарзі на погану поведінку, за яку його, зрештою, і виключили з хору [11]. Отже, його служба у хорі тривала як мінімум 2 роки. Маємо ще наступні терміни: Андрій Самборський – 9 років, Василь Красницький – 3 роки, Гаврило Щупаковський та Ілля Гребениківський – по 1 року, Антон Маркович – 9 років [12], Олександр Коллешинський – 3 роки [13]. «Старожилом» хору став півчий Самуїл Черницький, як це видно з послужних списків монахів митрополичого дому – він прослужив тут цілих 13 років (з 1831 по 1844 рр.), а після був призначений дияконом посольської церкви у Константинополі [14]. Як бачимо, стаж півчих митрополичого хору міг бути досить довгим – у середньому 4-5 років, хоча підрахувати це точніше наразі не видається можливим. Звичайно, співаки зі сформованими тенорами та басами мали більше шансів протриматись у хорі довгий період – чого не можна сказати, наприклад, про хлопчиків-дискантів. Малі солісти дуже часто ставали «родзинками» хору, але вони ж були і предметом заздрощів всіх інших регентів. Саме за таких малих солістів тривала особливо жорстка конкуренція, бо плинність таких «кадрів» була найбільшою – співати свої голосові партії довго, вони, як правило, не могли, а після спадання з голосу кожного нового хориста треба було шукати йому заміну, щоб хор не встигнув втратити популярність.

Здебільшого натрапивши на гарний сопрано чи дискант, регенти спокушали батьків обіцянками, що дитина не тільки навчиться співати і виступатиме, але буде нагородована й одягнена, отримає освіту та подальшу дорогу у життя. Але, як справедливо зазначила Л. Пархоменко, лише обізнані люди знали про тяжкі випробування, що дітям готувало «спадання» з голосу, коли вони в один момент опинялись *«на узбіччі слави й мистецтва»* [15].

Повернемося тепер до суто побутової сторони функціонування хору, яка достатньо добре висвітлена у документах. Так, мешкали хористи, судячи з усього, у приміщенні митрополичого дому в окремих келіях. Так, маємо згадки про те, що вищезгаданий хорист

А.Калинович на час від'їзду хору до Петербурга залишається при Митрополичому домі [16]. Також маємо вказівку на те, що у січнілютому 1844 р. над приміщенням, де у Митрополичому домі розміщались келії півчих, було надбудовано другий поверх – «...по встретившейся надобности в жилых комнатах для монашествующей братии при доме нашем, что в Софийском соборе, полезным признано на здании, где ныне помещаются монашествующие и певчие, возвести другой этаж... [17]. Півчі займали окремі келії, над старшими хористами призначався старший дорослих півчих, тоді як за малолітніх півчих відповідали регент і вчитель, якого наймали для проходження малолітніми півчими програми духовного училища.

Основними обов'язками митрополичих хористів був спів на митрополичих службах у Софійському соборі, ходіння по требам, супроводження митрополичого служіння як у Києві, так і у від'їздах, наприклад під час поїздки митрополита до Санкт-Петербурга. Обов'язками їх у таких поїздках був спів на літургіях у воскресні та святкові дні, спів акафіста по середам і ходіння на треби. Останнє регулювалося винятково регентом, який визначав, хто буде брати участь у здійсненні тих чи інших треб, вів переговори з мирянами, які бажали запросити хор для здійснення треб. Тут вже успішність хору залежала винятково від спритності регента, який домовлявся про участь хору у требах і ціну за спів, маючи частину прибутку з цього для себе.

Особливо чітко розписаним було життя малолітніх півчих, які окрім своїх безпосередніх обов'язків – співу, мали приділяти ще й достатньо уваги навчанню. І неможливість повноцінно суміщати одне з іншим часто ставала предметом конфлікту між вчителем і регентом. Так, навесні 1881 р. вчитель малолітніх півчих митрополичого хору М.Спаський направляє митрополиту Філофею (Успенському) докладну записку, в якій говорить про неможливість виконувати свої безпосередні обов'язки, оскільки не знаходить у них порозуміння з регентом (на той момент обов'язки регента митрополичого хору виконував Олександр Фатеев), який зі свого боку вважає за можливе втручатись у навчальний процес тоді, коли йому зручно і в який завгодно спосіб [18]. А під час поїздки до Петербурга він навіть дозволяє собі по середам для співу акафіста забирати хлопчиків із занять, «...а когда частные лица приглашают его на требы, регент, если только сойдется в

цене, не затрудняясь уведомить учителя, отрывает певчих от занятий...». А у період Великого посту регент, за словами Спаського, взагалі хотів залишити півчим не більше 3 днів відпочинку, і то, якщо не трапиться якихось треб – весь інший час півчі мали бути зайняті співом у домових церквах [19]. Очевидно, Великий піст для «гастролюючого» таким чином хору, який міг здатись своєрідною «екзотикою» для спокушеної петербурзької публіки, був дуже вдалим сезоном. Вчитель пише: «Не думаю, чтобы хождение на требы не могло вредно не повлиять и на нравственность малолетних певчих...» [20]. Невідомо, що саме вчитель Спаський мав на увазі під негативним моральним впливом (можливо те, що хористи відмовлялись від занять задля того, щоб заробити зайві гроші), але зрозуміло, що його дратувало те, що у своїй роботі він залежав від рішень регента. Причому у від'їздах, на віддалі від Києва, важливість виконання розпоряджень регента для хористів збільшувалася у рази, оскільки саме він формував розпорядок їх роботи, регламентував їх вільний час, заняття та співки. Сам вчитель пише про те, що у Києві він не вважав за потрібне узгоджувати свою справу з регентом, тоді як у Петербурзі йому неминуче доводиться це робити, оскільки «...певчие то и дело позволяют себе уклоняться от тех или иных указаний учителя, поскольку они ставят регента выше учителя...» [21]. Та й сам регент О.Фатеев прямо заявив учителю про те, що останній не має бути особою самостійною, а повинен в усьому залежати від регента. Як і будь-який колектив, що гуртується навколо певного організуючого начала, хор гуртувався навколо регента – саме він займався підбором співаків, їх заміною, підготовкою, розподілом вільного часу – в окремих випадках навіть розподіляв зароблені кошти усередині колективу. У силу того, що часто аргументом для прийняття людини до хору, крім вокального таланту, була нелегка життєва доля, то регент сприймався часто як «батько», рідна людина, що несе відповідальність за життєвий успіх своїх вихованців.

Дослідити регентський ряд київських церковних хорів, митрополичого включно – справа нелегка, оскільки інформації залишилось дуже мало. Так, під 1847 р. згадуються старший дорослих півчих Яків Краковницький і регент Павло Соколовський [22]. Під 1868 роком згадується ім'я регента Івана Сапури [23], під 1870 р. – регентом названо Петра Гордовського [24]. У 1877 р. регентом був

Іван Бабчинський, а з 1878 р. і як мінімум до 1880 р. – Олександр Фатеев [25]. Тож єдиний висновок, який ми можемо зробити – це висновок про відносну «плинність кадрів» у 1860-1870-ті рр. Ситуація змінилась у 1882 році, коли регентом митрополичого хору було призначено відомого Я. Калішевського. Саме з його особою пов'язаний розквіт митрополичого хору у 80-х рр. XIX ст. – на початку XX ст. (Калішевський знаходився на посаді регента митрополичого хору до 1919 року). Особа непересічна, сам талановитий вокаліст, «король регентів», як його іменували сучасники, духовний композитор, «геніальний Калішевський», безперечно, був рольовою моделлю для своїх сучасників і колег-регентів. Життєвий шлях Я. Калішевського, наскільки це можливо сьогодні, дослідила музикознавець Л. Пархоменко. Запровадження практики духовних концертів, організація приватних хорів, у власній кар'єрі – поєднання регентського й оперного амплуа – це лише деякі з новацій Я. Калішевського. *«Поєднання артистичних виступів у театрі з провадженням церковних служб та хорових духовних концертів, належало, мабуть, до безпрецедентних явищ, може й несумісних, з точки хору тогочасного духовенства...»* [26]. Проте Я. Калішевському як митцю притаманне було часто досить суворе ставлення до хористів, що «спали» з голосу – навіть його учні дорікали йому, що він не дорожив своїми учнями. Калішевський підніс митрополичий хор на невідані досі вершини виконавської та художньої майстерності, але його вже мало цікавила доля тих, кого він залишав на узбіччі життя – ідеали високого мистецтва остаточно заступили для нього етичні ідеали.

За часів очільництва митрополичого хору О. Фатеевим останній мірилом успішності свого колективу вбачав те, як часто його запрошують на здійснення приватних треб – залишалось тільки вдало розподілити порядок служб так, щоб і регент, і самі півчі могли отримати зі свого успіху максимальний зиск. При чому хористи могли і «підхалтурювати», тобто, ходити на треби чи співати в інших хорах і без відома регента – такі прецеденти були, але виручені гроші все одно мали вноситись до спільної кружки [27]. Діяльність Я. Калішевського підкорена вже значно вищим, але водночас і жорсткішим мистецьким канонам, дотримання яких вимагало часто зневаження особистості самого півчого. Так, аскетичний подвиг, який оспівували у церкві давньоруські, а потім – монастирські кліро-

шани, у київських соборах кінця XIX ст. перетворюється на мистецький подвиг – принесення себе у жертву вищому мистецтву.

У 1885 р. Я. Калішевський був прийнятий на посаду регента митрополичого хору Собору Св. Софії. Як вже констатувалося вище, одною з найгостріших проблем, що стояли перед тогочасними регентами, були проблеми нестачі якісних, а головне – стабільних дитячих голосів. Однак Калішевський для того, щоб митрополичий хор був забезпечений високими дитячими голосами, навіть започаткував у себе вдома школу малих півчих. Умови утримання в ній, звісно, не були ідеальними, але це була справжня професійна школа для малих хористів. Як зазначає дослідниця Л. Пархоменко, *«невдовзі спів Софійського собору, спів митрополичого хору починає привертати все більше прочан та прихожан; вабив хор і добором репертуару, і його інтерпретацією. Так за регентства Калішевського митрополичий хор набув слави найкращого хору Києва...»* [28]. До речі, саме хор Я. Калішевського описує у «Білій гвардії» М. Булгаков під іменем «знаменитого хору Толмашевського». І в цьому художньому описі, насправді, надзвичайно рельєфно передано всі ті характерні риси Софійського хору часів регентства Калішевського, про які говорять численні дослідники, тут передано навіть характерні риси звукоутворення хору, колорит сакрального простору собору й особливий, неповторний колорит звучання хору у ньому: *«...Многая ле-ета. Многая лета, много-о-о-о-га-ая ле-е-е-т-а...»* – вознесли девять басов знаменитого хора Толмашевского. *«Мн-о-о-о-о-о-о-о-о-о-о-о-о-гая л-е-е-е-е-е-та...»* – разнесли хрустальные дисканты. *«Многая... Многая... Многая...»*, – рассыпаясь в сопрано, ввинтил в самый купол хор... *«Многая лета!!!»* – зазвенел, разнесся по всему собору хор... Толстый, багровый Толмашевский угасил восковую, жидкую свечу и камертон засунул в карман. Хор в коричневых до пят костюмах, с золотыми позументами, колыша белобрысыми, словно лысыми, головенками дискантов, качаясь кадыками, лошадиными головами басов, потек с темных, мрачных хор. Лавинами из всех пролетов, густея, давя друг друга, закипел в водоворотах, зашумел народ...» [29].

На початок XX ст. правління митрополичого дому дозволило собі віддати хор цілком на турботи талановитого регента, вже тоді мало переймаючись навіть такими питаннями, як його грошове забезпечення. Відносини з регентом були суворо регламентовані догово-

ром, який проте, не обмежували творчої свободи останнього. Єдине обмеження полягало у тому, що регент мусив погоджувати з правлінням звільнення та прийом до хору нових півчих. Маємо одночасно і чітке визначення обов'язків митрополичого хору – хор у складі 28 чоловік дорослих і малих півчих повинен перебувати на повному утриманні регента. Хор цей повинен був співати у повному складі на всіх службах у Києво-Софійському соборі у недільні, святкові та високоторжественні дні та на інших службах. Зокрема, хор повинен співати у Софійському соборі поперемінно з лівим криласом усі стихирі на всеношних і святкових вечернях. Крім того хор, за розпорядженням єпархіального начальства, повинен був робити виїзди і за місто, причому в той час, який буде зазначено. Регенту надавалась повна свобода у тому, як і де він зможе заробити ті кошти, яких йому не вистачало, або ж розподілити їх між учасниками хору. Але зв'язок митрополита з хором розривається остаточно, митрополиту залишається хіба що формально контролювати рух людей у хорі та їх переміщення, але – не більше.

На проїзд та утримання хору у випадках відряджень по єпархії кошти видавало єпархіальне начальство. Крім того, звертає на себе увагу саме формулювання, яке вживає регент – *«мой, Калишевского хор»* [30]. Тепер вже не належність хору до Митрополичого дому визначає ступінь його престижності, а навпаки – Митрополичий дім для демонстрації свого статусу, для підвищення свого престижу наймає – саме наймає собі на службу найкращий київський хор. У такому, здавалось би, на перший погляд непримітному явищі насправді знаходять свій вияв глибинні суспільні процеси поступової релігійної індиферензації суспільства, що виявляються у проникненні художності в усі сфери богослужбового мистецтва; церковно-музична культура прониклась поліфонічністю мислення.

Робилися спроби регламентувати і поведінку хористів – хоча б стосовно ставлення до богослужіння та навколо богослужбової дисципліни. Півчі повинні були являтися у храм за півгодини до початку богослужіння *«...в приличных одеждах и вести себя при оных чинно и благоговейно...»*.

Основним джерелом доходу півчих було жалування, розмір якого був відносно однаковим для усіх хористів, та плата за треби, яка розподілялась серед тих півчих, які брали у них участь. Так, у рапорті регента О. Фатеева під 1880 р. говориться про те, що

«...отменить требы – значило бы лишить хор большей половины его материального благосостояния. Прекратить же хождение по требам можно было бы в том случае, если Ваше Высокопреосвященство благоволит удвоить оклады жалования, получаемого регентом и певчими и в таком случае можно было бы даже уменьшить состав больших певчих, а именно оставить в нем 3 баса и 2 тенора, чрез какое сокращение числа певчих окажется прибавка к жалованию всего в 420 руб., но тогда зато меньше шума будет между певчими...»[31]. Зауважимо також до цього, що малі півчі жалування не отримували – вони могли мати лише частину спільного доходу з ходіння по требам, крім того, економічне правління Митрополичого дому повністю брало на себе турботи по утриманню малих півчих, починаючи від витрат на харчування, одяг та взуття, і закінчуючи витратами на оплату послуг вчителя, у чій обов'язки входило проходження з хлопчиками повного курсу духовного училища. Щодо дорослих півчих, то жалування їх хоч і було незначним, проте слід брати до уваги, що на їх харчування та проживання на території Митрополичого дому кошти виділялись окремо.

Шляхом простого розрахунку можна припустити, що виходячи з того, що скорочення складу хору на 5 чоловік дало б прибавку в жалуванні до 420 руб. на рік, то виходить, що оплата одного хориста на рік становила приблизно 84 руб. на рік, або ж 7 руб. на місяць, а півчі архієрейського хору у 1910 році отримували від 1 до 8 руб. на місяць – такою була середня платня митрополичих та архієрейських півчих. У 1903 р. повне утримання хору у 29 чоловік (з регентом) обходилося Митрополичому дому в 6 000 руб. на рік, або ж у 500 руб. на місяць, тобто 18 руб. на місяць на людину, але ці витрати вже не покривали ні прожиття, ні харчування, ні одягу, ні навчання, тож наврог чи буде йти мова про якийсь соціальний прогрес, особливо, якщо врахувати, що платня регента була на порядок вища, ніж платня іншим хористам [32]. У 1917 році регент Я. Калішевський отримував на кожного хориста 24 руб. і скаржився на те, що цієї суми йому не вистачає, і просив підняти її хоча б до 40 руб. У результаті утримання одного співака було підвищено до 30 руб. [33].

Звичайно, служба при такому важливому сакральному осередку, як Митрополичий дім, служіння поряд і разом із митрополитом вимагало від митрополичих півчих дотримання певної поведінкової моделі хоча б у зовнішніх,

показових рисах своєї повсякденної поведінки. Однак навіть митрополичі півчі рідко бували зразками доброчесності. Серед дорікань найчастіше звучать звинувачення у самовільних відлучках – особливо під час поїздок до Санкт-Петербурга, також куріння, пиятики та бійки; траплялись інколи і крадіжки. Так, серед документів маємо розписку півчого митрополичого хору Каллістрата Кучеровського, в якій він дає обіцянку *«...впредь, находясь в хоре Его Высокопреосвященства, буду вести себя тихо, смирно, и самовольно ночных отлучек не делают, отнюдь не курить, с братиею, состоящею в свите Его Высокопреосвященства, как монашествующими, так и послушниками, буду обходиться почтительно и оскорблений им никаких не делают, а в противном случае, за несоблюдение всего этого подвергаю себя строгой ответственности...»* [34]. До проступків півчих правління Митрополичого дому, як це показують документи, відносилося досить таки поблажливо – кожен із тих, що так чи інакше провинились, отримували спочатку кілька попереджень, а вже потім у крайньому випадку, звільнялись з хору. Так, яскравим прикладом у цьому плані є бас Григорій Радоміцький. Останній під час петербурзької поїздки у 1870 р. відзначився аж кілька разів – підбив півчих не повертати скарбнику святкові кунтуші, при цьому погрожуючи останньому та *«осыпая его бранными словами...»* [35]. Причому, як у цьому ж рапорті зазначає скарбник ієромонах Віталій, робив це він не раз і до цього випадку: *«...равным образом и в прошлом году чинил он (Радомицкий) разные нетерпиме поступки, однажды побил сильно бывшего наемного тогда слугу Билоуса, который нанес было на него формально жалобу мировому судье, казенные хомуты, дающиеся для дороги, он продал в прошлом году и в этом, во что вовлек недавно вышедшего из мальчиков, хотя я в настоящем году и успел отобрать таковые от него... Он же (Радомицкий) имеет пристрастие к пьянству, часто отлучается от подводы – словом, служит для всех певчих примером и зачинщиком к неодобрительным поступкам, за которые в летнее время сего года был уже уволен из хора Вашего Высокопреосвященства и из снисхождения только перед выездом в Петербург опять принят в хор, но он не только не оправдывает себя, а после многих моих напоминаний был и аккуратен, в поступках оказывает совершенно неблагонадежен к прохождению дальше службы в хоре Вашего Высокопреосвященства...»* [36]. Як бачимо, Григо-

рія Радоміцького дійсно приймали у хор навіть повторно – навряд чи з жалості, очевидно, просто дорожили хорошим басом – а саме ця якісна вокальна партія є найбільш дефіцитною, хоч жодних даних про якісь надзвичайні вокальні здібності Радоміцького ми не маємо.

Якщо говорити про життєві стратегії хористів, власне, ми маємо у своєму розпорядженні лише одну згадку про долю колишнього митрополичого півчого – це згадка про півчого Якова Соколовського, якого після поїздки до Петербурга у 1868 році прийняли до складу Петербурзького митрополичого хору [37]. Однак далі про його долю нам нічого не відомо. Але як уже було зазначено вище, служба у митрополичому хорі часто відкривала перед півчими подальші перспективи кар'єрного зростання.

У даній статті було проаналізовано соціо-портрет одного із найбільших і найпрестижніших в ієрархії церковних хорів Києва – хору Київського митрополита. З плином часу топос цього хору в церковно-музичній топографії міста дещо змінюється, оскільки спочатку сама лише приналежність до служби біля митрополичої кафедри була визначальною у визначенні високого статусу хору. На початку ХХ ст. паралельно з процесом релігійної індивідуалізації суспільства змінюється і статус подібних сакралізованих колективів – тепер вже Митрополичий дім для демонстрації свого статусу вимагає зовнішніх символів, а професіоналізм півчих і високий престиж хору має демонстративно підтверджувати високий статус його патрона.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Центральний державний історичний архів України у м. Київ (далі – ЦДІАК України), ф.127, оп.707, спр.1028, арк.1.
2. Там само, арк.3.
3. ЦДІАК України, ф.127, оп.713, спр.116, арк.1.
4. ЦДІАК України, ф.127, оп.813, спр.23, арк.1.
5. ЦДІАК України, ф.127, оп.702, спр.1146, арк.2зв.
6. ЦДІАК України, ф.127, оп.874, спр.61, арк.1-2.
7. ЦДІАК України, ф.127, оп.702, спр.1168, арк.2.
8. Некролог И. Чернявскому // Киевские епархиальные ведомости. – 1896. – 16 апреля, № 8. – С. 319.
9. ЦДІАК України, ф.127, оп.756, спр.693, арк.2.
10. Там само, арк.2.
11. ЦДІАК України, ф.127, оп.759, спр.35, арк.3.
12. ЦДІАК України, ф.127, оп.797, спр.89, арк.2зв.
13. Там само, арк.1-3зв.; спр.58, арк.2зв.
14. ЦДІАК України, ф.184, оп.1, спр.14, арк.2.
15. Пархоменко Л.О. Легендарний Яків Калішевський в українській хорівій культурі / Л.О. Пархоменко // Музична україністика: сучасний вимір. Збірка наукових статей на пошану д. м. Л. Пархоменко. – Вип. 1. - К., 2005. – С. 41.
16. ЦДІАК України, ф.702, оп.813, спр.1146, арк.1.
17. ЦДІАК України, ф.127, оп.813, спр.23, арк.1-3.
18. ЦДІАК України, ф.127, оп.798, спр.317, арк.1.
19. Там само, арк.2.
20. Там само, арк.3зв.

21. ЦДІАК України, ф.127, оп.798, спр.317, арк.4.
22. ЦДІАК України, ф.127, оп.702, спр.1168, арк.2.
23. ЦДІАК України, ф.127, оп.756, спр.693, арк.2.
24. ЦДІАК України, ф.127, оп.759, спр.35, арк.4.
25. ЦДІАК України, ф.127, оп.699, спр.450, арк.3.
26. Пархоменко Л.О. Вказ. пр. – С. 37.
27. ЦДІАК України, ф.127, оп.906, спр.68, арк.3.
28. Пархоменко Л.О. Вказ. пр. – С. 48.
29. Булгаков М. Белая гвардия / М.В. Булгаков / Избранные сочинения в 2 т. / [сост. Л. Яновская]. – К.: Дніпро, 1989. – Т.І. – С. 236-237.
30. Державний архів м. Києва (далі – ДАК), ф.3, оп.3, спр.65, арк.1.
31. ЦДІАК України, ф.127, оп.798, спр.317, арк.8зв.
32. ДАК, ф.3, оп.3, спр.56, арк.2зв.
33. ЦДІАК України, ф.127, оп.874, спр.61, арк.1.
34. ЦДІАК України, ф.127, оп.759, спр.35, арк.2-3.
35. ЦДІАК України, ф.127, оп.759, спр.35, арк.2-3.
36. Там само, арк.4.
37. ЦДІАК України, ф.127, оп.756, спр.693, арк.3-3зв.

Смишляк Аліна Київський митрополичий хор (XIX – поч. XX ст.): соціокультурний портрет спільноти

У статті здійснено спробу соціокультурного аналізу соціального середовища київських церковних хористів на прикладі Київського митрополичого хору (XIX – поч. XX ст.). Цей період яскраво демонструє явище поступової релігійної індивідуалізації суспільства Російської імперії, і, як наслідок – проникнення художніх традицій у церковно-хорову практику та виконавство. Через призму цього явища досліджено процеси формування митрополичого хору та його утримання, систему взаємовідносин між хористами та їх регентом, поведінкові та життєві стратегії хористів.

Ключові слова: церковний хор, Київський митрополит, Собор Св. Софії, регент, церковно-музична культура, півчий

Смишляк Алина Киевский митрополитанский хор (XIX – нач. XX в.): социокультурный портрет сообщества

В данной статье предпринята попытка социокультурного анализа социальной среды киевских церковных хористов на примере Киевского митрополитанского хора (XIX – нач. XX в.). Этот период ярко демонстрирует явление постепенной религиозной индивидуализации общества Российской империи, и как следствие – проникновение художественных традиций в церковно-хоровую практику и исполнительство. Через призму этого явления исследованы процессы формирования митрополитанского хора, и его содержания, систему взаимоотношений между хористами и их регентом, поведенческие и жизненные стратегии хористов.

Ключевые слова: церковный хор, Киевский митрополит, Собор Св. Софии, регент, церковно-музыкальная культура, певчий

Smyshlyak Alina Kyiv Metropolitan Chorus (19th – early 20th century): the sociocultural image of community

This article attempts to make a socio-cultural analysis of community of Kyiv church choir members on the example of Kyiv metropolitan chorus (19th – early 20th century). This period clearly demonstrates the phenomenon of religious alienation in Russian society, and as a result - the processes of penetration of artistic traditions in secular music in church choral performance. Choirs are under the less influence of the place of their location. In view of these trends the regularities of the formation of the choir and its financing, the system of relations between the chorus and his regent, behaviors and life strategies of singers of Kyiv Metropolitan Choir are opened in this article. The article called the names of Kyiv singers and personalities of regents, introduces into scientific circulation the documents that previously have not been used by art critics as a source of social studies of Kyiv church choirs.

Unfortunately, the limited documentary base does not permit to reconstruct the whole series of historical figures that were connected with this community of the church choirs singer. The historiography of this issue is rather limited and concerns the Culture and Art side of the issue. This article is intended to make up for the historical and social aspect of the problem.

Keywords: choir, Kyiv metropolitan, St. Sophia Cathedral, regent, church musical culture, chorister

Рецензенти:

Михайлуца М.І., д.і.н., професор

Тригуб О.П., д.і.н., професор

Надійшла до редакції 15.06.2016 р.

УДК 94 (477.8)

РОЗВИТОК ОСВІТИ ТА ЇЇ РОЛЬ У КУЛЬТУРНОМУ ЖИТТІ ВОЛИНИ НАПРИКІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.

Алла Залужна, Ярослав Цецик

Національний університет водного господарства та природокористування

Україна, 33028, м. Рівне, вул. Соборна, 11

e-mail: zaluzhna@yandex.ru; y.p.tsetsik@nuwm.edu.ua

Актуальність статті зумовлена доцільністю об'єктивного аналізу специфіки розвитку освіти на Волині та її ролі у культурному житті регіону наприкінці XIX – на початку XX ст. У цьому контексті поставимо завдання на основі першоджерел і наукових праць дослідити причини зростання кількості навчальних закладів на Волині та з'ясувати основні напрями їх культурно-виховної роботи наприкінці XIX – на початку XX ст.

Властиво, що питання пов'язані з розвитком освіти у Волинській губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. досліджені частково. Окремі аспекти питання проаналізовано у працях А. Чуткого [5], В. Пивоварова [8], О. Прищепи [10; 12] та Т. Кузнеця [13].

Варто зазначити, що друга половина XIX ст. у Російській імперії характеризувалася проведенням комплексу реформ, які стосувалися багатьох сфер суспільного життя. Незважаючи на яскраво виражену антиукраїнську політику імперських урядів на українських землях, що були у складі Російської імперії, поступово зростала кількість навчальних закладів різного типу та форм власності. Не стала винятком у цьому і Волинська губернія. Незважаючи на те, що навчальні заклади підпорядковувалися Міністерству народної освіти (МНО) або Синоду, з 1870-х рр. важливу роль у розвитку початкової та середньої освіти відігравали органи міського самоврядування та земства, якими було організовано широку мережу початкових шкіл, низку учительських семінарій та відігравали ключову роль в їхньому фінансуванні. Станом на початок XX ст. на українських землях 84% фінансів на утримання початкових навчальних закладів виділяли земства, 14% – МНО та 2% Синод [1, с. 374].

Досліджуючи розвиток освіти на Волині необхідно зауважити, що у цьому регіоні земства розпочали свою діяльність як і в інших губерніях Західного краю лише на початку XX ст., у зв'язку з цим на розвиток мережі початкових і середніх навчальних закладів у

Волинській губернії впливали інші чинники.

Особливостями культурно-освітнього розвитку Волинської губернії було те, що вона охоплювала величезну територію та мала поліетнічну структуру населення. Станом на 1912 р. у губернії проживало близько 3 815 тис. осіб. Найчисельнішою групою населення були українці, другу за чисельністю групу населення становили євреї, третіми були поляки, четвертими німецькі колоністи і лише на п'ятому знаходилися росіяни [2, с. 71]. Досить чисельну етнічну групу населення становили чеські колоністи, яких, згідно даних першого всеросійського перепису населення 1897 р., у краї проживало 27,7 тис. осіб [3, с. 94].

Поліетнічна структура населення регіону великою мірою впливала на систему навчальних закладів, що функціонували у той час на Волині. Так, станом на 1897 р. у Волинській губернії функціонувало 10 державних і приватних середніх навчальних закладів – гімназій, прогімназій і реальне училище. У цих навчальних закладах навчався 2 851 учень. Нижчий щабель освітніх закладів становили духовні училища, міські чотирьохкласні та двокласні училища. Крім загальноосвітніх навчальних закладів функціонували і професійні, зокрема фельдшерська школа у м. Житомирі, Острозька братська школа в якій готували вчителюк для сільських початкових шкіл. Найнижчу ланку тогочасної освіти становили народні однокласні училища, церковнопарафіяльні школи, школи грамоти в яких учні отримували лише початкову освіту. Такого типу навчальних закладів на Волині функціонувало 3 137 в яких навчалось 90 253 учні. У тому числі 314 шкіл у німецьких колоніях більшість предметів в яких викладалося німецькою мовою, а початкову освіту отримувало 9 347 учнів (діти німецьких колоністів), 5 єврейських державних однокласних училищ, 14 єврейських приватних училищ, 1080 єврейських релігійних шкіл «Хедерів» і «Талмуд-Тори». Вони утримували-

ся коштом єврейських громад. Діяло й одне мусульманське приватне училище. До цієї групи навчальних закладів належала і науково-ремісничка школа, яка знаходилася у с. Михнів (Заславський повіт), де паралельно з початковою освітою навчалось ремеслам 70 учнів [4, с. 50-51].

Окрім світських навчальних закладів у краї функціонували і духовні. Майбутні православні священики отримували освіту у Житомирській духовній семінарії, ксьондзів готували у Житомирській римо-католицькій семінарії (знаходилася у підпорядкуванні Міністерства внутрішніх справ (МВС)). У краї функціонували 4 чоловічих духовних училища у Житомирі, Клевані (Рівненський повіт), Кременці, Мацієві (Ковельський повіт) й одне жіноче духовне училище, яке знаходилося у Кременці [4, с. 51].

Проблема поділу навчальних закладів, особливо середніх на чоловічі та жіночі у Російській імперії (відповідно і на українських землях, що входили до її складу) у другій половині XIX – на початку XX ст. була гострою суспільною проблемою. Справа була не лише у позиції держави. Це було зумовлено загальним для більшості європейських країн того часу поглядом, що жіноцтво не потребує спеціальної освіти в силу гендерних особливостей. Відповідно навчальні заклади поділялися на чоловічі та жіночі [5, с. 88].

Отже, незважаючи на зростання кількості навчальних закладів на Волині наприкінці XIX – на початку XX ст. абсолютна більшість із них були початковими. Багато дітей шкільного віку взагалі не відвідували шкіл і залишалися неписьменними, а ті хто навчався у них отримували лише початкову освіту. Для абсолютної більшості дітей робітників і селян можливість навчання у гімназіях або реальному училищі унеможлиблювалася наявністю високої плати за навчання у них, а їхні батьки були не в змозі її оплачувати.

У наступні роки у краї спостерігалися тенденції щодо зростання кількості навчальних закладів і не лише початкових, а й середніх. Станом на 1913 р. у Волинській губернії функціонувало 2 605 навчальних закладів різних ступенів. Окрім них діяло 605 єврейських релігійних шкіл. Зросла і кількість середніх навчальних закладів, а саме: 9 чоловічих гімназій, 1 реальне училище та 10 жіночих гімназій і 2 прогімназії, ці навчальні заклади були державними та приватними, але у всіх них навчання було платним [6, с. 95-96].

Зростання кількості навчальних закладів у

краї відбувалося за рахунок збільшення кількості початкових навчальних закладів. Важливу роль у розвитку освіти відігравали органи міського самоврядування та земства. Так, завдяки діяльності міської Управи Рівного на початку XX ст. у місті було відкрито жіночу гімназію. 9 квітня 1908 р. на засіданні уповноважених Дубенського спрощеного міського самоуправління було прийнято рішення про доцільність відкриття у м. Дубно чоловічої класичної гімназії. Витрати пов'язані з її відкриттям мали бути здійснені за рахунок міської скарбниці [7, арк. 114-116]. Незабаром у м. Дубно розпочала свою роботу чоловіча гімназія. Через кілька років завдяки старанням органу міського самоврядування у ньому було відкрито і жіночу гімназію.

Активна діяльність спрямована на розвиток освіти у краї органами міського самоуправління почала втілюватися у практичну площину ще наприкінці XIX ст. Так, у квітні 1896 р. Житомирська міська дума прийняла рішення «клопотатися перед вищою владою про перетворення Житомирської прогімназії на повну 8-класну гімназію» та постановила виділяти 3 тис. руб. щорічно на її утримання. Розглянувши проект міністра народної освіти про перетворення Житомирської й Острозької прогімназій на повні гімназії, Державна рада 1 липня 1897 р. прийняла рішення «розпочати їх поступове перетворення на повні гімназії відкриваючи з вказаного терміну при кожній із них по одному вищому класу щорічно» [8, с. 67]. Острозька гімназія так само як і Житомирська мала фінансову підтримку від місцевої міської управи [9, арк. 13]. Аналогічні процеси наприкінці XIX – на початку XX ст. спостерігалися у більшості повітових міст Волинської губернії.

Таким чином, важливу роль у розвитку освіти у краї відігравали органи міського самоврядування завдяки діяльності яких у краї було відкрито низку гімназій, а частину прогімназій реформовано у повні 8-класні гімназії.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. у культурному житті Волині важливу роль відігравали навчальні заклади. У тогочасній Російській імперії головними елементами культурного життя населених пунктів були театри та бібліотеки, але у зв'язку з їх відсутністю чи нерозвиненістю у невеликих містах і містечках саме заклади освіти стали своєрідним фундаментом культурної складової міст, їх інтелектуальним і духовним потенціалом, відігравали визначальну роль у потенційних мож-

ливостях і напрямках її поширення у міському середовищі і ширилися на весь регіон [10, с. 44].

Навчальний процес як нерозривне ціле у діяльності навчальних закладів Російської імперії спрямовувався та коригувався відповідно до тих завдань, які ставила держава: не лише навчати, а й виховувати ввірених їм дітей [10, с. 44; 11, арк. 141].

У досліджуваний період контроль за діяльністю навчальних закладів Волинської губернії здійснював попечитель Київського навчального округу (КНО), який мав штат чиновників окремої канцелярії та був одним із структурних підрозділів МНО. Опрацьовані нами наукові праці та першоджерела з досліджуваної проблеми дають підстави констатувати, що у досліджуваний період виховна складова була невід'ємною складовою як самого навчання, так і складала основу позакласної роботи з учнями навчальних закладів.

Участь учнів у культурних заходах, які на початку ХХ ст. набували все більшого поширення насамперед підпорядковувалася виховній меті. Адже крім пізнавальної мети «виховний процес мав сприяти насамперед формуванню в учнівської молоді почуттів патріотизму... і в цьому сенсі русифікаторська політика виступала інструментом реалізації поставлених завдань» [10, с. 44].

Як невід'ємна складова навчально-виховного процесу у середніх навчальних закладах практикувалося проведення літературно-музичних вечорів, театральних вистав, виступи учнівських оркестрів і хорів. З 1880-х рр. коло їх незмінних учасників учнів і вчителів почало доповнюватися і колом глядачів, оскільки на такі заходи часто запрошувалися почесні гості, а саме: представники адміністративної влади, священнослужителі, військові, батьки учнів. Зазвичай такі заходи присвячувалися завершенню навчального року, відзначенню пам'ятних історичних дат [12, с. 62].

Програми всіх без винятку таких заходів обов'язково мали бути погоджені з попечителем КНО. Напередодні їх проведення у канцелярію попечителя відправлялася програма заходу, час і місце його проведення, визначалося коло глядачів. Лише після її затвердження, а у низці випадків і внесення коректив, можна було розпочинати підготовку до проведення такого вечору. Аналогічною була процедура проведення екскурсій за межі повіту, до обґрунтування її доцільності, обов'язково мав бути доданий список учнів, які у ній будуть брати участь. Лише після

отримання письмового дозволу попечителя КНО її можна було проводити.

У церковнопарафіяльних школах велика увага приділялася церковному співу. Незважаючи, що це був обов'язковий предмет навчання, часто, за браком добре підготовлених учителів, він не був поставлений на належний рівень. Майже у всіх єпархіях при церковнопарафіяльних школах функціонували хоріві колективи. Деякі з них були настільки злагодженими, що могли співати літургію при архієрейському служінні. У деяких приходах до учнівського хору приєднувалися і дорослі та створювали єдиний колектив. До тих шкіл, які створили хори та підготували учнів до співання у церкві ставилися шанобливо і навіть збільшували фінансування [13, с. 47-48].

Кількість хорів при церковнопарафіяльних школах невинно зростала. Так, у 1892-1893 н.р. у всіх єпархіях імперії їх налічувалося 2 874. Найбільше хорів – 448 – мали школи Волинської єпархії, у Подільській їх налічувалося 419, Київській – 239, Полтавській – 85, Херсонській – 65 тощо. До складу кожного хору входило у середньому від 10 до 50 осіб. Хористи знали нотний спів і могли співати у церкві [13, с. 48].

Станом на 1896-1897 н.р. у 55 єпархіях імперії налічувалося 4 358 учнівських церковних хорів. Найбільша кількість їх була в єпархіях на українських землях у Подільській – 472, Волинській – 442, Харківській – 386, Київській – 226, Херсонській – 153, і в Полтавській – 148 шкільних церковних хорів [13, с. 48].

Отже, наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. у навчально-виховному процесі важлива увага приділялася організації та проведення театральних вистав, учнівських концертів, екскурсій. У церковнопарафіяльних школах організовувалися церковні хори в яких учнів не лише навчали співати, а й часто вони брали участь у літургіях. При цьому окремі хори формувалися як з учнів, так і дорослих.

Виховні заходи були найрізноманітнішими. Так у 1909 р. у всіх середніх навчальних закладах Волинської губернії відбулися шкільні свята й урочистості присвячені 100-річчю з дня народження М.В. Гоголя. У Луцькій чоловічій гімназії вчителем М.І. Карським було прочитано реферат «Джерела й основні елементи поетичної творчості М.В. Гоголя», після урочистостей виступив гімназійний хор. Учні декламували уривки з «Сорочинського ярмарку», «Мертвих душ», «Ночі перед Різдом», «Тараса Бульби» й інших творів письменника, читали вірші присвячені

М.В. Гоголю [14, арк. 1-26]. Аналогічний захід, тільки за іншим сценарієм, було проведено й у Рівненському реальному училищі [15, арк. 7].

Щодо термінів проведення літературно-музичних вечорів або театральних вистав напередодні канікул в одному з циркулярів попечителя КНО було наголошено, що клопотання про дозвіл на проведення подібних заходів до нього надходили за декілька днів до їх проведення. У зв'язку з цим зазначалося, що «такий порядок я ніяк не можу визнати правильним: у подібних випадках, я з однієї сторони позбавлений можливості обговорити кожне таке клопотання, а з іншої – продовжується недозволено канікулярний час, що шкодить навчальній справі» [16, арк. 66]. Далі у документі увага акцентувалася, що проведення шкільних вистав є бажаним, але вони не повинні порушувати шкільний розпорядок. Тому вистави у навчальних закладах дозволялося проводити не пізніше як за 2 тижні до канікул. Проведення платних шкільних розваг категорично заборонялося, але «членам Правління товариства допомоги бідним учням або членам попечительських Рад батьківських комітетів не забороняється організовувати збір пожертв від запрошених гостей, але самі учні не мали права збирати бенефіцій». Організовувати та проводити спільні вистави за участю учнів та учениць різних навчальних закладів категорично заборонялося, як і участь у виступах і репетиціях учнівських хорів не працівників навчального закладу. Тільки у виняткових випадках було дозволено організовувати спільні учнівські чоловічі та жіночі хори. Будь-які культурні заходи для гімназистів можна було організовувати й проводити лише у приміщенні навчального закладу. У випадку, коли це зробити було неможливо дозволялося його проводити в іншому пристосованому приміщенні «лише за умови, що до нього не могли потрапити особи, які не мали запрошення». У документі відмічалось, що дозвіл на організацію та проведення будь-якого заходу мав бути отриманий заздалегідь і лише після того дозволялося розпочинати підготовку до його проведення. Відповідальність за підготовку та проведення культурно-освітнього заходу, підтримання на ньому порядку покладалося на керівництво навчального закладу. При цьому особлива увага зверталася на «недопущення на захід осіб без запрошень» [16, арк. 66-66зв.].

Таким чином, підготовка та проведення

всіх культурно-освітніх заходів у середніх навчальних закладах регіону контролювалися попечителем КНО. Їх організація та проведення були можливими лише за погодженням з попечителем. Відповідальність за порядок на них покладалася безпосередньо на керівництво навчального закладу. Щодо участі у них в якості глядачів не працівників навчального закладу чи батьків учнів то це дозволялося лише за наявності у них персональних запрошень. Як правило це були працівники органів адміністративної влади, військові, священники та заможні жителі міст.

Отже, наприкінці XIX – на початку XX ст. на Волині поступово зростала кількість навчальних закладів, важливу роль у цьому відігравали органи міського самоврядування, а дещо пізніше і земства. Але незважаючи на таку ситуацію значна частина дітей шкільного віку залишалася неосвіченими. У той час середні навчальні заклади у багатьох повітових містах регіону стали центрами культурного життя міст і містечок. На театральні вистави, літературно-музичні вечори, виступи учнівських хорів та оркестрів запрошувалися почесні гості, які відігравали важливу роль у житті тогочасних міст регіону. Підготовка та проведення цих заходів контролювалося канцелярією попечителя КНО.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Полонська-Василенко Н. Історія України / Наталія Полонська-Василенко. – Т. 2. – К.: «Либідь», 1992. – 606 с.
2. Памятная книжка Волынской губернии на 1914 год. – Житомир: Волынская губернская типография, 1913. – 549 с.
3. Общий свод по империи результатов разработки данных первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года / Под редакцией Н.А. Тройницкого. – Т. II. – СПб., 1905. – 417 с.
4. Обзор Волынской губернии за 1897 год. – Житомир: Волынская губернская типография, 1898. – 52 с.
5. Чуткий А. Професура університету св. Володимира і вища жіноча освіта у Києві (друга половина XIX – початок XX ст.) / А. Чуткий // Історичний журнал. – 2005. – № 5. – С. 87-92.
6. Обзор Волынской губернии за 1913 год. – Житомир: Волынская губернская типография, 1914. – 106 с.
7. Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО), ф.359, оп.1, спр.9, арк.114-116.
8. Пивоваров В. Становлення та розвиток чоловічої гімназійної освіти в Житомирі у XIX ст. / В. Пивоваров // Історичний журнал. – 2009. – № 6. – С. 61-69.
9. ДАРО, ф.355, оп.1, спр.1, арк.13.
10. Прищеп О.П. Культурно-освітні заходи навчальних закладів та їх роль у формуванні культурного середовища міських поселень Правобережної України (друга половина XIX – початок XX ст.) / Олена Петрівна Прищеп // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки РДГУ. – 2011. – Вип. 22. – С. 44-46.
11. ДАРО, ф.568, оп.1, спр.2, арк.141.
12. Прищеп О.П. Вплив навчальних закладів на формування культурного довкілля міст Волині (XIX – початок XX ст.) / Олена Петрівна Прищеп // Слов'янський вісник: Зб. наук. праць / РДГУ, РІС КСУ, 2013. – Вип. 16. – С. 58-63.
13. Кузнець Т.В. Церковний спів в системі освіти Київської єпархії XIX – початку XX ст. / Т.В. Кузнець // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Ми-

хайла Коцюбинського: Зб. наук. праць. Серія: Історія. – Вінниця: ФОП Корзун Д.Ю., 2016. – Вип. 24. – С. 47-51.
14. Державний архів Волинської області, ф.6, оп.1, спр.19а,

арк.1-26.
15. ДАРО, ф.215, оп.2, спр.46, арк.7.
16. ДАРО, ф.568, оп.1, спр.6, арк. 66-66зв.

Залужна Алла, Цецик Ярослав *Розвиток освіти та її роль у культурному житті Волині наприкінці XIX – на початку XX ст.*

Досліджено фактори впливу на розвиток освіти на Волині наприкінці XIX – на початку XX ст. та роль органів міського самоврядування у зростанні кількості середніх навчальних закладів у регіоні. З'ясовано їх значення у культурно-освітньому житті краю у досліджуваний період і визначено пріоритетні цілі виховної роботи. Простежено вплив органів адміністрації на організацію та проведення культурно-освітніх заходів у середніх навчальних закладах.

Ключові слова: Волинь, гімназія, освіта, школа, культурно-освітній захід

Залужная Алла, Цецик Ярослав *Развитие образования и его роль в культурной жизни волины в конце XIX – начале XX вв.*

Исследованы факторы влияния на развитие образования на Волини в конце XIX – начале XX в., и роль органов городского самоуправления в росте количества средних учебных заведений в регионе. Выяснено их значение в культурно-образовательной жизни края в исследуемый период и определены приоритетные цели воспитательной работы. Отслежено влияние органов административной власти на организацию и проведение культурно-образовательных мероприятий в средних учебных заведениях.

Ключевые слова: Волинь, гимназия, образование, школа, культурно-образовательное мероприятие

Zaluzhna Alla, Tsetsyk Jaroslav *Development of education and its role in cultural life Volyn late XIX – early XX centuries*

Investigated which factors influenced the development of education in Volyn late XIX - early XX century. and the role played by municipal government agencies to increase the number of secondary schools in the region. Found out their role in the cultural and educational life of the region in the study period and defines the priority goals of educational work. The role of cultural and educational activities and determined that they played an important in the cultural life of the county towns of Volyn. Based on our scientific papers processed and investigated sources of the problem revealed that in the period under educational component was an integral part of both the study and was the basis of extracurricular activities with students of educational institutions.

It was shown that organize and conduct joint theater performances with students and pupils of different schools is strictly forbidden, as well as participate in rehearsals and performances of student choirs are not employees of the institution. Only in exceptional cases were allowed to organize student common male and female choirs. This was due to the division of education for men and women. Any cultural events for school students could organize and carry out only at the premises of the institution.

The influence of the administrative authority for the organization and carrying out educational activities in secondary schools.

Keywords: Volyn, school, education, school, cultural and educational event

Рецензенти:

Димчик Рафал, доктор історії, ад'юнкт
Кривошея Ір.І., д.і.н., професор

Надійшла до редакції 10.06.2016 р.

УДК 94 (477.83/86)

**М. ЛОЗИНСЬКИЙ У ДЕРЖАВОТВОРЧОМУ ПРОЦЕСІ
ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ ПЕРШОЇ ЧВЕРТІ XX ст.****Андрій Нагірняк**

Національний університет «Львівська політехніка»
Україна, 79000, м. Львів, вул. Степана Бандери, 12
e-mail: nagirniak1@ukr.net

Сучасний етап розвитку історичної науки в Україні дає можливість звернутися до вивчення життя та діяльності осіб, які брали активну участь у національно-визвольному русі українського народу за Українську державу.

Однак одним із важливих завдань сучасної історичної науки є дослідження не лише життєвого шляху персоналій, а й змісту їх професійної діяльності та її впливу на суспільно-політичні процеси. У такому контексті ми розглядаємо постать М. Лозинського, який увійшов в історію насамперед як громадський діяч, член уряду ЗУНР, дипломат, науковець і публіцист.

Актуальність даної проблематики визначається передусім потребою наукового узагальнення історичного досвіду діяльності М. Лозинського та використання його поглядів у сучасних державотворчих процесах.

З огляду на національно-патріотичний зміст діяльності державно-політичного діяча, дана проблема, не була дослідженою у радянський період. У сучасних умовах розвитку історичної науки, коли з'явилась можливість працювати з архівними документами, які були раніше заборонені для опрацювання, побачили світ наукові праці, присвячені різним аспектам діяльності М. Лозинського. Найвагомішими є праці вітчизняних дослідників: О. Сухого [1; 2], І. Кедріна [3], М. Олійника [4], С. Осадчук [5].

Метою даної статті є спроба висвітлити погляди М. Лозинського на державотворчі процеси у Західній Україні у першій чверті XX ст.

М. Лозинський почав свою громадсько-політичну діяльність на переломі XIX – поч. XX ст. в умовах, коли на західноукраїнських землях, Галичині та Буковині, прискорилися суспільно-політичне життя та розвиток національних сил. Потрапивши під вплив ідей українського радикалізму М. Драгоманова, І. Франка, ідей марксизму, анархо-комунізму, особисто познайомившись з І. Франком, М. Грушевським, М. Коцюбинським, С. Петлюрою, проте «не вступаючи у жодну

політичну партію», М. Лозинський опинився у вирі громадсько-політичного життя, намагаючись «впливати на український національний рух в радикальному напрямку» [6, с. 141].

Професійна діяльність М. Лозинського розпочалася з відомої львівської газети «Діло», співробітником якої він був уже у 1900 р. З часом М. Лозинський очолив редакцію цієї поважної української газети. Журналістська діяльність, як професійна, була його основною роботою до Першої світової війни. Будучи талановитим журналістом, маючи добрі задатки до аналітичної роботи, М. Лозинський одночасно працює також як кореспондент декількох (у т.ч. і київських – «Громадський голос» та «Рада») газет, пробує себе у науковій роботі, перекладає українською мовою різного роду політичну літературу, пише поезії, веде активне громадсько-політичне та культурне життя [7, с. 56].

Проблематика праць М. Лозинського цього періоду в основному була присвячена питанням українського національного руху, захисту прав українського народу на західноукраїнських землях. Він пропонує і відстоює ідею державної самостійності українського народу, яка з'явилася серед інтелігентів-українців, як з'явився і новий тип українського патріота, що жив ідеєю самостійності. Суть цієї ідеї, за М. Лозинським, – у створенні власного державного організму, своєї власної незалежної самостійної української національної держави в етнографічних кордонах земель, населених українцями. У його працях з'являється також ідея єднання українців з обох боків Збруча [6, с. 141].

Листопадові події 1918 року (проголошення ЗУНР) різко змінюють життя Михайла Лозинського. Український патріот за духом, яскравий прихильник демократичних перетворень, переконаний соціал-демократ європейського спрямування, Михайло Лозинський активно включається у державотворчі процеси західних українців [7, с. 56]. 1 листопада 1918 р. М. Лозинського як активного громад-

сько-політичного діяча західноукраїнських земель було кооптовано до складу Української Національної Ради. Після проголошення 13 листопада 1918 р. ЗУНР Національна Рада стала її вищим законодавчим органом. Виконавчим органом ЗУНР став Державний секретаріат [8, с. 108].

М. Лозинський засвідчує свою участь у цих подіях у багатьох матеріалах своєї «справи». В автобіографічній довідці, доданій до заяви на ім'я наркома внутрішніх справ СРСР Ягоди, він пише: «Восени 1918 р. я брав участь в утворенні Західно-Української Народної Республіки, був членом Української Національної Ради, входив до складу уряду (як товариш Державного секретаря іноземних справ)» [8, с. 108].

10 березня 1919 р. на засіданні Української Національної Ради, за особистою пропозицією Є. Петрушевича, М. Лозинського призначають заступником державного секретаря закордонних справ, і він починає працювати у складі першого уряду ЗОУНР [9, с. 67].

17 квітня 1919 р. М. Лозинського як голову Надзвичайної делегації ЗОУНР відрядили до Парижа разом з Д. Вітовським та О. Кульчицьким у складі делегації УНР (з В. Панейко та С. Томашівським) для вирішення питання припинення поляками воєнних дій і врегулювання територіальних суперечок. Однак, як свідчать події, ні Антанта, ні більшовики не були зацікавлені у державній самостійності України та не мали наміру перетворювати у життя ці сподівання народу. Крім того, не сприяла і конфліктна ситуація галицьких депутатів [5, с. 175]. Приїзд делегації ЗОУНР не сподобався делегатам УНР В. Панейку та С. Томашівському. «Одразу ж на першій нараді, яка була в день нашого приїзду в Сидоренка (голова делегації УНР. – Авт.), Панейко привітав нас заявою, що наш приїзд се для нього "удар ножом ззаду"». С. Томашівський, у свою чергу, побачивши у документах новоприбулих делегатів назву «Західна Область УНР», сказав: «Ми тут докладаємо всіх сил, щоб переконати Мирову Конференцію, що ми є окрема держава, а Ви тут приходите з тим ідіотизмом!» [4, с. 26]. І. Кедрин-Рудницький писав: «Здається, що через політичне русофільство й переконання В. Панейка, що Галичина може визволитися від Польщі виключно тільки в оперті на Росію, розсварилися три головні західноукраїнські делегати на Мировій конференції у Парижі: В. Панейко, М. Лозинський і С. Томашівський. Так, бодай, чув я, що Панейко теоретизував на тему орієнтації на Москву,

Лозинський – на ближче неозначений Київ, Томашівський – на порозуміння з Варшавою» [5, с. 175].

Відомий дослідник О. Рубльов констатує що: М. Лозинський був дещо іншої думки, закидаючи В. Панейку та С. Томашівському брак соборницького підходу до української справи на Паризькій Мирній Конференції і галицький сепаратизм» [10, с. 115].

М. Лозинський розумів, що йому не можна йти на узгодження ні з Варшавою, ні з Денікіним.

12 грудня 1919 р. Є. Петрушевич звільнив М. Лозинського з посади делегата у Парижі, а натомість призначив графа М. Тишкевича (1857-1930), що мав завдання діяти у дусі варшавської угоди [5, с. 176].

На дипломатичній службі М. Лозинський завжди діяв у дусі Акту злуки 22 січня 1919 р.: «Коли де, то власне в закордонній політиці акти про з'єдинення мали найбільше значіння і обов'язували оба правительства при кожній нагоді маніфестувати волю народу творити одну державу. Тому справа компетенцій обох правительств була їх внутрішньою справою, на зверх мали вони обов'язок виступити солідарно. Такий був мій погляд на закордонну політику в перехідній стадії від часу проголошення з'єдинення до часу його здійснення і сей погляд я старався переводити в життя підчас моєї управи закордонними справами Західної Области» [Цит. за: 4, с. 25].

У своїй праці «Галичина pp. 1918-1920» М. Лозинський говорить про існування двох концепцій тодішніх політичних діячів: галичани вірили у гасло «через Київ до Львова», а коли воно виявилось практично нездійсненим, то намагалися прихилити до себе Антанту своєю орієнтацією на «білу» Росію, мислячи антипольськими категоріями. Знову ж таки, наддніпрянці вважали своїм єдиним ворогом Росію, і тому дивились на УГА, як на потрібного союзника у війні проти більшовиків, а коли УГА не стало – переорієнтувались на Польщу [2, с. 173].

Як стверджує І. Кедрин, найбільша помилка М. Лозинського у підході до проблеми Галичини полягає у тому, що він не зробив логічних висновків з відомої йому байдужості членів Найвищої Ради: Галичина не мала і ніколи не може мати реальної можливості існувати, як самостійна держава між Польщею та Росією [3, с. 10].

Важливим напрямом діяльності М. Лозинського було дослідження державно-правових проблем розвитку України. Йдеться фактично про два десятки років плідної нау-

кової праці вченого (від перших наукових публікацій до часу переїзду до СРСР). При цьому у змістовному плані цей науковий доробок вченого можна умовно поділити на два блоки. Перший блок – це праці, присвячені історичним основам державності українського народу, його правам на цивілізовані форми власного політичного та державного життя у складі інших держав, а також особливостям розвитку політичної культури українців («Гайдамаччина: з історії народних рухів на Україні у 18 столітті» (1906), «Маркс – Енгельс – Лібкнехт про відбудування Польщі» (1906), «Становище польських і великоруських політичних партій до українського питання» (1906-1908), «Польський і руський революційний рух і Україна» (1907), «Антін Менгер і його соціально-політичні твори» (1907), «Польська народова демократія» (1909), «Автономія країв в австрійській конституції» (1912), «Поділ Галичини» (1913), «Українське національне питання у творах М. Драгоманова» (1915), «Галичина в житті України» (1916), «Обопільні стосунки між великою Україною й Галичиною в історії розвитку української політичної думки» (1928). Другий блок наукових праць становлять роботи, безпосередньо присвячені питанням національної державності українського народу («Галичина в рр. 1918-1920» (1922), «3 новим Роком 1924: Теперішній стан будови Української держави і задачі західноукраїнських земель» (1924), «Моє співробітництво з Президентом Петрушевичем» (1926), «Уваги про українську державність» (1927) [7, с. 57].

М. Лозинський перебував у таборі прихильників орієнтованого на Захід конституціоналізму, зокрема конституційної монархії. В історичному аналізі політичних систем і політичної влади різних держав минулого він намагався відшукати обґрунтування та конструктивність ідеї політичної свободи. Він досконало вивчив політичну історію Австро-Угорщини, Швейцарії, Англії, США [11, с. 149].

М. Лозинський в усіх своїх наукових працях декларує головну думку – тільки суверенний український народ є джерелом влади. Тобто народ, чия політична та правова свідомість підноситься до необхідності визнання і реалізації прав людини й громадянина, з одного боку, та підпорядкування собі всіх державних органів з іншого. Отож державна влада ставилася у рамки, що визначалися суспільством і для самого себе. Ці рамки – права людини та їх гарантії. М. Лозинський розглядав конституцію як перший етап у боротьбі за права лю-

дини, і тільки подолання його сприятиме соціальним перетворенням [11, с. 150].

У галузі міжнародно-правової проблематики М. Лозинський досить скрупульозно досліджує факт порушення прав українського народу з боку Польщі, де опинилася більшість західноукраїнських земель, а також імперіалістичне спрямування політики провідних капіталістичних держав світу, а згодом – Ліги Націй, що діяла не в інтересах українського народу. Він стверджував, що всі поневолені національні меншості невдоволені Лігою Націй, яка весь час свого існування виступала не як міжнародний орган охорони меншостей, а скоріше як міжнародний орган охорони тих держав, що в основу свого внутрішнього ладу поклали національне поневолення [6, с. 145].

Вчений був глибоко переконаний у тому, що держава зобов'язана суворо дотримуватись встановлених у міжнародно-правовій практиці правил щодо охорони національних меншин. Тим більше, що в умовах повоєнної Європи у статусі «національних меншин» несправедливо опинилися цілі анклав як частини, територіально відірвані від своїх націй (народів) [7, с. 58]. Зокрема він наполягав на тому, що західноукраїнські землі ніяк не можна вважати населеними національною меншістю, оскільки українців у складі кожного з трьох воєводств, утворених в Галичині, було більше 60 відсотків населення [6, с. 145]. М. Лозинський пояснює, що «Коронний край Галичини» утворено у результаті злуки таких двох областей, які не тільки відрізняються між собою історією й національним складом, але протягом століть просто вороже стояли супроти одна одній. Отже, створюючи цей край, не було узгоджено рівномірно їхні історично-національні відмінності і не було створено вільного простору для їхнього національного розвитку. А це є основною умовою існування національної держави [11, с. 151].

Отже, на тлі суспільно-політичних процесів західноукраїнських земель першої чверті ХХ ст. М. Лозинський став активним учасником українського національного життя. Громадсько-політична діяльність М. Лозинського була багатогранна та різноманітна. Державотворчий і дипломатичний талант М. Лозинського характеризується новими теоретичними положеннями, оригінальністю думок які стали актуальними у сучасних умовах.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Сухий О. Михайло Лозинський: вчений, громадський діяч, політик (Наукова розвідка) / О. Сухий. – Львів, 1995. – 31 с.
2. Сухий О. Історія Галичини в наукових працях Михайла

Лозинського // Галичина: Між Сходом і Заходом: Нариси історії XIX – початку XX ст. / О. Сухий // Львівський державний університет ім. І. Франка: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів, 1997. – С. 162-178.

3. Кедрин І. Світлі і похмурі роки. «Галичина М. Лозинського і чому її передруковано // Лозинський М. Галичина в роках 1918-1920 / І. Кедрин – Нью-Йорк: Видавництво «Червона Калина», 1970. – С. 7-12.

4. Олійник М. Дипломатична діяльність Михайла Лозинського на Паризькій мирній конференції 1919 р. / М. Олійник // Всеукраїнський науковий журнал «Мандрівець». – Вип. 5. – Тернопіль, 2009. – С. 25-31.

5. Осадчук С. Дипломатична діяльність М. Лозинського / С. Осадчук // Вісник Львівського національного університету ім. І. Франка. Серія юридична. – Львів, 2001. – Вип. 36. – С. 174-178.

6. Бутенко В.І. М. Лозинський як історик і учасник національно-визвольного руху в Західній Україні (перша чверть XX ст.) / В.І. Бутенко, К.В. Філіппов // Проблеми історії та методології історичної науки. Харківський історіографічний збірник.

– Харків: Бізнес Інформ, 1998. – Вип. 3. – С. 140-146.

7. Стецюк Н. Михайло Лозинський – визначний український вчений – правознавець / Н. Стецюк // Вибори та демократія. – 2007. – №3 (13). – С. 55-59.

8. Бутенко В.І., Лапчипська Н.В. Історія в особах: М. Лозинський в національно-визвольному русі початку XX ст. та в революції 1918-1919 рр. в західноукраїнських землях / В.І. Бутенко, Н.В. Лапчипська // Вісник Харківського державного університету. – 1998. – № 413: Історія. – Вип. 30. – Харків, 1998. – С. 103-113.

9. Крезуб А. Нарис історії українсько-польської війни. 1918-1919 рр. / А. Крезуб. – Львів: Видавничий кооператив «Червона Калина», 1933. – 172 с.

10. Рубльов О. Шляхами на Соловки: радянське десятиріччя Михайла Лозинського / О. Рубльов // Український історичний журнал. – 1997. – № 4. – С. 103-135.

11. Осадчук С. Внесок Михайла Лозинського у розвиток основ конституційного права / С. Осадчук // Вісник Львівського національного університету ім. І. Франка. Серія юридична. – Львів, 2000. – Вип. 35. – С. 147-154.

Нагірняк Андрій М. Лозинський у державотворчому процесі Західної України першої чверті XX ст.

У статті визначені основні напрями громадсько-політичної діяльності відомого галицького суспільно-політичного діяча М. Лозинського. Проаналізовано політичну та дипломатичну діяльність М. Лозинського у період ЗУНР, висвітлено його погляди щодо перспектив вирішення українського питання у період національно-визвольних змагань.

Ключові слова: Паризька мирна конференція, дипломатична діяльність, дипломатична місія, ЗУНР, конституція

Нагирняк Андрей М. Лозинский в государственном процессе Западной Украины первой четверти XX в.

В статье определены основные направления общественно-политической деятельности известного галицкого общественно-политического деятеля М. Лозинского. Проанализировано политическую и дипломатическую деятельность М. Лозинского в период ЗУНР, освещены его взгляды относительно перспектив решения украинского вопроса в период национально-освободительной борьбы.

Ключевые слова: Парижская мирная конференция, дипломатическая деятельность, дипломатическая миссия, ЗУНР, конституция

Nagirnyak Andrii Mykola Lozynskyi in the process of state creation of western Ukraine in the first term of 20th century

The article determines the main directions of public and political activity of a well-known Galician social and political figure Mykola Lozynskyi. Political and diplomatic activity of M. Lozynskyi during the period of West Ukrainian People's Republic has been analyzed as well as his opinions concerning the perspectives of solving Ukrainian issues during the period of national liberation movement have been highlighted.

It is stated that M. Lozynskyi suggests and defend the idea of state independence of the Ukrainians which had been appeared among the Ukrainian intellectuals as well as the new type of the Ukrainian patriot who lived with the idea of independence. Due to M. Lozynskyi, the purpose of the idea is the creation of its own state organism, its own independent Ukrainian national state in the ethnographic areas, which were settled by the Ukrainians. In his works there is also the idea of the reunion of the Ukrainians from both sides of the Zbruch.

It is demonstrated that in the field of international legal issues Lozynskyi had been deeply exploring the fact of violation of rights of Ukrainian people from the side of Poland, where most western part of Ukrainian lands were found. Also he was interested in the imperialistic direction of the leading capitalist countries.

It is confirmed that the main purpose of national liberation movement was to create the independent state. He could see the independent country was the main guarantor of free development of nation. During all his political activity, the scientist had been devoted to the ideas of building of independent Ukrainian State.

Keywords: Paris peace conference, diplomatic activity, diplomatic mission, West Ukrainian People's Republic, constitution

Рецензенти:

Кривошея Ір.І., д.і.н., професор

Тробський Мацей, доктор габілітований, професор

Надійшла до редакції 21.01.2016 р.

УДК 94 (477.4) «1905-1917»

ТРАНСФОРМАЦІЯ СТАВЛЕННЯ СЕЛЯНСТВА НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ ДО ВЛАДИ (1905 – лютий 1917 рр.)

Юлія Магась-Демидас

Житомирський державний університет імені Івана Франка,
Україна, 10008, Житомир, вул. Велика Бердичівська, 40
e-mail: demydas@yandex.ua

На початку ХХ ст. землі Наддніпрянської України, що входили до складу Російської імперії, пережили низку революційних потрясінь. Найчисельнішою категорією населення тут було селянство, проте воно не становило основну найрадикальнішу верству суспільства. Разом із тим, незадоволення політикою імперської влади серед хліборобів невпинно посилювалося, зростав рівень політичної свідомості селян та їхньої участі у суспільно-політичному житті.

Метою даної публікації є прослідкувати трансформацію ставлення селян Наддніпрянської України до влади у 1905 – лютому 1917 рр. під впливом революції 1905-1907 рр., столипінської аграрної реформи, Першої світової війни, економічних і політичних перетворень в означений період.

Певні дослідження даного питання уже були здійснені низкою науковців. Зокрема, колективна монографія П. Кабитова, В. Козлова, Б. Литвака [1] містить характеристику еволюції світогляду селянства на території Російської імперії. Певні явища, описані у даній праці, є характерними, зокрема, і для українських хліборобів. Д. Кудінов [2] аналізує трансформацію ідеології українського селянства під час революції 1905-1907 рр. з позиції висвітлення даного процесу у мемуарній літературі. О. Михайлюк [3] розглядає світогляд, соціальну психологію селян у перші десятиліття ХХ ст. Проте, проблема ставлення хліборобів до інституту царизму, центральних і місцевих органів влади та самоврядування залишається недостатньо дослідженою.

На формування позиції українського селянства щодо влади впливала низка чинників. Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. зростало невдоволення землеробів їхнім соціально-економічним і політичним становищем, що у свою чергу спричиняло падіння авторитету властей і посилювало соціальну напругу. При цьому слід виокремлювати позицію населення стосовно таких інститутів: владних органів, монарха та самоврядних установ (земств). Як-

що невдоволення діяльністю органів влади було характерним для хліборобів і раніше, то повага до інституту царизму залишалася доволі сильною до подій 1917 р.

На початку ХХ ст. надзвичайно гостро постало аграрне питання. Українське селянство страждало від безземелля та малоземелля. Реформа 1861 р., попри деякі позитивні наслідки, не вирішила нагальних потреб села. Внаслідок зростання рівня капіталізації сільського господарства посилювався ступінь розшарування селянства, село перебувало у стані глибокої кризи [4]. Таким чином хлібороби були основною пригнобленою верствою суспільства.

Крім цього, селяни зазнавали утисків у громадянських і майнових правах. Так, обмеженими були можливості виходу із общини, тимчасового виїзду із села, розпорядження селянськими наділами. Селянин належав до нижчого стану, з яким не рахувалися ні поміщик, ні земський начальник, ні поліцейський чиновник [5].

Російсько-японська війна сприяла наростанню селянського невдоволення. Населення не розуміло причин війни, яка, у свою чергу, вимагала мобілізації значних матеріальних і людських ресурсів, ще більше ослаблюючи селянське господарство [6].

Вищевказані проблеми привертати увагу різноманітних громадсько-політичних сил Російської імперії, які, намагаючись заручитися багатомільйонною підтримкою селянства, здійснювали у його середовищі енергійну роботу. Більшість губернаторів Російської імперії у своїх доповідях відзначали, що головною причиною аграрних безпорядків була саме революційна агітація політичних партій [7]. Разом з тим, подільський губернатор на початку літа 1905 р. зазначав, що справжні причини селянського руху були все таки глибшими, ніж антиурядова агітація, та полягали у селянському малоземеллі, бо за тогочасних умов виробництва земля не покривала селянського бюджету [8]. Таким чином, революційні ідеї

потрапляли на вже сформоване на той час сприятливе підґрунтя.

Протягом означеного періоду посилювався інтерес хліборобів до подій у країні та за кордоном (особливо під час російсько-японської війни), селяни все більше долучалися до читання книг і газет, обговорення злободенних соціально-економічних і політичних проблем [9]. Відомий суспільно-політичний діяч В.Г. Богораз-Тан свідчив про появу на селі нового соціального типу особистості – грамотного селянина [10]. Проте, основна частина хліборобів була неосвіченою та далекою від розуміння державницьких проблем, залишалася на промонархічних позиціях.

Революція 1905-1907 рр. пожвавила суспільно-політичний рух на селі. Серед його проявів були присудна кампанія, приєднання до безпартійного Всеросійського селянського союзу (ВСС) та політичних партій. Сильний вплив на хліборобів справив Маніфест 17 жовтня 1905 р., який вони сприйняли як інструкцію до дій. Селяни радісно вітали появу документа, почали активно збиратися на наради, утворювати союзи та приєднуватися до ВСС [11]. Наприклад, у присуді про приєднання до ВСС селян с. Трубайців Хорольського повіту Полтавської губернії містилися вимоги про скликання Установчих зборів, передачі землі трударям, ліквідації існуючої поліції, посад земських начальників, запровадження суду присяжних, скасування смертної кари, звільнення політв'язнів тощо [12]. У листопаді 1905 р. селяни м. Оболонь Полтавської губернії зібралися, щоб здійснити обіцяну Маніфестом свободу слова, зібрань, петицій. Було прийнято рішення організувати Селянський союз і вироблені вимоги до Державної Думи, які включали такі положення: передача монастирських і поміщицьких земель селянам, усунення інституту земських начальників, розширення влади волосних правлінь [13]. Поряд із надіями на скликання Державної Думи висловлювалися і сумніви. Так, приговор селянського сходу м. Нефорощі Костянтиноградського повіту на Полтавщині містив наступні слова: «А від такої Державної Думи, яка оголошена в маніфесті, нічого чекати» [14].

Проголошення Маніфесту та скликання Першої Державної Думи загалом посилювало віру хліборобів у можливість демократичних перетворень. За свідченням жандармських органів, у 1906 р., незважаючи на активні революційні настрої, селяни стали більш критично ставитися до прокламацій, поширюваних агітаторами. Навіть після розпуску Думи «Ви-

борзька відозва» була сприйнята ними у більшості як злочинний заклик до заколоту [15].

Відповідно до звіту начальника губернського жандармського управління 1908 р., що стосувався Катеринославщини та Харківщини, після розгону Першої Думи селяни стали чекати скликання Другої, але і вона не задовольнила їхні вимоги. Із промов депутатів Другої Думи селяни зрозуміли тільки те, що їх гноблять чиновники та поліція, котрі збирають податки з бідних. Після розпуску Другої Думи селяни вирішили, що землі їм все одно не дадуть і треба вдаватися знову до страйків, але все ж сподівалися, раптом Третя Дума наділить їх землею та зменшить податки. Проте, ці очікування не були виправдані. У подальшому спостерігалось певне розчарування, тому інтерес хліборобів до Думи послабився. За свідченням вищезгаданого чиновника, селяни Катеринославської та Харківської губерній проявляли інтерес лише до земельного питання: навіть найбільш помірковані хлібороби виказували озлобленість, коли мова заходила про нього. Іншими ж суспільними проблемами вони не цікавилися. Примітно, що при цьому зберігалася віра у «доброго царя». Загалом, більшість селян вважали Державну Думу корисною установою доти, доки вона не гальмувала реалізацію рішень Государя Імператора. Висловлювалися думки, що Третя Державна Дума не є народною, її склад обраний поміщиками та поліцією, інтереси яких вона і захищає. «Газет тепер селяни не читають і про роботу Третьої Державної Думи дізнаються від перехожих, коли їздять на базар. Чітко визначити напрямок газет селяни не вміють і для них та газета хороша, де йдеться про село і землю», - зазначалося у звіті [16].

Разом з тим, повільно формувалася проша-рок політично активного селянства, обізнаного з революційним рухом. Такі хлібороби свідомо ставилися до преси, яку читали, виписували газети. «Є справжні міністри з селян, які знають не тільки те, що зараз робиться, а що було 200 років тому. Особливо знають добре місцеве життя й історію свого народу», - зазначав поліцейський чиновник [17].

На тлі розчарування зростав загальний рівень політичної свідомості. До пропагандистів селянство почало ставитися більш критично. Якщо під час революції 1905-1907 рр. агітаторам достатньо було прийти у село із закликами, і жителі приступали до дій, не задумуючись про наслідки, то тепер, здобувши гіркий революційний досвід, зазнавши втрат унаслідок приборкань владою заворушень, у селян

склалося переконання, що тільки організацією мас і дружним натиском можна досягти успіху, а стихійні спалахи результату не принесуть. Зросло прагнення до самоосвіти та самостійного захисту своїх інтересів, до відчуження від інтелігенції. Траплялося, коли агітаторів, що приходили до села, спершу засипали запитаннями наукового характеру (про Бога, про походження Землі, про мету людства), а вже згодом переходили до соціальних та економічних проблем.

Не сприяла зміцненню авторитету влади і Столипінська аграрна реформа. Спочатку указ 9 листопада 1906 р. було сприйнято позитивно: хлібороби гадали, що вони зможуть закріпити за собою свою землю, потім їм додадуть ще наділів, а коли побачили, як перепродується земля, що скористатися реформою та відійти на хутори можуть заможні хлібороби, аграрна політика Столипіна викликала невдоволення і вихід із общини уповільнився [18].

Земські самоврядні установи також оцінювалися негативно, особливо у колишніх неземських правобережних губерніях. Так, у травні 1914 р. селяни Народицької та Христинівської волостей Овруцького повіту Волинської губернії відмовилися вибрати своїх представників до земства. Незадоволення населення Овруцького повіту було викликане свавіллям з боку осіб, що стояли на чолі однойменного повітового земства. Селяни були переконані, що земство є марною установою, зібрані гроші витрачаються ним непродуктивно, а найчастіше - злочинно. Хлібороби дуже прискіпливо ставилися до своїх витрат і до тих установ, куди вони вносили свою трудову копійку. Тому вони наївно вирішили, що відмовившись від виборів своїх представників, вони уникнуть непосильних і непродуктивних витрат на земство [19].

Одночасно спостерігалася ерозія монархічних поглядів. Щоправда, проходив цей процес надзвичайно повільно: при загальному невдоволенні діяльністю уряду, Державної Думи, місцевих органів влади та земств, авторитет царя як основи, на якій трималася вся держава, зберігався у свідомості хліборобів як під час Першої російської революції, так і в наступні роки.

Вбачаючи у роки революції можливість через Державну Думу домогтися задоволення своїх соціально-економічних і політичних вимог, селяни вважали царя запорукою втілення останніх. Наприклад, на Полтавщині сільські громади у присудах про приєднання до Всеросійського селянського союзу, підтримуючи

скликання Установчих зборів, впровадження демократичних свобод та економічних перетворень, прямо наполягали, щоб «цар залишився».

Один із лідерів БСС В. Мазуренко описував як загрозову для свого життя ситуацію, коли членів РУП відкрито спитали на окружному донецькому з'їзді землевласників і селян «Куди ви царя у присуді поділи?». Українським соціалістам довелося ухилитися від відповіді, аби не втратити прихильність селян та не бути розтерзаними своїми розлюченими противниками.

У відомості хлібороба монарша влада наділялася сакральними рисами та була уособленням усталеного віками порядку, економічної стабільності у суспільстві. «Як можна без царя, а хто тоді гроші друкувати буде?» - із нерозумінням запитували селяни. «Приходилося пояснювати, що на землі є республіки, де нема ані царя, ані короля, а «гроші» все одно карбують», - пригадував лідер сумського повітового Селянського союзу А. Щербак. Проте, навіть для того, щоб пояснити селянам необхідність скликання Установчих зборів, покликаних вирішити аграрне питання, згуртувати селян у боротьбі за власні права, Щербакові доводилося звертатися до авторитету монарха [20].

Однак, у лавах хліборобів уже намітилися ознаки ерозії монархічних поглядів. Уже під час революції 1905-1907 рр. мали місце випадки відкритої демонстрації антимонархічної позиції, коли найбільш революційно налаштовані селяни царя називали кривавим (за розстріл демонстрації 9 січня 1905 р.), говорили, що він обдурив народ, видавши Маніфест, та висловлювали ненависть до монарха поряд із поміщиками та капіталістами [21].

Проте, такі радикальні погляди щодо інституту царизму не мали масового поширення. Типову позицію щодо царя висловив у лютому 1910 р. селянин с. Великий Бурлук Вовчанського повіту на Харківщині (спершу він був чорносотенцем, згодом - кадетом): «Цар-дурень! Пани і Столипін водять його за ніс». Отже, навіть при певному ступені критичності політично свідомі селяни подовжували вбачати у монархові благодійника та закидали йому лише надмірну довірливість до підлеглих [22].

Монархісти використовували таку прихильність до царя для посилення власних позицій і боротьби з революцією. З-поміж інших політичних партій, серед селянства зростала популярність «Союза русского народа» (СРН), який часто використовував невігластво хліборобів, щоб зміцнити свої позиції. Прикметною

була ситуація в Ольгопільському повіті Подільської губернії, де селяни активно вступали до СРН, абсолютно викривлено сприймаючи його цілі та завдання: поширеними були чутки, що ті, хто записалися до Союзу, не повинні визнавати земства, платити земських зборів та інших податків, слухатись діючих органів влади, розпорядження яких для них стають необов'язковими, оскільки у «союзників» є своє безпосереднє начальство в особі СРН, зокрема архімандрита Віталія у Почаєві. У селах проводилася агітація із закликами не ходити на роботу при оплаті нижче ніж 1 рубль на день, виселяти з сіл євреїв та не здавати їм у найм квартири та будинки, щоб ті самі покинули села [23].

Початок Першої світової війни посилив патріотичні настрої серед сільського населення. Так, згідно з повідомленнями чиновників, сільське населення потерпало від негараздів війни, проте стійко переносило їх, намірів до вчинення заворушень не проявляло, страйків сільських робітників не відбувалося. Навпаки, селяни пильно придивлялися до явищ, шкідливих для державного порядку, звертаючи особливу увагу на штундистські та баптистські громади, а також на євреїв. Спостерігалось зростання ненависті до останніх: їх звинувачували у подорожчанні товарів.

Невдачі на фронті, що мали місце навесні-влітку 1915 р., призвели до появи у народному середовищі різноманітних чуток, наприклад, про випадки нібито державної зради у вищому командному складі, підкупів і хабарництва, ухиляння офіцерів від керівництва довіреними їм частинами. Навесні 1915 р. ходили чутки про те, що російською армією взято порівняно незначну кількість полонених, і що уряд розпорядився перевозити залізницями одних і тих самих полонених туди-сюди, щоб перекопати народ у своїх військових успіхах [24]. До місцевої адміністрації та вищих органів влади селяни не виявляли ворожості, проте дивувалися з приводу частих змін в їх складі [25].

Люди перейнялися переконанням, що будь-які ексцеси можуть викликати смуту і тільки зашкодити боєздатності армії, тому подекуди навіть висловлювалося здивування, що у великих містах були допущені заворушення і страйки.

Роботою Державної Думи селянство практично не цікавилось, не розуміло здійснюваних нею загальнодержавних кроків, оскільки їх результати не відображалися швидко і з очевидністю на добробуті села. А ось, наприклад, заборону продажу горілки люди вітали

та дякували імператору, що захистив «від тисячі бід припиненням п'яного чаду» [26].

Загалом, народ не допускав думки, що війна може закінчитися не на користь Росії. За словами чиновника: «...всюди доводилося упевнитися в стійкій рішучості селян стояти за державну справу». Земельне питання майже не згадувалося, всі думки спрямовувалися на війну [27].

Револьюційної пропаганди у селянському середовищі майже не спостерігалось, підпалів, порубок і захоплень поміщицьких будівель не було [28]. Газети, що потрапляли до сіл і містечок, носили переважно праве спрямування. У них повідомлялося про успіхи російських військ, відвідування царем передових ліній – усе це породжувало радість хліборобів і розцінювалося як бажання Государя Імператора самому стати на захист свого народу, поруч з ним і на чолі його. Статті на користь євреїв викликали незадоволення, а публікації політичного характеру не викликали жвавого відгуку у читачів [29].

Селянство намагалось своїми силами боротися із погіршенням свого становища, зокрема, шляхом відкриття кооперативів. Цьому сприяли земські установи, надаючи організаційну та фінансову підтримку [30]. Однак, останні не користувалися цілковитою довірою хліборобів не лише через нерозуміння селянами їхніх завдань, а й у значній мірі через поведінку самих земців, які прагнули створити враження, що вони діють на користь населення. Селянство віддавало належне діяльності дрібних земських працівників, інструкторів, кооператорів. Проте, керівна верхівка довіри не викликала, оскільки часто-густо діяла лише у власних інтересах. Свої операції земські установи здійснювали за рахунок оподаткування селян, і ті через це розглядали земства як повинність, а не спосіб самоврядування [31].

30 серпня 1915 р. М. Туган-Барановський, що перебував на посаді директора канцелярії міністра шляхів сполучення, у своїй записці стосовно суспільних настроїв зазначав, що настрої населення імперії безумовно дещо напружений, проте, слід розуміти, що основну його масу становить селянство, а воно зараз далеко від революційних прагнень: патріотичні настрої, боротьба з п'янством і хороший урожай пом'якшували ситуацію. Таким чином, на думку М. Туган-Барановського, не було підстав говорити про наявність революційної ситуації у країні [32].

Необхідно зазначити, що на селі, де хлібороби самі були виробниками багатьох продук-

тів першої необхідності, напруга була справді меншою, ніж у містах. Однак, і серед селянства з часом намічалася втома від війни, патріотичні пориви дещо спадали, ускладнювалися і без того важкі економічні умови життя, у сім'ях зменшувалася кількість робочої сили. Останній сплеск патріотичних почуттів населення був викликаний Брусиловським проривом. Після цього оптимістичні настрої ставали все слабшими, песимізм підкріплювався різними чутками, збільшенням кількості дезертирів, невпинним погіршенням матеріального становища [33]. Новим етапом трансформації ставлення хліборобів до влади стала Лютнева революція 1917 р.

Таким чином, на початку ХХ ст. у Наддніпрянській Україні селянство становило основну, й у той же час найбільш пригноблену, верству населення. Воно зазнавало економічних утисків, правових обмежень, було неосвіченим. Проте спостерігалось зростання рівня суспільно-політичної свідомості означеної категорії населення. Цей процес відбувався під впливом революційних і воєнних подій, соціально-економічних і політичних перетворень. У цей період розгорнулася активна агітація представників різноманітних громадсько-політичних сил, що сприяло формуванню політично активного прошарку селянства. Однією зі складових світогляду хліборобів було їхнє ставлення до влади, зокрема до монарха, центральних і місцевих владних структур, органів місцевого самоврядування. Погляди на вказані інститути зазнавали певної трансформації. Зокрема, якщо позиція стосовно органів влади була традиційно негативною, то під час революційних подій вона стала ще більш неприязною, а згодом крах надій на здійснення реальних демократичних перетворень призвів до втрати інтересу до владних установ, зокрема, новоствореної Державної Думи, оскільки її діяльність не приносила швидких та очевидних результатів. Ставлення до земств, як до інституту самоврядування, також не викликало особливого зацікавлення: селяни здебільшого не розуміли призначення цих установ, сприймаючи їх як чергову повинність для себе. Дана позиція підкріплювалася недобросовісною діяльністю земської керівної верхівки. Царя хлібороби традиційно сприймали як непорушну основу держави. Спостерігалася певна ерозія монархічних поглядів, проте, цей процес розвивався

дуже повільно. Перша Світова війна спричинила сплеск патріотичних почуттів, підкріпила повагу до Государя Імператора. Однак, з плином часу тяготи війни ставали все більш відчутними у житті селянина, патріотизм згасав, критика влади ставала все більш характерним явищем у середовища хліборобів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Кабытов П.С. Русское крестьянство: этапы духовного освобождения / П.С. Кабытов, В.А. Козлов, Б.Г. Литвак. – М.: Мысль, 1988. – 237 с.
2. Кудінов Д. До питання про трансформацію ідеології українського селянства під час революції 1905-1907 років у висвітленні мемуарної літератури / Д. Кудінов // Етнічна історія народів Європи. – Вип. 45. – С. 40-47.
3. Михайлюк О.В. Селянство України в перші десятиліття ХХ ст.: соціокультурні процеси: Монографія / О.В. Михайлюк. – Дніпропетровськ: Вид-во «Інновації», 2007. – 456 с.
4. Лещенко М.Н. Класова боротьба в Українському селі на початку ХХ століття / М.Н. Лещенко. – К.: Видавництво політичної літератури, 1968. – С.16.
5. Там само. – С. 30-31.
6. Мірза-Авакянц Н. Селянські розрухи на Україні 1905-1907 року / Н. Мірза-Авакянц. – Харків: Державне видавництво України, 1925. – С. 10.
7. Федьков О.М. Політичні партії і селянство в 1905-1907 роки (діяльність партійних та непартійних організацій в селам Правобережної України): монографія / О.М. Федьков. – Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2007. – С. 32, 198.
8. Качинський В. Селянський рух в Україні в роки 1905-07 / В. Качинський. – Полтава: Державне видавництво України, 1927. – Ч. I. Рік 1905. – С. 4-5.
9. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК України), ф.318, оп.1, спр.1647, арк.23в.
10. Кабытов П.С. Вказ. пр. – С.54.
11. Колодянин. Що діється на селі (Листи з Звенигородщини) / Колодянин // Громадська думка. – 1906. – 4 січня. – С. 1.
12. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф.57, оп.1, спр.69, арк.46.
13. Там само. – арк.70.
14. М. Нефороша Костянтиноградського повіту на Полтавщині // Громадська думка. – 1906. – 1 січня. – С. 2.
15. ЦДАГО України, ф.57, оп.1, спр.70, арк.79.
16. ЦДАГО України, ф.57, оп.1, спр.79, арк.133-135.
17. ЦДІАК України, ф.336, оп.1, спр.3480, арк.23зв.
18. Там само, арк.23зв.
19. ЦДІАК України, ф.1335, оп.1, спр.1728, арк.12-12зв.
20. Кудінов Д. Вказ. пр. – С. 41-42.
21. Там само. – С. 42.
22. ЦДІАК України, ф.336, оп.1, спр.3480, арк.32зв.
23. ЦДІАК України, ф.1599, оп.1, спр.122, арк.15.
24. ЦДАГО України, ф.57, оп.1, спр.130, арк.22-24.
25. Там само, арк.37.
26. Там само, арк.35, 37.
27. ЦДІАК України, ф.274, оп.4, спр.548, арк.57зв.
28. Там само, арк.21, 44зв, 54.
29. Там само, арк.61-61зв.
30. Там само, арк.110зв., 111.
31. Там само, арк.62-62зв.
32. Туган-Барановський Н.И. Записка по некоторым, связанным с войною, вопросам внутренней политики / Н.И. Туган-Барановский // Благотворительность в России: Новые документы и исследования. [Отв. ред. и сост. Л.А. Булгакова]. – СПб.: Не-стор-История, 2008. – С. 30.
33. Ермаков А.В. Война и общество: уроки Первой мировой / А.В. Ермаков // Проблемы национальной стратегии. – № 3 (24). – 2014. – С. 68.

Магась-Демидас Юлія *Трансформація ставлення селянства Наддніпрянської України до влади (1905 – лютий 1917 рр.)*

У статті охарактеризовано трансформацію ставлення селянства Наддніпрянської України до влади (1905 – лютий 1917 рр.). Проаналізовано його позицію щодо центральних і місцевих органів влади, монарха, виборних інститутів (Державних

Дум і земств). З'ясовано чинники, що впливали на генезис поглядів хліборобів стосовно діяльності властей.

Ключові слова: суспільно-політична свідомість, присудна кампанія, ерозія монархічних поглядів, Державна Дума, земство, Всеросійський селянський союз

Магась-Демидас Юлія Трансформація отношения крестьянства Поднепровской Украины к власти (1905 – февраль 1917 гг.)

В статтє охарактеризована трансформація отношения крестьянства Приднепровской Украины к власти (1905 – февраль 1917 гг.). Проанализирована его позиция относительно центральных и местных органов власти, монарха, выборных институтов (Государственных Дум и земств). Выяснены факторы, которые влияли на генезис взглядов земледельцев на деятельность властей.

Ключевые слова: общественно-политическое сознание, приговорная кампания, эрозия монархических взглядов, Государственная Дума, земство, Всероссийский крестьянский союз

Magas-Demydas Yulia Transformation of the Dnieper Ukraine Peasants' Attitude to the Authorities (1905 – February 1917)

The article analyzes the attitude of the Dnieper Ukraine peasants to the authorities and its genesis during the indicated period (1905 – February 1917). The judgment campaign, joining the non-party All-Russian Peasant Union and political parties marked the manifestations of the social and political activity of the peasants. The Manifesto on October 17, 1905 aroused hope for the democratization of the country and the possibility of improving the social situation. The suppression of the revolutionary actions and the disillusionment in the State Duma policy contributed, on the one hand, to the formation of a politically mature stratum of the peasants and, on the other hand, led to the reduction of the mass interest in political life. The First World War caused a rise in the patriotic society, that was transformed up to February 1917 into widespread discontent and revolutionary movement as a result of the worsening economic and social situation of the population and civil harassment. The attitude of the peasantry to the local and central government was not stable: opened protests took place as well as setting the hopes on convening the elected State Duma and disappointment of the peasants with the real results absence of its activity and, ultimately, the loss of interest in public policy. However, there was the undisputed gradual formation of understanding the need to unite to make real changes. Zemstva also did not enjoy peasants' broad support. Paying tribute to the hard work of the ordinary zemstvo workers, the dissatisfaction was expressed with the actions of the provincial authorities, which used the office for their own benefit. The peasants considered zemstvo as obligation, there were occasions of refusal to taking part in the elections to it. The high prestige of the monarchy in the minds of the farmer was generally preserved and thought to be as the guarantee to the existence of the state. The criticism of the monarch policy and doubt in the need of the tsarist institution in general sometimes occurred, indicating the erosion of the monarchical views. However, belief in the «good Tsar» phenomenon remained dominant for the majority of the peasants.

Keywords: social and political consciousness, judgment campaign, monarchist views erosion, State Duma, Zemstvo, All-Russian Peasant Union

Рецензенти:

Тихонов А.К., д.і.н., професор

Шитюк М.М., д.і.н., професор

Надійшла до редакції 17.05.2016 р.

УДК 94 (477.54) «1914-1917»

ДІЯЛЬНІСТЬ НАЦІОНАЛІСТИЧНОЇ МОЛОДІ У КУЛЬТУРНИЦЬКИХ І СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ОРГАНІЗАЦІЯХ ХАРКОВА У 1914-1917 рр.**В'ячеслав Магась**

Житомирський військовий інститут імені С.П. Корольова,
Україна, 10004, м. Житомир, проспект Миру, 22
e-mail: vomagas@gmail.com

Важливою складовою суспільно-політичного життя українських земель у складі Російської імперії на початку ХХ ст. був національно-патріотичний рух, що поступово переходив від культурницьких форм діяльності та вимог до політичних. У період Першої світової війни Харків став одним з центрів українського молодіжно-юнацького руху, що проявилось у створенні культурницьких, самоосвітніх і суспільно-політичних гуртків та організацій. Провідною орієнтацією харківської молоді була соціалістична, однак існувала окрема група молоді, що прагнула вносити у діяльність різноманітних об'єднань та організацій національну складову. У Харкові в 1914-1917 рр. їхній вплив простежується на різних рівнях.

Питання самоорганізації харківської молоді у роки Першої світової війни вже підіймалося вітчизняними науковцями, насамперед у роботах С.О. Наумова [1] та Л.М. Філоретової [2], присвячених українському політичному руху молоді на Лівобережжі, а також дослідженнях С.О. Наумова [3] та Н.М. Малиновської [4], котрі розкривають участь А.П. Ковалівського (видатного українознавця та сходознавця) в українських учнівських і студентських організаціях. Запропонована нами проблема досі не була предметом самостійного дослідження і має певну наукову новизну, котра також обумовлюється використанням неопублікованих джерел.

Метою нашого дослідження є розгляд діяльності націоналістичної молоді у культурницьких і суспільно-політичних організаціях Харкова у 1914-1917 рр. Завданнями дослідження є: охарактеризувати специфіку діяльності харківської націоналістично налаштованої молоді; розкрити їхню участь у діяльності Юнацької спілки; проаналізувати ініціативу створення організації Українське національне коло, розглянути їхню участь у національно-культурницьких і самоосвітніх організаціях.

Група молоді, що була носієм національного світогляду у Харкові не являла собою єдиної постійно діючої організації, однак мала знач-

ний вплив на всі прояви українського громадського життя у місті. До лідерів цієї групи відносили А.П. Ковалівського та В.М. Алексеєнка. Націоналісти були представлені у кожній українській організації, а також серед соціалістично-революціонерів і соціал-демократів, хоча і прагнули протидіяти надмірному захопленню соціалістичними ідеями, відстоюючи національний характер українського руху. За даними жандармських органів, за посередництва М.М. Меленевського була здійснена спроба залучення харківських націоналістів до діяльності Союзу визволення України, що не мала успіху [5].

На початковому етапі націоналістично налаштована молодь Харкова прагнула об'єднати молодіжні гуртки міста на засадах ідей федералізму М.П. Драгоманова [6], послідовно переведеного в усіх сферах життя, із залученням представників інших національностей [7]. Однак на Установчому з'їзді Юнацької спілки у квітні 1915 р. група федералістів не отримала бажаної підтримки [8]. Один з лідерів націоналістів А.П. Ковалівський називав причиною цього певну застарілість ідей Драгоманова для своїх однодумців (яких він ідентифікував як «молодоукраїнців»), для яких вони були занадто москвофільськими та сентиментальними, і водночас, неприйнятними для соціалістів, котрі не сприймали муніципалізм та індивідуалізм [9]. Таким чином, звернення до ідей Драгоманова було для націоналістів компромісним заходом, що так себе і не виправдав, оскільки він не став фундаментом, котрий зміг би ідеологічно поєднати їх з прихильниками соціалістичних ідей.

На згаданому вже з'їзді Юнацької спілки А.П. Ковалівський, котрий у цей час закінчив навчання у гімназії, в якості секретаря увійшов до вищого технічно-координаційного органу новоутвореної організації – Центрального виконавчого комітету Юнацької спілки (до якого окрім нього входило ще дві особи). Крім того, за наполяганням Ковалівського [10] на з'їзді було затверджено рішення про дворічну освіт-

ню роботу гуртків [11], відповідно до прийнятої попередньо програми. Остання передбачала вивчення мови, національних потреб українського народу та національного відродження інших націй, історії і географії України, історії українського письменства тощо [12].

Вже у травні 1915 р., незадоволений соціалістичними тенденціями, що домінували на установчому з'їзді Юнацької спілки, Ковалівський розпочав роботу по створенню «Українського Національного Кола». Також національно налаштовану молодь не задовольняло москвофільство більшості харківських українців, котрі ігнорували ідею самостійності України. Ковалівським було створено, а студентом-медиком Харківського університету В.М.Алексєнком оброблено проект програми планованої організації [13]. У передмові до програми була піддана жорсткій критиці соціалістична орієнтація значної частини української молоді. Останню автори програми поділили на дві категорії: «дзвонарів», що ідеалізували робітництво та колективників, що ідеалізували селянство. Обидва напрями, на думку авторів, були чужими українській культурі. Характерними рисами обох напрямів називалися відсталість, інертність, «слинявість», хамство, схильність до безплідної балаканини, нерозуміння сучасного моменту та національних справ. Також проголошувався розрив з означеною частиною української молоді, а «націонал-демократизму» та його «соціалістичним» додатком протиставлялася ідеологія націонал-аристократизму, яка мала базувалася на принципі шляхетності, котрий розумівся як самоповага та повага до інших.

Запропонований Ковалівським і Алексєнком проект містив програму-максимум, котра виходила з неможливості створення самостійної української держави на сучасному для авторів етапі, оскільки «справи світового значення обернулися нещасливо для українства». У ній містилися вимоги: національно-територіальної автономії для України, створення державних вищих і середніх навчальних закладів з українською мовою викладання, надання статусу єдиної державної для української мови на території України та для українців, що живуть поза її межами, права писати та друкувати українською мовою, свободи переселення та еміграції тощо.

У програмі-мінімум містилися загальнодемократичні вимоги, а саме: знищення всяких релігійних і національних обмежень для християн, магометан і караїмів; знищення смуги єврейської осілости та надання їм дозволу мати

дрібну земельну власність; свободи думки, совісті, слова та друку; свободи зборів; знищення смертної кари та довічної каторги; знищення адміністративного втручання у судові справи; широкого земського самоуправління; допущення української мови у школи, суди, церкви тощо; загального прямого виборчого права до законодавчого органу; позбавлення імператора права абсолютного та надання права відносного вето; проходження військової служби в рідній губернії; 8-ми годинного робочого дня; розробки робітничого законодавства, заборони дитячої праці; податків з доходу; видаткування коштів, отриманих від податків з України на її потреби [14].

Процес формування «Українського національного кола» було розпочато з початком нового навчального року у вересні 1915 р. У цей час А.П. Ковалевський став студентом фізико-математичного факультету Харківського університету. Окрім нього та В.М.Алексєнка до складу гуртка увійшли студенти К.І.Коссович, А.Я.Берладін, Добросельський, Мар'єнко, курсистка З.К.Сало, реалісти Арцибушев та Магас. Спроектована програма не була затверджена членами гуртка [15].

Одночасно діячі «Українського національного кола» взяли участь у формуванні Української студентської громади – національно-культурної організації без певної політичної програми, що, однак, у залежності від умов і викликів, могла визначати свою політичну позицію. Члени громади обов'язково мали прагнути автономії України та не належати до партії правих кадетів. 20 вересня 1915 р. у квартирі А.Я.Берладіна відбулося засідання Установчого Комітету Української студентської громади, на якому були присутні представники трьох напрямків, що діяли серед студентства. Від т. зв. «старих», що групувалися навколо літературно-наукового відділу Харківського українського імені Григорія Квітки-Основ'яненка літературно-художньо-етнографічного товариства (Квітчинського українського клубу) були представлені студенти В.П.Глуходід, Худ та Іваницький. «Українське національне коло» представляли студенти А.П.Ковалівський та А.Я.Берладін. Соціалісти були представлені А.І.Заливчим, котрий приєднався до групи «старих». На зборах розглядалася пропозиція про створення блоку з російськими соціал-демократами та соціалістами-революціонерами, котра була відкинута. Було вирішено направити Глуходіда та Худа на переговори з єврейською групою, котра, у свою чергу, зносилася з латиською та польською,

зادля створення «Блоку недержавних національностей». Крім того, було вирішено увійти у тісний контакт з українськими організаціями в інститутах технологічному, ветеринарному, комерційному та Новоолександрійському, на Вищих жіночих курсах, у Духовній семінарії, 1-му Харківському реальному училищі та фельдшерських курсах. Українська студентська громада мала діяти під виглядом літературно-наукового відділу Квітчинського українського клубу. Також Заливчому та Іваницькому було доручено клопотати про створення легальної громади при Харківському університеті [16].

23 вересня 1915 р. у приміщенні Квітчинського клубу відбулися збори членів громади. У ході дебатів проявився розкол між різними групами: більшість «старих» студентів відстоювала національно-культурний характер студентської громади, натомість інші студенти, у тому числі діячі «Українського національного кола» та Юнацької спілки виступали за її національно-політичний характер [17].

У жовтні 1915 р. продовжилася дискусія щодо напрямів і характеру співпраці у межах Української студентської громади. На загальних зборах було повідомлено, що отримати дозвіл на легальну громаду тепер неможна, а тому всім присутнім рекомендувалося вступати у легально діючий Квітчинський клуб. Реакцією на це стали збори студентів, що входили до «Українського національного кола». На них були присутні А.П. Ковалівській, К.І. Коссович, А.Я. Берладін, З.К. Сало та вчитель Марков. За підсумками обговорення А.П. Ковалівським була запропонована та прийнята для наступного обговорення на загальних зборах студентської громади резолюція, котра наголошувала на неприйнятності вищеназваної пропозиції. Зокрема, у резолюції зазначалося: «Невже ми безсило опустимо руки в ці важкі часи! Наукою ми можемо займатися і вдома і в тому ж клубі. Чи для цього нам потрібне об'єднання? Воно нам потрібно для боротьби за наші національні права і для поширення ідей відродження серед несвідомих мас. Все сталося через консерватизм і острах деяких товаришів, які звикли працювати в легальній громаді за вказівкою начальства». Далі містився заклик до активного студентства: «Об'єднуйтеся ті, хто не хоче гнити в культурництві! Згадайте про діяльність і організацію Юнацької спілки. Організовуємося самостійно! Нехай культурники до нас приєднуються» [18].

З огляду на зазначену ініціативу було вирішено сумістити культурницьку роботу з роз-

ширенням свого політичного впливу на Юнацьку спілку. 8 грудня 1915 р. відбулася нарада ініціативної групи Української студентської громади. На ній були присутні студенти-соціалісти, діячі «Українського національного кола» та представники «старших» студентів. Серед них був і ЦВК Юнацької спілки. Кожні 2-3 члена громади мали взяти на себе керівництво гуртком з 7-10 осіб, малознайомих з українством. У результаті цього мала зрости кількість членів громади, число гуртків і груп. У результаті такої культурницько-просвітницької роботи мав зрости вплив громади на всю Юнацьку спілку у межах Харківської, Полтавської, Катеринославської та деяких інших губерній. До здійснення цього плану було вирішено приступати у січні 1916 р. [19].

Однак зазначений план так і не було реалізовано у повній мірі внаслідок проведеної жандармськими органами широкомасштабної ліквідації українських діячів серед студентської молоді 22 січня 1916 р., коли було заарештовано понад два десятки партійних і молодіжних активістів, вісім з яких було ув'язнено [20]. І хоча А.П. Ковалевського (як члена ЦВК Юнацької спілки) та більшість інших діячів «Українського національного кола» ця «січнева ліквідація» не зачепила [21], однак вона змусила їх тимчасово припинити свою активну діяльність. Вже у другій половині лютого 1916 р. жандармські органи сповіщали про фактичне припинення функціонування «Українського національного кола» та про створення активним його учасником А.Я. Берладіним власної української несоціалістичної групи до якої увійшли студенти та курсистки (близько 10 осіб). Група мала самоосвітній характер і не відзначалася певним політичним забарвленням [22]. Останній факт можна розцінити як реалізацію Берладіним рішень згаданої грудневої наради 1915 р. по збільшенню кількості самоосвітніх гуртків для молоді.

Наступний прояв політичної активності харківської української молоді відноситься до 19 травня 1916 р., коли на квартирі А.Я. Берладіна пройшла конференція українських гуртків м. Харкова. У ній взяли участь студенти та курсистки [23], загалом прибуло десять осіб. Увага була звернута на роботу серед селян і врегулювання українсько-єврейського конфлікту у Харківському університеті. Діяльність студентів старших курсів, що схилялися до винятково культурницької роботи, було визнано ганебною. Також було прийнято постанову про необхідність органі-

зації національного фонду, до якого кожен учасник українського гуртка мав зробити внесок в обсязі не меншому 50 коп. На ці гроші передбачалося розпочати видання легального часопису. Прийнято рішення про видання збірника «Самостійна Україна». Крім того, було звернуто увагу на пасивність діячів, близьких до ЦВК Юнацької спілки, котрі замість другого з'їзду скликали лише конференцію та прийнято рішення затребувати документи від ЦВК, якщо його члени не розпочнуть активної діяльності [24]. Дійсно, у травні 1916 р. відбулася конференція Юнацької спілки Правобережної та Лівобережної України, однак харківські гуртки не були на ній представлені (за винятком представника міжнаціонального комітету Новоолександрійського інституту, який раніше до Юнацької спілки не належав). Внаслідок цього на конференції домінували українські соціал-демократи, а також були представлені соціалісти-революціонери. У результаті з'їзду прийняв соціал-демократичну програму. Представники Юнацької спілки, присутні на конференції, постановили розглядати її як другий з'їзд Юнацької спілки, а постанови з'їзду видрукували від імені Харківського ЦВК, що викликало незгоду та заперечення у самому Харкові. З певними складнощами вказані непорозуміння вдалося залагодити та постанови тимчасово (до наступного з'їзду) були визнані [25], але не усіма діями. На думку низки активістів Юнацька спілка мала і надалі бути безпартійною чи загальнопартійною. У результаті А.П. Ковалівський (котрий склав обов'язки секретаря ЦВК Юнацької спілки ще до означеної конференції), К.І. Коссович, П. Кулінич і деякі інші особи вийшли з Юнацької спілки. Ковалівський вирішив відродити діяльність «Українського національного кола» та створити нову спілку, де був би представлений увесь спектр українського молодіжного руху. Задля втілення цієї мети він влаштував з'їзд у Кочетку Зміївського повіту, однак він виявився малолюдним і не приніс бажаних результатів. У липні 1916 р. Ковалівський і його оточення проводили пропаганду серед осіб призваних до війська у серпні-вересні 1916 р. Вони прагнули шляхом особистих бесід довести їм шкоду від війни та переконували ухилитися від військової повинності або здаватися у полон. Також Ковалівський став своєрідним посередником між українськими націоналістами Харкова та національними групами (українців, сіоністів, литовців, латишів і білорусів) евакуйованого з Царства Польського до Харкова Новоолександрійського інституту.

Діяльність означених груп полягала у пропаганді ухилення від військової служби, читанні рефератів і взаємному знайомстві одних національностей з іншими на цьому ґрунті, а також у розборі міжнаціональних конфліктів [26].

Наприкінці літа – на початку осені 1916 р. було видано збірник «Самостійна Україна» (рішення про видання якого було прийнято на згаданій конференції українських гуртків 19 травня 1916 р.). Його було надруковано у невеликій кількості примірників на гектографі, ймовірно, у маєтку К.І. Коссовича. Збірник містив статті «Годі лякатись», «Відродження Фламандрії», «Євреї на Україні», «Спілка», «Україна над усе», що належали Ковалевському та його оточенню. Статті були присвячені юридичним аспектам національного питання та визвольного руху в Україні та за кордоном. Збірник призначався для розповсюдження у повітових містах і містечка, де, ймовірно, укладці збірки прагнули віднайти резерв для власної організації [27].

У вересні 1916 р. можна говорити про майже повне припинення діяльності українських націоналістів у Харківській губернії, оскільки травневі постанови Юнацької спілки отримали підтримку більшості гуртків, що визнали соціал-демократичну програму, а події на фронті того часу остаточно підірвали віру у можливість перемоги Центральних держав. Крім того, вони втратили своїх очільників, оскільки А.П. Ковалівський перевівся до Московського Лезеревського інституту східних мов [28], В.М. Алексеєнко помер, а А.Я. Берладін був мобілізований до армії [29]. Тим не менше, наприкінці 1916 р. у Харкові впливи націоналістів все ще переважали у гуртках комерційного та Новоолександрійського інститутів, а також художньої школи [30].

На початку 1917 р. у Харкові з українських організацій продовжувала працювати студентська громада, котра 13 лютого 1917 р. обрала ЦК [31]. Крім того, А.П. Ковалевський став своєрідним посередником між українськими гуртками Москви та Харкова. У січні 1917 р. на зборах Харківської молоді він висловив пропозицію москвичів видавати у Харкові журнал на зразок «Української хати». Було обговорено також питання про відновлення діяльності «Українського національного кола». Крім того, А.П. Ковалівський, Х.О. Алчевська, О. Соколовський та ін. особи стали ініціаторами створення «Слобідсько-Українського товариства» – надпартійної організації, котра мала на меті об'єднати перш за все нащадків слобідського козацтва з метою знову поставити Сло-

божанщину на чільне місце в Україні та «поести за собою до кращого майбутнього весь український народ» [32]. Дане відновлення активності молодіжного національного руху не отримало свого продовження внаслідок Лютневої революції та різкої зміни суспільно-політичної ситуації у країні.

Таким чином, на початковому етапі націоналістично налаштована молодь Харкова прагнула об'єднати молодіжні гуртки Харкова на засадах ідей федералізму М.П. Драгоманова, однак ця спроба виявилася невдалою. Після створення Юнацької спілки означену категорію молоді не задовольнило домінування соціалістичних тенденцій у новоутвореній організації. Було створено невеликий гурток однодумців, що отримав назву «Українське національне коло», діяльність якого мала ґрунтуватися на засадах націонал-аристократизму. Запропоновані його засновниками ідеї так і не набули підтримки у середовищі харківської молоді. Була зроблена також невдала спроба збільшити вплив націоналістів на Юнацьку спілку, шляхом збільшення кількості національно свідомих самоосвітніх гуртків учнівської та студентської молоді. У 1916 р. «Українське національне коло», так і не розгорнувши широко своєї роботи, припиняє свою політичну діяльність. На початку 1917 р. спостерігається деяка активізація молодіжного національного руху у Харкові, що була перервана Лютневою революцією.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Наумов С.О. Український політичний рух на Лівобережжі (90-і рр. XIX ст. – лютий 1917 р.): моногр. / С.О. Наумов; Харк. нац.

Магась В'ячеслав *Діяльність націоналістичної молоді у культурницьких і суспільно-політичних організаціях Харкова у 1914-1917 рр.*

Стаття присвячена суспільно-політичній активності харківської націоналістичної учнівської та студентської молоді у роки Першої світової війни. Означена категорія молоді не мала власної постійно діючої організації, однак приймала активну участь у діяльності культурницьких організацій, а також стояла у витоків таємної молодіжної суспільно-політичної організації Юнацька спілка.

Ключові слова: Українське національне коло, ідеологія націонал-аристократизму, самоосвітні гуртки, Українська студентська громада, Український клуб, Юнацька спілка

Магась Вячеслав *Деятельность националистической молодежи в культурных и общественно-политических организациях Харькова в 1914-1917 гг.*

Статья посвящена общественно-политической активности харьковской националистической учащейся и студенческой молодежи в годы Первой мировой войны. Данная категория молодежи не имела собственной постоянно действующей организации, однако принимала активное участие в деятельности культурных организаций, а также стояла у истоков тайной молодежной общественно-политической организации Юношеский союз.

Ключевые слова: Украинское национальное коло, идеология национал-аристократизма, самообразовательные кружки, Украинская студенческая громада, Украинский клуб, Юношеский союз

Magas Vyacheslav *The Nationalistic Youth Activities in Cultural and Socio-Political Organizations of Kharkiv in 1914-1917*

The article is devoted to the social and political activity of the Kharkov nationalistic pupils and students during the First World War. The mentioned category of young people did not have its own standing organization, but took an active part in the activities of cultural organizations (Ukrainian Gymnasium Circles, Ukrainian Club, Ukrainian Student Community), and pioneered the secret youth social and political organization Youth Union. Initially the nationalists sought to unite the youth groups in Kharkiv on the basis of the ideas of the federalism by M.P. Dragomanov, but the attempt was unsuccessful. After the creation of the Youth Union the nationally minded youth were

ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Х.: ХНУ, 2006. – С. 239-250.

2. Філоретова Л.М. Діяльність української учнівської організації «Юнацька спілка» в роки Першої світової війни / Л.М. Філоретова // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: зб. наук. ст. – К., 2002. – Вип. 4. – С. 183-196.

3. Наумов С.О. А.П. Ковалівський в українському молодіжному русі (1914-1917 рр.) / С.О. Наумов // Східний світ. – 1995. – № 2 / 1996. – № 1. – С. 59-63.

4. Малиновська Н.М. Життєвий шлях і науковий доробок А.П. Ковалівського (1895-1969 рр.): дис.... к.і.н.: 07.00.01 / Малиновська Наталія Михайлівна; Харк. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Х., 2008. – С. 38-40.

5. Центральний державний історичний архів у м. Києві (далі – ЦДІАК України), ф.336, оп.4, спр.36, арк.142-142зв.

6. ЦДІАК України, ф.336, оп.4, спр.36, арк.142.

7. Там само, спр.20, арк.68.

8. Там само, арк.38-39.

9. Там само, арк.68-69.

10. Там само, арк.38-39.

11. Там само, ф.326, оп.2, спр.132, арк.44-47зв.

12. Там само, арк.46-49.

13. Там само, ф.336, оп.4, спр.20, арк.66зв.-67.

14. Там само, арк.68-69.

15. Там само, арк.152-152зв.

16. Там само, арк.152зв.-154.

17. Там само, арк.156-156зв.

18. Там само, арк.180-180зв.

19. Там само, арк.289-289зв.

20. Наумов С.О. Український політичний рух на Лівобережжі... – С. 246.

21. ЦДІАК України, ф.336, оп.4, спр.36, арк.112зв.-113.

22. Там само, спр.35, арк.213-213зв.

23. Там само, спр.36, арк.134-134зв.

24. Там само, арк.136-137зв.

25. Там само, арк.168-169.

26. Там само, арк.174-175.

27. Наумов С.О. А.П. Ковалівський в українському молодіжному русі... – С. 62.

28. ЦДІАК України, ф.336, оп.4, спр.36, арк.204.

29. Наумов С.О. А.П. Ковалівський в українському молодіжному русі... – С. 62.

30. Наумов С.О. Український політичний рух на Лівобережжі... – С. 248.

31. Там само. – С. 249.

32. Наумов С.О. А.П. Ковалівський в українському молодіжному русі... – С. 62-63.

not satisfied with the dominance of the socialist tendencies in the newly-created organization. A small group of associates created the organization called «The Ukrainian Nationalistic Circle». The developers of its program were A.P. Kovalivskyi and V.M. Alekseenko. The activity of the newly created organization was based on the principles of the national aristocracy. The aristocracy was understood as self-respect and respect for others. The program contained the demands of national-territorial autonomy of Ukraine, recognition of Ukrainian as the state language in Ukraine and the creation of public schools with teaching in the Ukrainian language. The proposed ideas did not gain support among the youth of Kharkiv. An unsuccessful attempt to increase the influence of the nationalists on the Youth Union was also made by increasing the number of the nationally conscious self education of the pupils and students clubs. «The Ukrainian Nationalistic Circle» ceased its political activities without starting to function properly in 1916. At the beginning of 1917 there were some strengthening of the nationalistic tendencies among the national youth movement in Kharkiv, but it was interrupted by the February revolution.

Keywords: *The Ukrainian National Circle, the ideology of national aristocracy, self education groups, Ukrainian student community, Ukrainian Club, Youth Union*

Рецензенти:

Казьмирчук Г.Д., д.і.н., професор

Кривошея І.І., к.і.н., професор

Надійшла до редакції 16.05.2016 р.

УДК 792.03 (477)

ТЕАТР ЯК ЧИННИК ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ПІД ЧАС УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917-1921 РОКІВ

Іван Мишчак

Інститут законодавства Верховної Ради України
Україна, 04053, Київ, пров. Несторівський, 4
e-mail: myshchak@ukr.net

Українська революція 1917-1921 років стала періодом безпрецедентного піднесення національної свідомості українців та прикладом боротьби за незалежність України. Безумовно, це піднесення не виникло спонтанно, а століттями підживлювалося українськими патріотами та представниками інтелігенції, які використовували будь-які можливості для національного пробудження співвітчизників. Одним із ефективних засобів підтримки та розвитку національної свідомості став театр, який на початку ХХ ст. набув нового та неповторного національного змісту.

Український театр початку – першої половини ХХ ст. уже став предметом дослідження таких українських науковців, як О.В. Безручко, Г.О. Десятник, О.О. Інютючкін, О.В. Красильникова, Г.Д. Миленька й ін. Проте дослідниками він переважно розглядається як окреме культурне явище, не пов'язуючи безпосередньо з подіями Української революції та не вказуючи на його відповідну роль. Разом із тим тогочасний театр, передусім у невеликих містечках і на селі, відіграв роль ключового чинника національного пробудження та культурного піднесення українців, фактично став складовим елементом революційних подій. Така його роль заслуговує на окреме комплексне дослідження.

Метою статті є відображення українського театру як одного з ключових чинників відродження української культури. Завданням статті є розкрити бачення тогочасними культурними діячами місця та ролі театру в українському суспільстві.

Український професійний театр, який постав у ХІХ ст. та набув визнання завдяки таким видатним постатям, як М. Заньковецька, М. Кропивницький, М. Старицький, брати Тобілевичі й ін., з перших днів свого існування почав зазнавати всіляких обмежень та утисків з боку царської влади. Ситуація практично не змінилася навіть після російської революції 1905 р. та деякої лібералізації суспільного життя. Про жалюгідне становище українсько-

го театру у дореволюційний період свідчить допис у газеті «Нова рада» від 2 травня 1917 р. Автор пише, що у воєнні роки українське слово лунало у Києві привселюдно лише на сцені єдиного українського театру (М. Садовського) у Києві, але й тому було відведено місце «на задвірках, поміж базарами і сміттям», а сам театр навіть не мріяв про поповнення репертуару, не вживав реклами, йому було заборонено друк афіш українською мовою, а на останніх заборонили навіть синьо-жовту смужечку скраю. Проте й за таких умов театр збирав майже неодмінно повну аудиторію... [1].

У цілому ж, як наголошували тогочасні театральні критики, постановка української п'єси у будь-якому театрі була можливою лише за умови одночасної постановки театром російського водевілю. При цьому на афішах на перше місце ставили назву водевілю, а назву української постановки, як правило, перекладали російською мовою [2].

Революційні події весни 1917 р. передусім ознаменувалися появою численних українських національно-культурницьких осередків. При цьому театральні діячі одразу ж заявили про необхідність формування професійної театральної організації. Завдяки їхнім зусиллям уже 24 квітня 1917 р. був створений Комітет українського національного театру, до президії якого увійшли такі відомі діячі мистецтва, як Д. Антонович, В. Вілінська, І. Мар'яненко, Л. Старицька-Черняхівська, М. Старицька, І. Стешенко, О. Стешенко й ін. Влітку 1917 р. Комітет був затверджений Генеральним Секретаріатом як комісія при Генеральному секретарстві народної освіти [3, с. 968], набувши офіційного статусу, що дало йому змогу координувати театральне життя у цілому та залучати для потреб становлення національного театру, хоча і незначною мірою, державні інституції.

Не гаючи часу, Комітет українського національного театру розпочав консультації із фахівцями та приступив до вироблення організаційно-розпорядчих документів. Згідно з Про-

грамою діяльності Комітету на 1917-1918 рік ставилося завдання піднести український театр до рівня європейських театрів, створивши мережу робітничих і селянських театрів. Із цією метою Комітет вважав за необхідне: а) видавати переклади світових творів європейського репертуару; в) визначити конкурс для нових п'єс; с) поширити програму Музично-драматичної школи ім. Лисенка у Києві; d) подбати про заснування в містах України драматичних шкіл за зразком європейських; g) видавати підручники для учнів драматичних шкіл і для режисерів, а також драматичні хрестоматії; е) видавати спеціальний театральний часопис, який буде знайомити читачів зі станом театральної справи за кордоном, подаватиме огляд театральної літератури, театральних постановок, розкриватиме теоретичні та практичні питання театральної справи. Окремо планувалося створення театральних бібліотеки та музею [3, с. 817].

За короткий термін театральний відділ Генерального секретарства народної освіти провів опитування в театральній справі та з'ясував, що чи найголовнішого перешкодою в розвитку українського театру є відсутність фахових режисерів. Для її вирішення відділ підготував інструкторсько-режисерські курси, до програми яких було включено лекції з історії європейського та українського театру, аналізу драми, історії культури, психології та естетики, а також ряд спеціальних, що включали будівництво сцени, декоративне мистецтво, сценічні ефекти, техніку режисерської справи, теоретичні виклади з постановки п'єс, гриму, мелодрами тощо, запросивши до їх викладання провідних фахівців-практиків [4].

За ініціативою українських театральних діячів Центральна Рада заснувала у Києві драматичну школу з 2-річним терміном навчання. На жаль, вона так і не почала повноцінно діяти та була розпущена під час більшовицької окупації. Натомість М. Вороний розробив і запропонував більшовицькій владі проект статуту та програму державної драматичної школи з 3-річним курсом навчання й додатковим режисерським відділом на 4-му році навчання, проте ця ідея також була відкинута, а більшовики натомість планували відкрити власну драматичну школу із трьома відділами: російським, єврейським та українським [5]. Після утворення Української Держави на чолі з гетьманом П. Скоропадським планувалося перетворення музично-драматичної школи імені М. Лисенка на Вищий музично-драматичний інститут імені М. Лисенка з програмою та пра-

вами консерваторії. Відповідний законопроект розробило Міністерство освіти Української Держави, проте його реалізації завадила чергова зміна влади. Тож і надалі підготовка театральних кадрів для українських театрів велася головним чином безпосередньо при театрах зусиллями їхніх режисерів і більш досвідчених колег.

Давалася взнаки і відсутність стаціонарних українських театрів навіть у губернських містах України. У роки революції такі театри були лише у Києві. Зокрема, діяли Державний драматичний театр (керівник – О. Загаров), Молодий театр (Леся Курбас) і Державний народний театр (П. Саксаганський), а засновник професійного українського театру у Києві М. Садовський продовжував виступати зі своїм колективом не лише у Києві, а й на інших сценах України [6, с. 63]. Крім того, навіть у Києві українські театри за чисельністю та глядацькою аудиторією поступалися російським. Так, станом на осінь 1918 р. у Києві перебувало понад 10 великих російських театрів, репертуар яких переважно був розрахований, як і в дореволюційний період, на «буржуазію». Єдиним серед російських театрів, який чітко орієнтувався на інтелігенцію, був драматичний театр «Соловцовъ», проте він не міг задовольнити запитів усієї інтелігенції Києва [7].

Показовим є те, що ще навесні 1918 р. театральна рада при Міністерстві освіти виробила програму постановок трьох українських театрів для майбутнього сезону, яка була схвалена міністерством. Проте із приходом нового міністра М. Василенка, якого тогочасні громадські діячі й оглядачі звинувачували у саботажі української освіти та культури, програма була відхилена, а її проекти упродовж двох місяців перероблялися та змінювалися. При цьому міністр висловлювався проти заснування у Києві двох нових державних українських театрів [8].

Загалом варто відзначити, що державна влада опікувалася більш-менш повноцінно лише Державним драматичним театром, для якого за рішенням Головного управління мистецтва та національної культури було реквізовано приміщення театру Геймана. У зв'язку з цим проросійські діячі на шпальтах газет неодноразово висловлювали своє обурення, звинувачуючи владу у насильстві над громадянами [7].

Інші українські театри були змушені практично «виживати», розраховуючи лише на підтримку українських громадських організацій і власні кошти. Запорукою успішної діяльності при цьому були талановиті постановки режисе-

рів і гра акторів, які викликали захоплення навіть у представників інших національностей і критиків, не дуже прихильних до українського театру. Особливим новаторством вирізнявся Молодий театр, який вперше в Україні заклали потужні основи постановницької режисури (режисерською діяльністю займалися поруч із Лесем Курбасом і за його підтримки Г. Юра, В. Васильєв, С. Семдор) і робив акцент на оформленні сцени, залучивши до роботи вже відомого на той час художника М. Бойчука [9, с. 570-571].

Характерно, що Молодий театр розглядався його творцями як цілком новітнє явище, не схоже ні на старий російський театр, ні на український театр попередньої епохи. Так, метою театру у його статуті було зазначено «творити і втілювати в життя такі форми театрального мистецтва, в яких цілком могла б проявитися творча індивідуальність сучасного покоління українського акторства не «українофільської», а європейської в національній формі культури, ...що збудує свої нові цінності як в мистецтві театру взагалі, так і в мистецтві актора особливо, не будучи рівночасно провінціалізмом чужих культур» [10].

Потужну просвітницьку місію на сцені несли інші корифеї українського театру. Так, упродовж зимового сезону 1917-1918 років у Полтаві давала вистави трупа П. Саксаганського. За словами місцевого оглядача, трупа боролася весь час зі скрутним становищем і переживала політичні негаразди, проте не кидала своєї роботи. «Треба просто дивуватися запалові і витривалості артистів», – наголошує він і додає, що «тільки справді ідейні й національно свідомі артисти могли серед таких тяжких обставин устояти на місці та високо нести стяг національної культури». Незважаючи на це, трупа представила глядачам «майже весь кращий репертуар української драматичної літератури» [11]. Так само активно гастролювали по містах України інші театральні трупи. Зокрема, у Гадячі на початку 1918 р. упродовж 3-х тижнів гастролювала трупа на чолі з режисером Любченком, що для міста стало великим святом [12].

Особливо варто відзначити значення театру для національно-культурного піднесення сільського населення. Театральні гуртки та трупи виникали практично у кожному населеному пункті, неодмінно користуючись успіхом. Проте така діяльність була, скоріше, спонтанною. Як відзначала 25 січня 1918 р. газета «Народная жизнь», «у селі народжуються спектаклі, але носять вони спорадичний характер: то

з'являються, то зникають на тривалий час навіть у тому ж самому місці. Інших розваг село взагалі не знає» [13].

Головною проблемою у діяльності народного театру, як і професійного, була відсутність необхідних коштів, які були вкрай необхідні для виготовлення реквізиту та пошиття костюмів. Частково вирішити її вдавалося завдяки небайдужим громадянам і підтримці національно-культурних організацій, серед яких провідне місце належало «Просвіті». У постановках I Всеукраїнського з'їзду «Просвіт», що відбувся у Києві 20-23 вересня 1917 р. за участю делегацій 232-х просвітянських делегацій, окрема резолюція стосувалася театру. Наголошувалося, що при Генеральному секретарстві народної освіти мають бути утворені такі театральні курси, куди «Просвіті» могли б посилати своїх кращих виконавців для навчання режисерському й інструкторському ділові. Велика увага приділялася і розвитку народного театру. Зокрема, йшлося про те, що театральний відділ при Генеральному секретарстві народної освіти повинен видавати підручники для народного театру, він також має посприяти утворенню «зразкових мандрівних театрів», а у кожному «більш менш людному селі конче треба збудувати народний дім, а де це можливо, то треба пристосувати до потреб театру існуючі приміщення. Також для підтримки розвитку театрів пропонувалося утворити при Центральній Раді «Український театральний фонд» [3, с. 784].

Як відзначала газета «Рідний край», товариства «Просвіта» «в основу своєї діяльності кладуть вистави, бо вистави мають дуже велике значення, і на першій плані творять національне життя». Оглядач вказував на величезний вплив народного театру на піднесення національного життя: «Хто з нас не був свідком того, як сільська вулиця підхоплювала наші любі забуті пісні, хто з нас не чув, як ширилася наша пісня, і в кого дух не радів, коли він бачив у цій сліди праці драматичних гуртків?» [14].

Традиційним для того часу є поєднання театральних вистав із концертами народної музики та просвітницькими лекціями. Приміром, 28 травня 1918 р. полтавське товариство «Просвіта» влаштувало у місцевому театрі вечір, присвячений українським думам і пісням, який розпочався лекцією про кобзу та кобзарів, а програма вечора включала цикл історичних і побутових українських дум у виконанні відомих кобзарів [15]. У цілому театральна діяльність полтавської «Просвіти» була визнана

настільки успішною, що загальні збори товариства у червні 1918 р. ухвалили рішення клопотати перед міською думою про те, щоб міський театр на зимовий сезон 1918-1919 рр. залишався за «Просвітою» та був зданий їй в оренду [16].

Схожа ситуація була в інших містах України. Зокрема, влітку 1918 р. частина трупи М. Садовського під керівництвом Корольчука завершила свій сезон у Ромнах на Полтавщині. Користуючись підтримкою місцевої «Просвіти», трупа не лише ставила спектаклі, а й діяла фактично як театральна школа, в якій київські актори давали уроки молодим місцевим артистам [17].

Слід відзначити розквіт українського театального життя в Одесі. Він відбувався завдяки як потужній місцевій театральній громаді, так і підтримці діячів культури з усієї України. Піднесенню українського театру у місті сприяли й гастролі київських театрів. Так, влітку 1918 р. з новаторською гастрольною програми до міста прибув Молодий театр Леся Курбаса. Як відзначав оглядач, «гастролю Молодого театру для одеситів мають надзвичайно велике значення, оскільки в Одесі є певне негативне упередження до всього українського, що проявляється в досить гострих, іноді хворобливих формах» [10].

При цьому Молодий театр не лише давав театральні постановки, а й постійно займався театальною підготовкою. При театрі діяла студія, яка чітко відмежовувала себе від театальної школи, наголошуючи на тому, що школа є певним тимчасовим етапом, натомість студія для артиста є безкінечною, як і творчість. Особливість студії при Молодому театрі члени її художньої ради вбачали в акцентуванні уваги на роботі тіла актора: «...надати йому прекрасні контури і лінії, вистудіювати кожний мускул і нерв, навчитись володіти ним до повної досконалості, знайти всі можливості поз і рухів, примусити своє тіло говорити більш виразно і зрозуміло, ніж людське слово, показати через тіло все божеське і все сатанинське, що тільки є в природі...» [18]. При цьому творці Молодого театру мріяли про вихід їхньої студії на новий рівень, де актор буде віртуозно та гармонійно володіти різними видами мистецтва одночасно.

У свою чергу, в Одесі за ініціативою місцевої драматичної секції Українського художнього товариства ім. М. Заньковецької у 1918 р. було відкрито другу (після Києва) українську театральну школу. Як наголошували організатори, значення серйозної школи для українського

театру велике, вона одразу підніме його рівень, залучить видатних шанувальників рідного мистецтва, які до того часу масово йшли на російську сцену, покидаючи рідний театр. Прикметно, що М. Заньковецька охоче погодилася стати викладачем і керівником художньої частини школи, оскільки давно мріяла про створення такої школи саме в Одесі, де вона вперше здобула визнання публіки [19]. Варто наголосити, що потреба у таких школах диктувалася часом, оскільки саме у цей період в українському театрі відбувається зміна поколінь. Окрім найславнішої тогочасної трійці – М. Заньковецької, М. Садовського та П. Саксаганського, з'являються нові таланти, які потребували відповідної професійної підготовки та подальшого шліфування таланту під керівництвом визнаних майстрів жанру.

Народні ініціативи щодо підтримки та розвитку українського театру стихійно ширилися у багатьох містах. Так, громадськість Полтави активно виступала за утворення громадських театрів, вбачаючи у приватних театрах перешкоду для розвитку української національної культури. Із цією метою наприкінці 1919 р. було ухвалено рішення заснувати у місті пайове театральне товариство (пайова частка складала 500 крб.), а вступати до нього запропонували не лише громадським організаціям культурницького спрямування, а й кожному, кому не байдуже українське мистецтво [20].

Відродженню та поширенню української культури сприяло і те, що усі українські театри не лише ставили постановки українською мовою, а й намагалися зробити їх доступними, а також надавали частину квитків безкоштовно, зокрема для військових. Такі дії координувалися та контролювалися Головним управлінням у справах мистецтв і національної культури. Зокрема, з нагоди перемоги військ Директорії та їх вступу до Києва було ухвалено рішення дати в українських театрах міста безкоштовні спектаклі для військових упродовж півтора тижня у грудні 1918 р. [21].

Тогочасні театральні критики відзначали і низку специфічних особливостей українського театру, в якому чітко виділялися два основні види: драма (мелодрама, сучасна драма і серйозна комедія) й оперета разом із легкою комедією. При цьому підкреслювалося, що побутовий характер української оперети споріднює її з українською легкою комедією [2]. Подібна специфіка істотно відрізняла тогочасний український театр від інших національних театрів.

Визначний вплив українського театру у роки революції на розвиток української культу-

ри у цілому відзначали очевидці й активні учасники національно-культурного відродження. Так, М. Вороний уже у 1921 р. вказав на його колосальне значення у справі пробудження національної свідомості та поширення її в суспільстві, а також наголосив на тому, що театр «виявив перед світом національно-культурне існування українського народу» [5].

Висновки. Національно-культурне відродження під час Української революції 1917-1921 років стало запорукою проголошення суверенітету, а згодом і незалежності України. Однак це відродження не було спонтанним явищем, а цілеспрямовано готувалося українськими діячами через різні культурницькі організації та інститути, вагоме місце серед яких посідає театр. Останній, у свою чергу, теж отримав «друге дихання» завдяки зняттю державних заборон та обмежень. Тож цей період по праву є періодом розквіту та піднесення українського театру. Особливістю тогочасного українського театру є його народний характер і масовість, а також підтримка з боку українських організацій, зокрема «Просвіт». Натомість професійний театр виживав завдяки окремим ентузіастам і талановитим акторам, не маючи належної державної підтримки. Об'єднавчим фактором для народного та професійного театру стали постановки українською мовою, доступність для широких верств населення та намагання, окрім мистецької, нести і національно-просвітницьку місію. Саме завдяки цьому український театр 1917-1921 років став важливим чинником відродження української культури та значною мірою спри-

яв поширенню українського революційного руху.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Український театр // Нова рада. – 1917. – 2 травня.
2. Украинский театр, его прошлое, настоящее и будущее // Молодая Украина. – 1918. – 19 июня.
3. Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року: Док. і матеріали / Упоряд.: В. Верстюк (керівник) та ін. – К.: Вид-во Олени Теліги, 2003. – 1024 с.
4. Режисерські курси // Рідний курінь. – 1917. – 23 листопада.
5. Вороний М. Український театр під час революції / Микола Вороний // Українська трибуна. – 1921. – 5 серпня.
6. Історія української культури: у 5 т. / голов. ред. Б.Є. Патон; НАН України. – К.: Наукова думка, 2001. – Т. 5, кн. 1: Українська культура XX – початку XXI століть / [Ажнюк Б.М. та ін.]; редкол. тому, кн. 1: Жулинський М.Г. – голов. ред. [та ін.]. – К., 2011. – 862 с.
7. До реквізиту театру Геймана // Робітнича газета. – 1918. – 13 жовтня.
8. Театральний сезон будучого року // Вільний голос. – 1918. – 9 липня.
9. Історія української культури: у 5 т. / голов. ред. Б.Є. Патон; НАН України. – К.: Наукова думка, 2001. – Т. 5, кн. 2: Українська культура XX – початку XXI століть / [Агєєва В.П. та ін.]; редкол. тому, кн. 2: Жулинський М.Г. – голов. ред. [та ін.]. – К., 2011. – 1031 с.
10. Театр і сучасне становище // Вільне життя. – 1918. – 4 серпня.
11. Про театр // Вільний голос. – 1918. – 21 квітня.
12. Драматичне Т-во Національного Театру // Рідний край. – 1918. – 9 лютого.
13. О спектакляхъ въ деревнѣ и о проч. // Народная жизнь. – 1918. – 25 января.
14. Народний театр // Рідний край. – 1918. – 1 червня.
15. Вечір Українських дум та пісень // Вільний голос. – 1918. – 28 травня.
16. Загальні збори т-ва «Просвіта» в Полтаві // Вільний голос. – 1918. – 4 червня.
17. Перед початком сезону // Нова рада. – 1918. – 13 серпня.
18. Незалежна студія при Молодому Театрі у Києві // Боротьба. – 1920. – 17 січня.
19. Українська театральна школа въ Одессѣ // Молодая Украина. – 1918. – 5 июня.
20. В справі нашого театру // Рідне слово. – 1919. – 26 листопада.
21. Торжественные спектакли // Последние новости. – 1918. – 5 декабря.

Мишчак Іван *Театр як чинник відродження української культури під час Української революції 1917-1921 років*

У статті розглянуто український театр як один із ключових чинників відродження української культури. Розкрито бачення тогочасними культурними діячами місця і ролі театру в українському суспільстві. Вперше залучено до наукового обігу значний масив тогочасних газетних матеріалів.

Ключові слова: Українська революція, державний театр, народний театр, відродження культури, громадська організація, інтелігенція

Мишчак Иван *Театр как фактор возрождения украинской культуры во время Украинской революции 1917-1921 годов*

В статье рассмотрен украинский театр как один из ключевых факторов возрождения украинской культуры. Раскрыто видение тогдашними культурными деятелями места и роли театра в украинском обществе. Впервые введен в научный оборот значительный массив газетных материалов того времени.

Ключевые слова: Украинская революция, государственный театр, народный театр, возрождение культуры, общественная организация, интеллигенция

Myshchak Ivan *The Theatre as a Factor of the Revival of Ukrainian Culture in the Ukrainian Revolution of 1917-1921*

Ukrainian revolution of 1917-1921 has been a period of unprecedented rise of national consciousness of Ukrainian people as well as an example of the struggle for independence of Ukraine. One of the effective means of supporting and developing of national consciousness was the theater; which in the early twentieth century has acquired the new national content.

The revolutionary events of the spring of 1917 were marked by the first appearance of numerous Ukrainian national-cultural centers. At the same time theatrical figures immediately expressed the need for the formation of professional theater organization. Because of their efforts in the April 24, 1917, the Committee of Ukrainian national theater was established. Wasting no time, the Committee of Ukrainian national theater began consultations with experts and proceeded to develop the organizational and administrative documents. According to the program of the Committee for 1917-1918 the main task was to improve the level of development of Ukrainian theater to the European

level, creating a network of workers' and peasants' theaters.

The most important obstacle on the way of the development of Ukrainian theater was the lack of professional directors. To solve it the instructional courses for the directors were prepared; in the program of the courses were included lectures on the history of European and Ukrainian theater; the analysis of drama, history, culture, psychology and aesthetics, as well as a number of special disciplines, which included the construction of a stage, decorative art, stage effects, the technology of the director's work and so on. On the initiative of Ukrainian theatrical figures of the Central Council founded the drama school in Kiev with a 2-year program of study. Unfortunately, it has never fully functioned.

The lack of stationary Ukrainian theater even in regional cities of Ukraine was felt. During the revolution these theaters were only in Kiev. It is worth noting, that the state took care more or less fully only of the National Drama Theater. Other Ukrainian theaters had to practically «survive», relying only on the support of Ukrainian public organizations and their own funds. During that time the key to successful operation was performances made by talented directors and play of actors who were admired even in other nationalities and among critics who are not very sympathetic to the Ukrainian theater. A particular innovation was distinguished by the «Young theater», which for the first time in Ukraine laid strong foundations of directing.

The importance of the theater for the national and cultural development in rural areas is particularly worth noting. Theatrical groups and workshops of a great popularity appeared in almost every village. The main problem in the activity of popular theaters, as well as professional ones, was the lack of funds that were essential for making props and costumes. They were partly solved by the support of concerned citizens and national cultural organizations, the top spot among which belonged to the «Enlightenment».

It should be noted that Ukrainian theater life in Odessa prospered. It happened thanks to the efforts of a powerful local theater community and supporting artists from all over Ukraine. In Odessa, on the initiative of the local drama section of Ukrainian Art Society named by Zankovetska in 1918 the second (after Kyiv) Ukrainian drama school was opened. As the organizers emphasized, the serious importance of Ukrainian theater school was in the fact that it raises the level of the attraction for outstanding fans of native art, which until then were massively on the Russian scene.

People's initiatives to support and development of Ukrainian theater sprang spontaneously in many cities. Thus, the public minded citizens of Poltava actively advocated for the creation of public theaters, seeing an obstacle for the development of Ukrainian national culture in private ones. The fact that all Ukrainian theaters were not only putting performances in Ukrainian, but also tried to make them available, and provided tickets to spectators for free, had a great impact on the revival and spread of Ukrainian culture. Thereby Ukrainian Theater of 1917-1921 was an important factor in the revival of Ukrainian culture and largely contributed to the spread of Ukrainian revolutionary movement.

Keywords: Ukrainian Revolution, State Theatre, National Theatre, Revival of Culture, Social Organization, Intellectuals

Рецензенти:

Кривошея Ір.І., д.і.н., професор

Шитюк М.М., д.і.н., професор

Надійшла до редакції 13.06.2016 р.

УДК 94 (477+470) «1918»

КУБАНЬ У ДЕРЖАВОТВОРЧИХ ПОГЛЯДАХ ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО

Іван Пасічник

Київський університет імені Бориса Грінченка
Україна, 04070, м. Київ, вул. Бульварно-Кудрявська, 18/2
e-mail: IvanNic@bigmir.net

Питання приналежності Кубані завжди було актуальним для українського суспільства. Неодноразово президенти сучасної України на запитання журналістів про територіальні претензії Росії на Крим, апелювали до їх безпідставності, нагадуючи, що у складі РФ є українські етнічні землі і, насамперед, Кубань. Втім це все не завадило Росії окупувати Крим і розпочати агресію на Донбасі. Більше того, російська пропаганда, у тому числі деякі відомі історики, почала обґрунтовувати свої права на Кримський півострів, подекуди, ще й існуванням «самостійного» Криму у період громадянської війни 1918-1921 рр. У свою чергу українські науковці мають право дати адекватну відповідь своїм колегам з Росії, нагадавши про існування у 1918-1920 рр. Кубанської Народної Республіки (КНР), населення якої тяжіло до злуки з Україною. Вже не одне десятиліття побутує думка про те, що гетьман П. Скоропадський у силу суб'єктивних причин втратив найбільш реальний шанс у 1918 р. об'єднати Кубань з Українською Державою. Втім дослідження його державотворчих поглядів на Кубань та й загалом усієї тодішньої політичної ситуації дасть змогу краще відповісти на це питання.

Досліджень, присвячених поглядам П. Скоропадського на Кубань на сьогодні немає. Втім побіжно про це можна дізнатися як із загальних праць про Кубанську Народну Республіку (Д. Білий [1], Р. Коваль [2], Р. Польовий [3]), так із робіт, присвячених зовнішній політиці Української Держави (О. Бойко [4], І. Дацків [5], В. Матвієнко [6], В. Соловйова [7] й ін.). Отже метою публікації є з'ясування й аналіз поглядів гетьмана Павла Скоропадського на приналежність і майбутнє Кубані у взаємозв'язку з Україною.

Одним з найважливіших державотворчих завдань, що постали перед гетьманом П. Скоропадським, було вирішення «територіального питання». Тобто окреслення кордонів Української Держави та будування чіткої стратегії відносно тих держав і державних утворень, які входило до кола стратегічних інте-

ресів України. Саме до таких утворень і належала Кубанська Народна Республіка, значну частину населення якої становили українці.

Проте на момент приходу до влади П. Скоропадського КНР вже зазнала чимало драматичних подій. Так революційні події 1917 р. дуже серйозно вплинули на розвиток національної та правової свідомості усіх частин колишньої Російської імперії. Не минуло це і території Кубані, населення якої встигло утворити власні самоврядні органи – Кубанську Крайову Раду, Кубанську Законодавчу Раду та Кубанський Крайовий Уряд. Виступаючи під гаслами майбутньої Російської федеративної демократичної республіки, кубанці (як козаки, так й іногородні) вірили, що у майбутньому Кубань стане рівноправним суб'єктом федерації після відповідного рішення російських Установчих зборів. Однак на заваді цим сподіванням кубанців стали більшовики, які вчинивши листопадовий державний переворот у Петрограді, звернули свої погляди на ті області, де, на їх думку, сиділи контрреволюціонери. Завдяки своїй пропаганді більшовики змогли деморалізувати й обманути значну частину населення Кубані та розпочати її завоювання.

У намаганні врятувати свій край і створити спільний антибільшовицький фронт лідери кубанських козаків вирішили об'єднати свої сили з гірськими народами Північного Кавказу й іншими козацькими областями (Терек, Військо Донське) і як результат сформувався Південно-Східний союз. Втім смерть донського отамана О. Каледіна та нові поразки від більшовиків показали багато у чому слабкість нового союзу та змусили кубанців звернути свої надії на порятунок на Українську Народну Республіку (УНР), яка 22 січня 1918 р. проголосила свою незалежність. Вже 16 лютого 1918 р. Законодавчою Радою на чолі з М. Рябоволом була проголошена Самостійна Кубанська Народна Республіка у складі Кубанської та Терської областей, Чорноморської та Ставропольської губерній. А через кілька днів приватна нарада Ради (сесія її була перервана) ухвалила рішення про федеративний зв'язок з УНР. Не-

зважаючи на те, що значної частини членів Ради на той час у силу військових дій на нараді не було, важливим є те, що за федерацію проголосували навіть і відомі противники цієї ідеї, наприклад Д. Скобцов [8].

Це все пояснювалося тим, що не маючи достатніх відомостей про тодішнє важке становище України, багато кубанців мали певні надії про можливість єдиного порятунку від братньої Великої України. Проте, як відомо, УНР у той же період сама перебувала на межі зникнення, програючи у війні з більшовиками. Тому і допомогти відчутно, а тим самим скріпити федеративний зв'язок з Кубанню, лідери УНР аж ніяк не могли. Як наслідок, навесні більша частина Кубані опинилася під більшовицькою окупацією, а кубанське козацтво, поневіряючись по степах, зустріло Добровольчу армію, союз з якою вже незабаром принесе багато горя кубанцям.

Новий шанс, а подекуди чи не найбільш значущий, на єднання між Кубанню та Україною випав вже на період Гетьманату. Про це зазначають як очевидці, так і сучасні історики. Зокрема, всі вони нагадують про приїзд до Києва 28 травня 1918 р. кубанської делегації на чолі з головою Законодавчої Ради КНР М. Рябоволом. У ній, окрім цього відомого лідера козаків-чорноморців, були також С. Шахін-Гірей (заступник голови Ради й очільник комітету кавказьких горців), члени Ради К. Безкровний (козак-чорноморець), Г. Омельченко (козак-чорноморець), П. Каплін (козак-лінієць) і міністр хліборобства Д. Скобцов (козак-лінієць). Ця делегація мала на меті просити Україну надати кубанцям зброю для боротьби з більшовиками, а також визнати КНР як самостійну державу і тим самим на російсько-українських мирних переговорах зробити неможливим розгляд прав РСФРР на Кубань.

Втім, опинившись у Києві, прихильники єднання України М. Рябовол, С. Шахін-Гірей і К. Безкровний від імені населення Кубані не могли не розпочати питання про можливість злуки двох братніх держав. Тим більше, що було видно на офіційних прийомах у гетьмана, що П. Скоропадський, як й інші високопоставлені українські посадовці, зацікавленні у поглибленні союзу України та Кубані.

Тодішній міністр закордонних справ Української Держави Д. Дорошенко вказував, що між ним та українською частиною делегації було досягнуто порозуміння у справі проведення переговорів про початок об'єднання України та Кубані [9]. Втім вони повинні були

відбуватися секретно, оскільки кубанці перебували у певній залежності від свого союзника – Всевеликого Війська Донського, яке було рішучим противником прилучення Кубані до України та мало на це свої плани. Переговори йшли доволі вдало, оскільки питання майбутнього статусу Кубані (автономія, федерація й ін.) не було принциповим для представників Української Держави. Однак занепокоєні ходом переговорів представники російської частини кубанської делегації П. Каплін і Д. Скобцов поспішили виїхати на Дон, щоб провести серед кубанського козацтва агітацію, направлену проти єднання з Україною. Ними ж були попереджені про дії М. Рябовола й інших делегатів і представники донців і Добровольчої Армії.

У результаті, перебуваючи під тиском своїх союзників, лідери КНР на так званій Новочеркаській нараді прийняли рішення про визнання неприйнятним об'єднання Кубані й України. М. Рябоволу ж наказувалося вести переговори лише про надання кубанцям зброї, що і було виконано Українською Державою. Вже у червні 1918 р. у розпорядження кубанського уряду було надіслано перші вагони зі зброєю: 9700 рушниць, 5 мільйонів набоїв і 50000 снарядів для трьохдюймових гармат [7]. І в наступні місяці різноманітне військове постачання кубанців продовжувалося. Між тим українська сторона зі схвалення гетьмана розробила вже план, за яким передбачалося висадити на Таманському півострові 15-тисячну Окрему Запорізьку Армію на чолі З. Натієвим. Разом з місцевим партизанами, які б підняли повстання, українська армія мала б визволити регіон і цим самим сприяти об'єднанню Кубані з Україною. Втім подвійна політика німців, від яких залежали військова справа в Україні, та саботаж у військовому міністерстві (в якому були прихильники «єдиної та неділимої» Росії) привели до того, що цінний час для здійснення плану було втрачено. Натомість, попереджена про плани України Добровольча армія на чолі з українофобом А. Денікіним здійснила свій успішний похід на Кубань, очистивши її від більшовиків. Після цього висадка українського десанту стала неможливою, а Кубань на найближчі два роки перетворилася на місце збору антиукраїнських сил, що виступали за «білу» Росію.

Провал плану об'єднання деякі сучасники покладали на гетьмана. Василь Іванис, останній голова кубанського уряду, покладаючи вину на деяких авторитетних кубанців, писав, що якби у Києві на той час не був би проросійський уряд, то він сам мусив вхопитися за Кубань

як за перлину України і сам запропонувати їй не автономію, а федерацію чи конфедерацію. В. Іванис продовжував: «Він мусів приголубити сторіччями одірваних синів і дочок, як біблійний батько блудного сина» [10].

Такі думки В. Іваниса підтримують і деякі сучасні вітчизняні дослідники. На думку Д. Снегірьова, на Кубані багато у чому визначалося майбутнє України. Зокрема, якби б гетьман використав пропозицію КНР і негайно втягнув її на будь-яких умовах в «орбіту українських політичних дій», то напевно наслідки боротьби з більшовиками були більш позитивними. Крім того перекидання на Таманський півострів Запорізької дивізії з подальшою мобілізацією кубанських козаків зробило б неможливим подальше протистояння України з Добровольчою армією. Остання ж змушена була перебраться за Волгу чи до Сибіру, щоб там створювати антибільшовицький фронт. Як наслідок, за таких умов Антанта допомагала б Україні, а не Добровольчій армії, у боротьбі з більшовиками, а між Кубанню й Україною була б відновлена «традиція єдності» [11]. Після російської агресії такі думки стали активно поширюватися в Інтернет-просторі.

Втім багато істориків з такою позицією Д. Снегірьова не погоджуються. Наприклад, О. Бойко вбачає у плані висадки десанту усі ознаки відвертої авантюри. Оскільки, навіть у разі успіху українська армія могла опинитися у важкому становищі, так як могли розпочатися військові зіткнення з Добровольчою армією та гірськими народами, що не визнали б приєднання Кубані до України [4]. З такою думкою авторитетної дослідниці безумовно певною мірою дійсно можна погодитися. Однак треба пам'ятати, що 1917-1922 роки на теренах колишньої Російської імперії позначилися не лише своїм трагізмом, а й авантюризмом військових кампаній. Тобто багато як великих перемог, так само як і поразок, отримувалися не лише за рахунок продуманої стратегії та тактики, а й відкритої авантюри, збігу обставин і випадковостей. Таким яскравим прикладом є авантюра «білого» російського генерала Р. фон Унгерна-Штернберга, який опинившись у 1920 р. у Монголії, захистив незалежність цієї країни від китайських військ.

У цілому, на нашу думку, всі звинувачення адресовані П. Скоропадському відносно Кубані, у тому числі ніби він не підтримував прагнення українців щодо злуки Кубані та України, є абсолютно неприйнятними. Навпаки П. Скоропадський безумовно бачив майбутнє Кубані з Україною і на це вказує багато різно-

манітних фактів.

По-перше, в уявленнях гетьмана Кубань поставляла українською етнічною територією у свій час заселеною запорізькими козаками. Цікавими тут є свідчення російського генерал-лейтенанта Михайла Свечина, який приїхав у травні 1918 р. до Києва на чолі посольства Всевеликого Війська Донського. М. Свечин, знайомий з П. Скоропадським ще з довоєнних часів, згадував як у кабінеті гетьмана побачив карту, де зображували «південь Росії з прилеглими до нього сусідами». Він запитав, що на карті західний кордон Української Держави проходив по старому російсько-австрійському, тоді як на сході до України включалися Донецький вугільний басейн, Таганрозький округ, місто Ростов, вся Кубанська область і порт Новоросійськ [12].

П. Скоропадський з гордістю пояснив: «Українська Держава як бачиш не мала держави». М. Свечин, перебуваючи під враженням побаченого, дорікнув гетьману про те, чи автори карти не далеко зайшли, включивши чужі території (південно-східні землі) до України. На що П. Скоропадський відповів: «Анітрохи, адже Кубань – це насамперед Запорожці і всі говорять по-українськи». Забувши про дипломатичну етику, М. Свечин почав сперечатися зі Скоропадським відносно території донських і кубанських козаків і почав доказувати, що за такого широкого розмаху може статися, що Україна знайде за потрібне претендувати на Волгу, Урал і Сибір, щоби з'єднатися з низкою поселень українських переселенців на р. Амур [12].

Гарно характеризує погляди гетьмана на Кубань як на українську етнічну територію і його промова, сказана на урочистому сніданку з нагоди прибуття кубанської делегації. Тоді гетьман проявив радість, що може вітати кубанських козаків, нащадків славного війська запорозького, котрі у своїй боротьбі за волю України змушені були перейти з Дніпра до Кавказьких гір, де не дивлячись на різні перепони, залишилися «вірними синами Неньки-України». А далі гетьман підкреслив: «З огляду на це я сподіваюсь, що й тепер славні Кубанці підуть разом з молодістю Українською Державою, щоб здійснити ті гарячі мрії, котрі являлись керівничою зіркою для наших батьків» [9].

Свої погляди на Кубань, як на українську територію, П. Скоропадський підкріплював не лише історичними розвідками про даний регіон, а й статистичними відомостями про місцеве населення. Зокрема, гетьман знав, що за да-

ними Першого загального перепису населення Російської імперії 1897 р. українці становили значний процент на землях, що пізніше будуть асоціюватися з Кубанською Народною Республікою. Так, у Кубанській області носіїв української мови було 908818 чоловік (47,4%), тоді як російськомовних налічувалось 816734 (42,6%), у Чорноморській губернії – 9525 (16,1%) і 24635 (42,9%), а у Ставропольській губернії – 319817 (33,6%) і 482495 (55,2%) [13]. Тобто кількість тих, хто розмовляв українською мовою, становила більшість саме на землях Кубанського козацького війська, тоді як на Ставропольщині та Чорноморщині україномовні займали лише друге місце. Втім ні для кого не було секретом, у тому числі і для П. Скоропадського, що під час перепису 1897 р., особливо на Північному Кавказі, царські чиновники багатьох українців записували як російськомовних. Та й загалом перепис враховував людей не за національною ознакою, а за мовою, а це у свою чергу давало можливість чиновникам спотворювати дані на користь збільшення російського елементу, тим самим не показуючи реальної картини співжиття етносів на теренах багатонаціональної імперії.

Крім цього на погляди гетьмана щодо Кубані та її можливого прилучення до України впливали і різні петиції та делегації від українського населення Кубані та Чорноморщини. Наприклад, ще до гетьманського перевороту, 4 січня 1918 р. представники 29 зареєстрованих організацій Новоросійська, що зібралися на заклик Чорноморської Української Ради, ухвалили резолюцію про включення Чорноморської губернії до складу УНР. Виходили вони з того, що Чорноморську губернію економічно, етнографічно, культурно і навіть географічно «неминуче тягне до України» [8]. Вже за Гетьманату окрім кубанської офіційної делегації М. Рябовола була послана ще одна, але від Кубанської Української Національної Ради на чолі з громадським діячем (з іногородніх) Т. Левицьким. Кримська газета «Волна» писала, що ця делегація, перебуваючи проїздом у Ростові-на-Дону, заявила, що метою поїздки до Києва є «введення переговорів з Українським урядом про приєднання Кубані до України» [14]. Сам же гетьман про неї говорив наступне: «Чорномор'я надіслало для мене дуже толкову депутацію, з якою у нас був розроблений весь план дій для боротьби з більшовиками» [15].

Окрім прагнення прилучити Кубань до України із-за етнічної та культурної близькості, П. Скоропадським керували ще й деякі інші

мотиви. В першу чергу гетьман розумів яке важливе стратегічне значення для України займає Кубань у геополітичному, військовому та економічному відношенні. На думку відомого історика Ю. Терещенка, гетьман висував завдання поширення геополітичного впливу на великому просторі козацьких території від Кавказького Причорномор'я до Каспію, де крім місцевих народів (кавказькі народи, калмики, казахи) та козаків (кубанських, донських, терських, уральських) проживали «потужні анклавні українських колоністів, які простяглися довгою смугою аж до Тихоокеанського узбережжя» [16]. Створення міцного союзу з козацькими та кавказькими державами давало реальну можливість обмежити головного ворога української самостійності – російський абсолютизм. Також, на думку Ю. Терещенка, гетьман, маючи за мету міцно закріпитися на Чорному морі, ставив завдання тісно прив'язати до Української Держави Бессарабію, Крим і Кубань, значною мірою заселених українцями [16].

З такою думкою авторитетного науковця у дечому можна погодитись. У владних українських кабінетах дійсно шли розмови про можливий тісніший союз, конфедерацію чи федерацію Української Держави, Дону, Кубані, Тереку та держав Кавказу. При цьому у різних ідеях Українській Державі, навіть при формальній рівності інших можливих суб'єктів, все рівно відводилась домінуюча роль. І хоча обговорення таких задумів не перейшло до їх реалізації, сам факт їх існування дещо підтверджує тези Ю. Терещенка.

Окрім цього у задумах гетьмана Кубані, так само як і Донщині, відводилося важливе місце у боротьбі з більшовиками. П. Скоропадський прекрасно розумів, що надаючи зброю кубанцям, він тим самим передає їй Добровольчій армії з її антиукраїнськими настроями. Про це він так говорив: «Взагалі, у цьому відношенні для боротьби з більшовиками я допомагав, чим тільки міг, інколи на шкоду, скажу, собі». При цьому, за його словами, німці, хоч і відносились до нього добре, проте оточили уважним наглядом, а тому видача зброї М. Алексєєву та А. Денікіну завжди представляла певне ускладнення [15].

Проте Кубань була для України не просто союзником по антибільшовицькій боротьбі, а передбачалося, що обидві держави будуть триматися разом і в можливій Російській федеративній демократичній республіці. Є багато фактів, коли кубанські депутати-чорноморці ставили вимогу побудови федера-

ції лише за наявності там України. І з такою позицією їхні політичні опоненти-лінійці, так само як і Дон, повинні були рахуватися. Про важливість Кубані у планах гетьмана писав у своєму щоденнику і керівник УТА Д. Донцов. Зокрема, засновнику «інтегрального націоналізму» із розмови з П. Скоропадським про кубанську делегацію стало зрозуміло, що гетьман співчуває прилученню Кубані до України. Тим самим очільник Української Держави хотів розбити Південно-Східний Союз, який, на його думку, «ліплять німці з росіянами» [17].

Ще однією причиною, чому Кубань займала важливе місце у задумах гетьмана, була його ідея українського козацтва. Над реалізацією свого задуму гетьман працював досить довго, оскільки в уряді був значний спротив цьому. І лише 16 жовтня 1918 р. після затвердження був опублікований «Універсал про відновлення українського козацтва» [18]. Однак часу на практичну реалізацію ідеї українського козацтва вже не було, оскільки назрівали події, що потім привели до скинення гетьманської влади. Відомим фактом є те, що відродивши на Україні козацтво, П. Скоропадський цим самим планував створити з нього військову та соціальну опору гетьманського режиму. Крім цього, на думку відомого історика Н. Полонської-Василенко, відродженням козацтва гетьман прагнув «втягти в орбіту» Української Держави інші козацькі землі – Дон, Кубань тощо [19]. Тобто ідея українського козацтва передбачала не тільки вирішення внутрішньополітичних завдань, а й зовнішньополітичних. Також цілком зрозуміло, що у відновленні козацтва гетьману потрібен був досвід кубанських козаків (до речі чимало їх служило в Армії як Української Держави, так і УНР). Більш того досвід військової організації кубанського козацтва гетьман вважав дуже корисним для організації національних Збройних Сил. Певним чином про це згадував П. Макаренко, який перебував у жовтні 1918 р. у Києві як член Кубанської надзвичайної місії на Україні. За словами П. Макаренка, 29 жовтня 1918 р. гетьман просив його та іншого члена місії О. Ткачова негайно зв'язатися з кубанським урядом про можливість відправлення в Україну двох дивізій кубанських козаків, які могли б стати військовим центром, навколо якого б організовувалась українська армія. Своє прохання гетьман обґрунтовував уходом німецьких військ, малою чисельністю офіцерського складу та неможливістю захистити Україну від більшовиків [20].

Отже, із поглядів П. Скоропадського на Ку-

бань стає зрозуміло, що він дійсно прагнув із багатьох міркувань прилучити до України історично, культурно, етнічно близьку їй Кубань. Втім тоді задається питання: «А чому він цього не зробив?». Частково відповідь на це дав гетьман у своїх спогадах про кубанську делегацію. Так, він згадував, що були пропозиції про укладення союзу і навіть, більше того, щоб Кубань ввійшла на правах автономії до України. Він писав: «Я цього дуже хотів, але вважав, що з цієї справою поспішати не треба. Для мене, по-перше, неясно було, що робиться на Кубані та Чорноморщині, які там дійсно настрої по відношенню до цього питання, по-друге, я думав, що важливіше всього, перед тим як залучити до себе інші області, добитися порядку у себе. Раз це буде досягнуто, то багато областей самі собою до нас прийдуть. Німці, з якими мені доводилось говорити про це і без яких я не міг фактично вжити серйозних військових дій, весною і на початку літа не мали визначеної лінії поведінки» [15].

Безумовно така дещо скромна відповідь П. Скоропадського не повністю розкриває дане питання. Тому розберемо фактори, що змушували його не поспішати з прилученням Кубані більш детально.

По-перше, це дійсно погана поінформованість гетьмана про реальний стан справ на Кубані та Чорноморщині. Вже зі спогадів П. Скоропадського стає ясно, що він не знав основних політичних «гравців» даного регіону. Зокрема, голову кубанської делегації М. Рябовола він називає «якимось Рябовим» [15]. Це при тому, що М. Рябовол був головою Законодавчої ради КНР, лідером кубанців-чорноморців, великим симпатиком України, затятим «самостійником» і просто авторитетним і шановним діячем, до якого дослухалися на Кубані та Дону, навіть, політичні опоненти. Так само очільник Української Держави був недостатньо обізнаний і про поділ кубанських козаків на чорноморців (нащадків запорожців, українців) і лінійців (нащадків донців, росіян), про поділ іногородніх на українців і росіян, про конфлікт іногородніх і козаків тощо. Про погану обізнаність Скоропадського говорить і В. Іванис. Останній голова кубанського уряду, розказуючи про кубанську делегацію М. Рябовола, згадує, що українські кола уявляли «фальшиво» відносини, що мали встановитися між Україною та Кубанню. Гетьман, навіть, спочатку думав призначити на Кубань якогось генерал-губернатора. Довелося кубанцям пояснювати очільнику Української Держави про успадковані від Запорізької Січі

традиції виборності кошового отамана, що суперечили призначенню згори [21]. Втім той же В. Іванис зазначив, що незважаючи на автономію, чи федерацію, чи інший формальний статус зв'язку Кубані з України, між делегацією М. Рябовола й українськими владними колами, принципових розходжень і суперечок у цьому не було [21]. Таким чином справді П. Скоропадський мав погану обізнаність про настрої на Кубані, але це великою мірою пояснюється низкою об'єктивних чинників.

Другий фактор – непослідовна, інколи двоїста та незрозуміла позиція лідерів КНР відносно України. І дійсно суспільно-політична ситуація на Кубані була досить важкою для розуміння. Навіть в еміграції, як це яскраво видно з відомого дискурсу П. Сулятицького та Л. Бича, кубанські державотворці мали серйозні розбіжності у поглядах на історію КНР. Намагаючись маневрувати між українофільськими козаками-чорноморцями, русофільськими козаками-лінійцями, «ура-козаками» (стояли за союз з козацькими областями та протиставляли себе українцям і росіянам), горцями, іногородніми, лідери Кубані прагнули знайти серединний шлях, який би задовольнив всіх. Але цього у зв'язку з громадянською війною та незавершеною еволюцією національної ідентичності серед козаків було важко досягти. Тому провідники Кубані лавірували між Україною, Росією (Добровольча армія) та козацькими Доном і Тереком, ситуативно намагаючись від кожного знайти вигоду для своєї Батьківщини. Як наслідок, політика Кубані виглядала суперечливою та двоїстою, а між кубанцями виникали непорозуміння. Досить гарно це описав у своїх спогадах відомий кубанський державний діяч П. Макаренко. Він нагадував як 19 вересня 1918 р. кубанський військовий отаман О. Філімонов, представник проросійського табору, на засіданні Ради переконував присутніх зберегти кубанські війська у повному підпорядкуванні А. Денікіну, який прагнув знищення самостійної Української Держави. Поряд з цим 29 вересня той же отаман підписав Грамоту до гетьмана України, де йшлося про спільність інтересів, добросусідські відносини та могутній, братський союз обох держав. Виходячи з цього, П. Макаренко називає отамана О. Філімонова «безпринципним політичним хамелеоном» і нагадує про позитивні для Кубані сторони відносин з Україною та весь негатив, отриманий від співпраці з Добровольчою армією [22].

Втім треба сказати, що все ж більшість важливих доленосних рішень у Кубані залежало

від козаків-чорноморців, які, за винятком отаманства, мали серйозні важелі впливу в уряді та Законодавчій Раді. Яскраво ілюструє це Новочеркаська рада, яка обговорювала можливість включення Кубані до України. На ній після бурхливого емоційного виступу генерала Добровольчої армії М. Алексеєва про недопустимість цього, присутні кубанські діячі, більшість з яких були чорноморцями, проголосували проти переговорів М. Рябовола про входження до України. Зокрема, «Проти» проголосували чорноморці Л. Бич, П. Макаренко, Г. Омельченко, Г. Білий, С. Білий, Г. Омельченко, лінійці Д. Скобцов, П. Каплін тоді як «ЗА» виступили чорноморці К. Безкровний, С. Манжула та горець А. Намітоков [21].

Третій фактор – німецький чинник. Німецька імперія, будучи окупантом і маючи статус союзника, значною мірою контролювала внутрішню- та зовнішньополітичне життя Української Держави. Саме вона забороняла гетьману формувати українські війська, побоюючись їх. Вона ж, не маючи єдиної позиції серед свого керівництва відносно долі України та Росії, намагалася тиснути на гетьмана у його політиці з РСФРР, Кримом, Доном, Кубанню й ін. З іншої сторони, німецькі війська були запорукою певної стабільності та мілітарною опорою для гетьманського режиму, оскільки вони боролися з повстанцями та зберігали Україну від більшовицької Росії.

Четвертий фактор – відсутність суспільно-політичної стабільності в Україні. Антигетьманські повстання, різноманітна економічна експлуатація України та безчинства зі сторони німецьких та австро-угорських окупаційних військ, відсутність підтримки гетьмана як з боку суспільства, так і російських та українських національних кіл, агітація проти нього з боку українських партій та інше аж ніяк не сприяли стабільності в Українській Державі та її позитивному іміджу. Тому гетьман був цілком правий, що потрібно було навести порядок у себе, а потім братися за інших. Втім відмічаємо і те, що у порівнянні з більшовицькою Росією чи тою самою Кубанню, Українська Держава була зоною стабільності, в якій все ж був правопорядок і можливість відчувати людині себе захищеною та ситою. Тому не дивно, що десятки тисяч емігрантів з «червоної» Росії прагнули потрапити в Україну, а російські офіцери, перебуваючи у Києві чи Одесі, аж ніяк не прагнули їхати на Дон і записуватись у ряди Добровольчої армії.

П'ятий фактор – відсутність Криму та Чорноморського флоту. Будучи стратегом, гетьман

не міг не розуміти, що не володіючи Кримом і Чорноморським флотом, було б дуже важко втримати Кубань під контролем, тим більше коли не було прямого сухопутного кордону. Прилучення Криму й отримання Чорноморського флоту було однією з найперших зовнішньополітичних цілей гетьмана. Втім успіхів у цьому вдалося досягти лише восени, але листопадова революція у Німеччині з подальшим антигетьманським повстанням поховали всі ці надії.

Шостий фактор – позиція Дону. Всевелике Військо Донське було важливим партнером, а пізніше союзником Української Держави. Поряд з цим донський отаман П. Краснов мав свої плани на Кубань і на входження її у Донсько-Кавказький союз (або Північно-Східний союз). Тому Донщина було противником ідеї зближення Кубані й України та всіляко цьому противилася (зокрема тиснула на лідерів КНР). У свою чергу, Україна, намагаючись не зіпсувати гарні відносини з Донщиною, вела досить обережну політику щодо Кубані.

Сьомий фактор – можливий конфлікт з Добровольчою армією. Взаємини гетьмана з керівниками Добровольчої армії були надзвичайно важкі. Гетьман вірив, що і він, і М. Алексєєв, і А. Денікін ведуть одну і ту ж боротьбу зі спільним ворогом – більшовиками. А тому гетьман намагався всіляко підтримувати їх, у тому числі зброєю чи перекиданням російських офіцерів. Він мав певні сентименти стосовно Росії, вірячи, що вона буде вдячна Україні за допомогу у порятунку, а її нова широко децентралізована федеративна державна версія дасть змогу і Україні, і Дону, і Кубані й іншим суб'єктам самостійно розвиватися. Тому можна припустити, що П. Скоропадський, маючи певні сподівання на розуміння з боку Добровольчої армії, намагався уникнути конфлікту з нею. І ситуація навколо Кубані безпосередньо була з цим пов'язана. Втім керівники Добровольчої армії, будучи централістами, аж ніяк не поділяли таких державотворчих поглядів гетьмана та засуджували будь-які прояви «самостійництва». Вже захопивши Кубань, Добровольча армія на чолі з А. Денікіним своєю антиукраїнською політикою й антигетьманською підривною діяльністю цілком показала, що допомогу від гетьмана вона сприймала без вдячності, а як належне їм.

Не дивлячись на ці всі фактори, відмічаємо, що навіть після приходу Добровольчої армії на Таманський півострів Українська Держава на чолі з П. Скоропадським ніколи не забувала про Кубань та інтереси місцевих українців. Во-

на підтримувала матеріально тамтешні українські організації та відправляли туди свої державні представництва. Восени 1918 р. було надіслано українським консулом у Катеринодарі П. Понятенка (він же П. Дмитренко). Український дипломат доповідав у Київ, що досить дивно, як кубанський уряд, отримавши колись певну допомогу з України, дозволяє на своїй території ганьбити уряд, здавалося б дружньої держави. «Я вже не кажу про тенденційне освітлення подій в Україні, яке робить місцева преса, – продовжував П. Понятенко, – це її право по своєму трактувати події, але виливати помії на Україну та її уряд – це вже не годилося би дружній державі допускати» [23].

20 вересня консульським агентом 1-го розряду до Пятигорську було призначено полковника барона Ф. Боржинського. А 8-го листопада його ж підвищили до міністра-резидента Української Держави при кубанському уряді, що сприяло підвищенню дипломатичного рівня у відносинах з КНР [5]. У своїй доповіді від 28 листопада дипломат писав про зацікавленість кубанського уряду в Україні та про наявність значного українського елементу у місцевих територіях. Зокрема, він відзначав, що на території Кубанської області з іногородніх (половина всіх кубанців) близько 80% українців, на Чорноморщині з усього населення їх – 75%, а на Ставропольщині – також 75%. Доводячи необхідність розширення дипломатичного представництва на території даного регіону з обов'язковим призначенням повноважного посла до Кубані, Ф. Боржинський вірив, що реалізація цих його прохань приведе до захисту тамтешніх українців від дій Добровольчої армії та подальшому зближенню цих територій з Україною. Він писав: «Коли ж наша Держава буде мати свого Посла біля Уряду Кубані Добровольча армія буде змушена погодитися з сим, бо Уряд, що визнає його, повинен буде й захистити, а в силу козацьких традицій в разі образи бажаного для козацтва гостя, тим більше офіційного представника рідної і приязної Держави, може повстати до оборони його усе козацтво і з сим Добровольча армія буде завжди рахуватися» [24].

Втім дипломатичний статус Ф. Боржинського аж ніяк не врятував його від переслідувань та арешту з боку Добровольчої армії. Відпущений за умови виїзду свого з Кубані, полковник вирішив рухатися до Києва, щоб отримати інструкції від нової влади. 13 лютого 1919 р. на залізничній станції Волноваха дипломатичний вагон Ф. Боржинського був оточений Добровольчою армією. А вже у

ніч на 14 лютого в Юзівці українського міністра-резидента та його співробітників піддали військово-польовому суду. Ф. Боржинського як російського офіцера, що перейшов на службу самостійній Україні, було негайно розстріляно «За зраду Росії» [3].

У ніч на 14 червня 1919 р. у Ростові було підступно вбито бійцями Добровольчої армії великого патріота Кубані та України М. Рябовола. 7 листопада 1919 р. було підвищено рішенням військово-політичного суду кубанського державотворця священика О. Кулабахова. На повішеному, ніби як на глум, прикріпили табличку до грудей «За зраду Росії та кубанського козацтва» [25]. А далі слідував розгін Кубанської Ради, переслідування кубанських самостійників, вбивства простих кубанців та інші злочини Добровольчої армії.

Побачивши це все, кубанські козаки, які за різними даними становили від 65 до 85% Добровольчої армії, зневірилися і зненавиділи її та почали дезертирувати. Це і стало однією з причин поразки «білих» у громадянській війні. Опинившись на еміграції, багато кубанських провідників, таких як Л. Бич, Ф. Щербина, Г. Омельченко, В. Іванис, К. Безкровний та інші, запам'яталися як українські національні діячі, що відзначилися на громадському, культурному, науковому поприщі. Втім із здобуттям незалежності Україна забула про них, як і про Кубань. Історія з перенесенням у 2008 р. могили кубанського українського історика Ф. Щербини із Праги у Краснодар і мовчазна згода на це української влади є гарним тому доказом [26; 27].

Отже, П. Скоропадський безумовно прагнув приєднання Кубані до Української Держави, оскільки сприймав її як українську етнічну територію, природного союзника України як на зовнішньополітичній арені, так і по антибільшовицькій боротьбі. Втім його задумам відносно Кубані та прилеглих земель заважала низка факторів: об'єктивних (несприятливе міжнародна ситуація, відсутність політичної стабільності в Українській Державі та серед кубанського козацтва тощо) та суб'єктивних (непослідовність провідників КНР щодо України, нерозуміння реалій життя на Кубані з боку П. Скоропадського та його прагнення не йти на конфлікт з Добровольчою армією як союзною антибільшовицькою силою). Державотворчі погляди П. Скоропадського, як і трагічна історія Кубанської Народної Республіки, можливо покажуть українському суспільству та

українській політичній еліті, що не треба забувати уроків минулого, а навіть, дещо використовувати звітти для сьогодення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Білий Д. Українці Кубані в 1792-1921 роках. Еволюція соціальних ідентичностей / Д. Білий. – Львів – Донецьк: Східний видавничий дім, 2009. – 543 с.
2. Коваль Р. Кубанська трагедія / Р. Коваль // Кубанська Україна. – К.: Діокор, 2002. – С. 257-299.
3. Польовий Р. Кубанська Україна / Р. Польовий. – К.: Діокор, 2002. – 304 с.
4. Бойко О. Територія, кордони і адміністративно-територіальний поділ Української Держави гетьмана П. Скоропадського (1918) / О. Бойко // Регіональна історія України. Збірник наукових статей. – Вип. 3. – 2009. – С. 217-232.
5. Дацків І. Дипломатична діяльність Гетьманату П. Скоропадського із державними утвореннями на руїнах Російської імперії / І. Дацків // Проблеми вивчення історії Української революції 1917-1921 рр. – 2011. – Вип. 6. – С. 273-294.
6. Матвієнко В. Українська дипломатія 1917-1921: на теренах постімперської Росії / В. Матвієнко. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2002. – 373 с.
7. Соловйова В. Діяльність українських дипломатичних представництв в новопосталих державах, заснованих на теренах постімперської Росії за Гетьманату П. Скоропадського / В. Соловйова // Гуманітарний журнал. – 2010. – № 1-2. – С. 78-85.
8. Сулятицький П. Нариси з історії революції на Кубані / П. Сулятицький. – Прага, 1926. – С. 132-134.
9. Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр. Т. 2. Українська гетьманська держава 1918 р. / Д. Дорошенко. – Ужгород, 1930. – С. 196-197.
10. Іванис В. Боротьба Кубані за незалежність / В. Іванис. – Мюнхен: УТГІ, 1968. – С. 47.
11. Снегірьов Д. Самостійна Кубань. 94 роки проголошення незалежності [Електронний ресурс] / Д. Снегірьов // Українська правда. Історична правда. – 16.02.2012. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2012/02/16/73462/>
12. Свечин М. Записки старого генерала о былом / М. Свечин. – Ницца, 1964. – С. 162-163.
13. Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/census.php?cy=0>
14. Сергійчук В. Етнічні межі і державний кордон України / В. Сергійчук. – К.: ПП Сергійчук М.І., 2008. – С. 154.
15. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918 / П. Скоропадський. – Київ–Філадельфія, 1995. – С. 237-238.
16. Терещенко Ю. Гетьманат Павла Скоропадського як прояв консервативної революції / Ю. Терещенко // Український історичний журнал. – 2008. – № 4. – С. 33.
17. Донцов Д. Рік 1918 / Д. Донцов. – Торонто – Онтаріо: Гомін України, 1954. – С. 32.
18. Державний вісник. – 1918. – 16 жовтня.
19. Полонська-Василенко Н. Історія України / Н. Полонська-Василенко. – Т. 2. – К., 1992. – С. 504.
20. Трагедія казачества (Очерк на тему: Казачество и Россия). – Ч. 1. 1917-1918. – Прага, 1933. – С. 232.
21. Іванис В. Стежками життя (спогади) / В. Іванис – Новий Ульм, 1959. – С. 120-122.
22. Трагедія казачества (Очерк на тему: Казачество и Россия). – Ч. 1. – С. 178.
23. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф.3766, оп.3, спр.2, арк.33.
24. Там само, ф.3766, оп.1, спр.141, арк.50-54.
25. Скобцов Д. Три года революции и гражданской войны на Кубани / Д. Скобцов. – Т. 2 – Париж, 1962. – С. 129.
26. Пеленська О. Наші – не наші могили [Електронний ресурс] // Радіо Свобода. – 26.02.2009. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/1500042.html>
27. Про перепоховання Федора Щербини [Електронний ресурс] // Українці Росії Кобза. Незалежний сайт діаспори. – 05.09.2008. – Режим доступу: <http://kobza.com.ua/visnyk-krasnodar/2445-pro-perepohovannja-fedora-shcherbyny.html>

Пасічник Іван Кубань у державотворчих поглядах Павла Скоропадського

У статті проаналізовано державницькі погляди гетьмана Української Держави П. Скоропадського на Кубань та її значення для України. Розкрито мотиви, якими керувався гетьман у своєму баченні спільного майбутнього України та Кубані. Показано об'єктивні та суб'єктивні фактори, які стояли на перешкоді планам по об'єднанню Української Держави та КНР. Поряд з цим гарно представлена важка суспільно-політична ситуація, в якій опинилося кубанське козацтво у 1917-1918 рр.

Ключові слова: Кубань, КНР, П. Скоропадський, гетьман, Українська Держава

Пасечник Иван Кубань в государственных взглядах Павла Скоропадского

В статье проанализированы государственные взгляды гетмана Украинского Государства П. Скоропадского на Кубань и ее значение для Украины. Раскрыты мотивы, которыми руководствовался гетман в своем видении общего будущего Украины и Кубани. Показано объективные и субъективные факторы, которые стояли на пути планам по объединению Украинского государства и КНР. Наряду с этим хорошо представлена тяжелая общественно-политическая ситуация, в которой оказалось кубанское казачество в 1917-1918 гг.

Ключевые слова: Кубань, КНР, П. Скоропадский, гетман, Украинское государство

Pasichnyk Ivan Kuban in the state-views of Pavlo Skoropadsky

The article focuses on the role and place of the Kuban in state views of Hetman of the Ukrainian State Pavlo Skoropadsky. Motives which was followed by P. Skoropadsky in his projects on Kuban are analyzed. Subjective and objective factors which prevented plans on the union of the Ukrainian State and Kuban People's Republic are exposed. The complexity of the socio-political situation in which the leaders of the CPR and Kuban Cossacks appeared in 1917-1918, is rotined.

Momentous events and decisions which affected on Ukrainian-Kuban relations are well represented in the article: activity of Kuban delegation of M. Ryabovola, ideas about sending Ukrainian troops to Tamansky peninsula, Novorossiysk meeting of leaders of the CPR, union of Kuban Cossacks with the Volunteer Army and others like that. The article is written on the basis of different sources: memoirs of Ukrainian and Kuban statesmen, archives (reports of diplomats of the Ukrainian State), statistical materials.

Author allows you to take a new look both on Ukrainian-Kuban relations in 1918 and on the decision by P. Skoropadsky territorial question of foreign policy of the Ukrainian State. In this research it is possible to get an answer for two key questions: «Why did not long-awaited connection of Kuban and Ukraine take place?» and «Why did Kubans suffer defeat in a fight for statehood?».

Keywords: Kuban, KPR, P. Skoropadsky, hetman, Ukrainian State

Рецензенти:

Кринко Є.Ф., д.і.н., професор

Шитюк М.М., д.і.н., професор

Надійшла до редакції 14.06.2016 р.

УДК 94 (477) : 054.72 «Жук»

**АНДРІЙ ЖУК І ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКА ЕМІГРАЦІЯ:
ДО ІСТОРІЇ ПИТАННЯ ПРО НЕВІДБУТИЙ З'ЇЗД****Андрій Магурчак**

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Україна, 01601, м. Київ, вул. Володимирська, 60
e-mail: ka59@meta.ua

В історіографічному плані дане питання не досліджувалась, не дивлячись на те, що особі Андрія Жука присвячено десяток статей і розвідок [1; 2; 3; 4; 7]. Також дана проблематика не висвітлювалась у працях присвячених міжвоєнній українській еміграції [5; 6]. Все це пояснюється обмеженим доступом дослідників до канадського архіву А. Жука. Водночас автору вдалось опрацювати одну справу із вище зазначеного архіву, яка дозволяє вирішити дану проблематику. Відповідно автор ставить за мету на основі архівного матеріалу проаналізувати ініціативні кроки А. Жука щодо проведення з'їзду української еміграції.

Свою громадсько-політичну діяльність А. Жук розпочав на Полтавщині. Був членом РУП, УСДРП. У 1907 р. змушений був переїхати до Львова де активно включився в український кооперативний рух. Під час Першої світової війни був одним із засновників Союзу визволення України, входив до складу Загальної Української Ради, Головної Української Ради, Бойової управи УСС, радник МЗС УНР, автор багатьох промов, статей.

А. Жук перебуваючи у вирі еміграційного життя Відня не полишав намірів продовжувати політичну боротьбу за українську державність. Не справдилися його надії і на Всеукраїнську Національну Раду (1921-1922 рр.) у роботі якої активну брав участь. Ідея скликання з'їзду західноукраїнської еміграції в А. Жука зародилась у травні 1923 р. Про це ми дізнаємось з його листа до Є. Петрушевича. А. Жук, аналізуючи політичні події останніх місяців, дійшов висновку, що тогочасна впливова у Галичині Українська народно-трудова партія відмовилась бути опорою для проведення національної боротьби, а також не викликала в А. Жука великі надії так звана міжпартійна рада. Відповідно А. Жук вважав, що основним центром боротьби за незалежність західноукраїнських земель повинен стати Відень або Прага, де потрібно скликати з'їзд західноукраїнських земель на чолі з Президентом ЗУНР, який дав попередню згоду на це. При цьому

пропонував створити виконавчий орган – Раду, яка візьметься за організаційні заходи. Не вдаючись у подробиці пропонованого з'їзду вважав, що формально ініціатором скликання міг би виступити Комітет оборони західноукраїнських земель (КОЗУЗ). Одним з меседжів у листі виступав принцип відстоювання західноукраїнських земель і «переводити організацію української спільноти так на еміграції, як і в краю та в сей спосіб муситься покластися основу для нової політичної партії, яка своєю ідеологією і своєю тактикою примінила б по можливості до стану справ на Сході та яка, на випадок війни і фактичної можливості здійснення постулату державної самостійності Західної України, могла б обняти кермо влади в краю і знайти спільну мову з своїми союзниками» [8].

Своїми думками, щодо наміру провести такий з'їзд А. Жук ділився із своїми соратниками і людьми, яким не була байдужа доля української спільноти на чужині. Зокрема у листі до Ю. Бачинського від 30 вересня 1923 р. А. Жук повідомляв, що планований з'їзд західноукраїнської еміграції намічається на 1 листопада 1923 р., а також надіслав проекти резолюцій з'їзду – автором яких він був і про які мова буде йти нижче. При цьому А. Жук наголошував, що ці проекти не обговорювались на засіданнях КОЗУЗ членом якого був А. Жук і є «сирі». Допускав можливість поправок і додатків. Просив переслати ці документи Президентові ЗУНР.

Серед бажаних осіб на з'їзді А. Жук хотів бачити Ю. Бачинського, В. Андрієвського, С. Томашівського, Є. Коновальця, Б. Лепкого. Усвідомлюючи неможливість приїзду багатьох осіб через фінансові й інші причини, просив «подати число і назвиська осіб, які будуть брати участь в обговоренню і прийняттю проектів резолюцій, та число голосів поданих за чи проти дотичної резолюції, щоби сі голоси можна було, в потребі узгляднити при обрахуванні голосів на сім з'їзді» [8]. Також закликав не розповсюджувати інформацію щодо даного з'їзду іншим особам.

У резолюції про міжнародне положення західноукраїнських земель визнавався важкий стан українських територій, які опинились під польською і румунською окупацією та несправедливе рішення країн Антанти відати Східну Галичину Польщі, що доповнювалось довготривалою внутрішньою українською кризою, яка за визначенням автора резолюції яскраво проявилась після рішення Ради Амбасадорів від 14 березня 1923 р., оскільки невирішеність питання східних кордонів Польщі і самої Східної Галичини змушувала «Уряд Президента Української Національної Ради і всю суспільність в краю як політичну ідеологію і політичну думку, та всю орієнтаційну систему боротьби приміняти у Східній Галичині до потреб дипломатичної боротьби на міжнародній арені» [8].

Внутрішня криза, на думку А. Жука, проявлялась вже довгий час у напрямі політичної ідеології, організаційних заходів і шляхів боротьби проти ворогів. Українська суспільність західних земель основний акцент у національно-визвольній боротьбі після 1920 р. покладала на дипломатичний чинник, як головний шлях боротьби, який підтримував А. Жук. Про це А. Жук наголошує у резолюції: «Під впливом вимог дипломатичної боротьби край створив один національний фронт, якого не могли розвалити ніякі затії ворогів, а установлена Президентом Української Національної Ради конструкція державного апарату, а суспільністю вкраю вся організаційна система визвольної боротьби на місцях становили непорушиму основу, нерушимий стрижень всієї державної і громадської нашої політики у Східній Галичині» [8].

Але атмосфера внутрішньої ворожості, недовір'я призвели до відставки уряду та Президента, а в краю почали переважати автономістичні тенденції. У ситуації, що склалась, у резолюції пропонувалось: а) вести легальну боротьбу українськими партіями і парламентськими репрезентаціями, а для координації їхніх дій повинен бути створений легальний орган, який би слідував, щоб вся практична робота проводилась в напрямку державницької ідеології; б) нелегальна революційна боротьба має проводитись революційними організаціями під проводом виконавчого революційного центра революційних організацій на чолі з КОЗУЗ, який спільно із загальнонаціональною боєвою організацією утворюють спільний виконавчий революційний центр; найвищою революційною організацією призначався конгрес революційних організацій до якого вхо-

дять всі представники від західноукраїнських земель і закордоні представники; конгрес революційних організацій має скликатись щонайменше раз на два роки, а виконавчий революційний центр має перебувати закордоном.

З приводу рішення Ради Амбасадорів відносно Східної Галичини, то у резолюції засуджувались дії країн Антанти, які декларували право націй на самовизначення і «зайвий раз доводить, що міжнародна санкція дістається тільки для dokonаних власними силами фактів та що неможна ждати помочі від приятелів наших ворогів» [8]. У резолюції «Про положення на західноукраїнських землях і завдання визвольної боротьби» зазначалось, що Польща та Румунія ігнорують національні права українців і проводять колонізаційну політику маючи на меті позбавити етнографічні території українського характеру та занепаду національного життя. Звідси головним завданням українців постає визволення українських територій шляхом всенародної революційної боротьби для якої повинні настати сприятливі зовнішні та внутрішні обставини. А тому з'їзд вважає «нагромадження революційної енергії широких народних мас, шляхом революційної агітації і пропаганди та часткових революційних виступів, яка має закріплюватись творенням нелегальних національних політичних і боєвих організацій підпорядкованих в своїй діяльності єдиному західноукраїнському революційному центру» [8].

У наступній резолюції про «Всеукраїнський фронт» і «Всеукраїнський центр» А. Жук розглядав появу таких організацій шкідливим кроком, оскільки це свідчило б про заперечення української державності на Наддніпрянщині і змагань українців на західних землях, а у підсумку самої ідеї української державності: «...бо втягуючи західних українців в орбіту внутрішньої політичної і соціальної боротьби на Великій Україні ослабляє їх увагу до політичних проблем власного життя, ставить визвольну боротьбу на західних українських землях в залежність від чинників нічим безпосередньо незв'язаних з самими землями – наголошувалось в резолюції – отже зводить західноукраїнську справу на політичні манівці, а крім того унеможливорює приязні відносини між західними українцями і Великою Україною як державою, так потрібні для успішності визвольної боротьби на західних українських землях» [8]. У кінці резолюції закликалось про невтручання політичних організацій Наддніпрянщини у внутрішні справи українських західних земель.

У п'ятій резолюції «Про принципи (державно-правні) основи визвольної боротьби на західноукраїнських землях» визнавалось відновлення ЗУНР як державної інституції та права ЗУНР на інші західноукраїнські землі як Волинь, Полісся, Холмщина та Підляшшя. Вважаючи, що Закарпаття отримає автономію у складі Чехословаччини, цей регіон випадає із впливів західноукраїнського політикуму. Визнавався акт соборності між ЗУНР і УНР.

У резолюції присвяченій еміграції «Про правно заповомову організацію еміграції» наголошувалось, що західноукраїнські емігрантські організації в європейських країнах повинні створити центральну емігрантську організацію для відстоювання українських інтересів перед тими країнами.

В останній резолюції «Про органи визвольної боротьби» [8] найвищим органом визнавався конгрес західноукраїнських революційних організацій, а практичну революційну роботу мали проводити – Західноукраїнська революційна рада (далі – ЗУРР) і Західноукраїнський виконавчий комітет (далі – ЗУВК). Також подавалась квота формування ЗУРР очолювати яку повинен був екс-Президент ЗУНР. Відповідно Рада формує основи національної політики, приймає звіти з діяльності ЗУВК, який практично має проводити революційну боротьбу на західноукраїнських землях. КОЗУЗ мав займатися політичними акціями на західноукраїнських землях, Боева організація повинна була займатися технічно-боевою стороною революційних акцій. КОЗУЗ і БО мають підпорядковуватись ЗУВК. ЗУРР на своєму засіданні більш чіткіше випише свої повноваження і Президента ЗУРР, а також ЗУВК.

Пропонуючи проект резолюції «Про органи визвольної боротьби» А. Жук наголошував, що тодішні дискусії серед членів західноукраїнської еміграції і діячів у краю переконували його, що дана резолюцію є не на часі. Маючи відомості про те, що у Галичині проводились заходи для створення відповідного центру, який би координував революційну боротьбу, А. Жук пропонував зачекати із прийняттям цієї резолюції.

На свої проекти резолюцій і справи скликання з'їзду А. Жук отримав відповіді від тогочасних діячів української еміграції. Так українські представники Чехословаччини у своєму листі від 29 жовтня 1923 р. наголосили, що вони із-за технічних причин не зможуть взяти участь у з'їзді у Відні, а тому пропонують, щоб даний захід мав чисто місцевий характер. Вони також підтримали більшість пунктів резолю-

ції, окрім останнього 7 пункту в якому обговорювалися організаційні питання, оскільки «по нашій думці формально шкідливою та відраджуємо внесення такої або подібної резолюції. До винесення такої резолюції, згідно до постановлення відповідного проекту, являється лиш Край, згідно його партійні проводи зібрані в одно тіло» [8].

Переписуючись з Ю. Бачинським щодо питань відносно скликання з'їзду західноукраїнських земель, А. Жук і Р. Перфецький 4 жовтня 1923 р. висловили спільний погляд на створення державного центру закордоном: «...опрацьований нами проект рішає справу остаточно і ставить її ясно. Про акт сей можна на з'їзді зреферувати, але не ухвалювати, натомість ухвалити резолюцію загальну, про потребу утворення, згідно відновлення державного центру, а для переведення сеї справи вибрати осібний комітет, або з порученням нашому Комітетові перевести сю справу в життя» [8]. Закликали не розголошувати проекти резолюцій навіть після проведення з'їзду.

Ю. Бачинський у листі від 18 жовтня 1923 р. до Президії КОЗУЗ проінформував відношення українських діячів Німеччини до ініціативи А. Жука. Зокрема він наводить думки Є. Петрушевича, С. Томашівського, Б. Лепкого, Є. Коновальця, отамана Букованого.

Зокрема Є. Петрушевич вважав скликання з'їзду непотрібним і шкідливим у зв'язку з «консолідацією сил в краю, яку там тепер переводиться в цілях саме тих, які поставив собі з'їзд» [8]. Про це він ще раніше напише у листі до А. Жука. Також Є. Петрушевич вважав, що еміграція не має права займатися такими питаннями, а край відкине всі рішення з'їзду, якщо вони будуть навіть найрозумніші. Щодо державного центру закордоном, то він особисто не дає свої згоди його очолити, щоб не компрометувати себе, а цим питанням повинен займатися тільки край в якому повинна бути створена міжпартійна колегія з 4 осіб. Звідси Є. Петрушевич наголошував, що «еміграція як така немає права в тій чи іншій формі, тими справами займатися і повинна вернути до краю і там зі своїми думками виступити і впливати на між партійну колегію і посередньо через неї на закордонний державний центр – загалом закордонне представництво» [8].

Думки Є. Петрушевича підтримала Українська народно-трудова партія. Не знайшов підтримки А. Жук і в С. Томашівського. За висловлюваннями Ю. Бачинського С. Томашівський «свої думки так баламутно і неповязано ви-

словлював, що я не міг звести їх до чогось конкретного і тому просив його, щоби він висловив коротко своє становище на письмі, що він і зробив...» [8].

На відміну від вище зазначених осіб Б. Лепкий принципово не був проти з'їзду при цьому підкреслюючи, що він не політик і «на тім не розуміється». Натомість подавав свої правки відносно запропонованих проектів резолюцій, які не носили принципового характеру. Підтримав А. Жука отаман Букований, який погоджувався із резолюціями, але виступав проти невключення Закарпаття у сферу західноукраїнської політики, обмежуючись для неї тільки автономією у складі Чехословаччини. Є. Коновалець підтримуючи резолюції та створення закордонного центру закликав, незважаючи на позицію Є. Перушевича: «На мандат з краю гадати не можна а треба покликути хоч би силою кращим свою волю» – наголошував Є. Коновалець [8].

Натомість В. Андрієвський у листі від 27 вересня 1923 р. погоджувався скликати з'їзд на якому потрібно прийняти резолюції відносно політичної ситуації у краю й існуванню західноукраїнського державного центру. Вважав, що потрібно провести такі організаційні заходи щоб не складалось враження, що це з'їзд КОЗУЗ. У свою чергу «...з'їзд прийме резолюції згідно з платформою нашого комітету, запредентує наш комітет в дуже поважний спосіб перед громадянством і причилиться до вироблення авторитету для Комітету» [8]. Відносно питання західноукраїнського державного центру В. Андрієвський вважав, що це питання не повинно ініціюватися КОЗУЗ, при цьому маючи власний проект. Ділячись думками відносно державного центру В. Андрієвський писав, що «ся організація є нашою державною армією, в правді підпільною армією, але армією і супроти сього не можна трактувати її як якусь політичну групу чи якийсь політичний рух. Ся організація не може бути орудям чи кулаком одної політичної групи чи партії, а повинна бути тільки органом державного центру» [8]. Пропонував відложити це питання на довший час коли КОЗУЗ стане поважною організацією, а також потрібна співпраця із українськими партіями у Галичині та закордоном. Не погоджувався із квотуванням у ЗУРР. Мав великі сумніви відносно наміченої дати скликання з'їзду, а у випадку його проведення сконцентрувати свою увагу на «політичну лінію» і тоді він буде мати успіх.

Серед адресантів запрошених А. Жуком взяти участь у з'їзді був І. Цюкал, який тоді

проживав в Ужгороді. Зокрема під час зустрічі з ним у Берліні (серпень 1923 р.) А. Жук ділився думками про скликання з'їзду. У листі датованим 9 жовтнем 1923 р. І. Цюкал прохав проінформувати його чи ідея з'їзду є актуальним питанням, а коли «завмерла то воно зле, бо загально відчувається гнетуча потреба якоїсь виразнішої акції нашої еміграції за з'єднанням всіх наших земель з В[еликою] Укр[аїною]» [8]. Крім того повідомляв, що подібну акцію готує редакція «Нової Громади», яка має симпатії, але «ми не знаємо ближче закулісів цього журналу». Далі описував емігрантське середовище: «Наша еміграція чисто заснічується. Кождий думає лише як би дістати горожанство і тут животіють на кого. Горожанство не дають і всі вічно бояться, що будуть наганяти із посад та нікуди буде дітися» [8].

У листі відповіді до І. Цюкала А. Жук надсилав проекти резолюцій, зазначаючи, що вони «не потребують коментарів. З них видно, який характер буде мати з'їзд, яке завдання він має сповнити» [8]. Пропонував надавати свої пропозиції щодо резолюцій наголошуючи, що вони вже погоджені з визначними діячами й українською громадою Відня. Пояснюючи концепцію резолюцій А. Жук зазначав, що вони мають відмінність від інших проектів українських громадсько-політичних організацій, наприклад «Нової Громади»: «Ми стоїмо на ґрунті західноукраїнської державності у наших змаганнях до державної єдності з Великою Україною. Нова Громада переходить до порядку денного над західноукраїнською державністю і хоче механічного залучення західних земель з Великою Україною. – писав А. Жук. – Нова Громада приймає внутрішній зміст державності на Великій Україні, ми приймаємо голий факт, щодо змісту маємо свої застереження, про які зрештою не говоримо. Але в головнім позиція Нової Громади і наша позиція сходяться» [8]. У кінці закликав надіслати своїх делегатів на з'їзд.

Для обговорення та проведення організаційних заходів відносно скликання з'їзду був створений відповідний комітет до якого входили крім А. Жука – Р. Перфецький, І. Косак, І. Вальдман, Г. Куріца. На засіданні комітету від 13 вересня 1923 р. згадані вище особи повідомляли про проведену роботу та відповідно своє відношення до обговорюваного питання. Зокрема І. Вальдман пропонував вважати майбутній захід не з'їздом, а конференцією емігрантських осіб, які відстоюють незалежність українських земель. Відповідно мета конференції: підготувати майбутній світовий західноу-

країнський конгрес. При цьому вважав, що ідея незалежності західноукраїнських земель не співпадає з практичною програмою реальних можливостей у самому краю. Тому на українських етнографічних територіях повинна бути створена відповідна сила, яка буде продовжувати боротьбу, а еміграція буде займатись пропагандою державницької ідеї. «Щоб репрезентувати ідею державності для того не треба мандату народу, – наголошував І. Вальдман, – кожний хто поділяє сю ідею є вправі працювати для її здійснення» [8]. Більшість присутніх підтримали пропозиції та зауваження І. Вальдмана, окрім А. Жука, який відстоював еміграційний характер з'їзду.

Все таки А. Жуку не вдалося скликати з'їзд, а натомість провести конференцію у Відні 1-3 листопада 1923 р. Це викликало негатив із сторони Є. Петрушевича. Про це ми дізнаємось з невисланого листа А. Жука до Ю. Бачинського датованого 28 листопадом 1923 р. У ньому зазначав, що «Український Прапор», готував якусь «зраду», оскільки резолюції конференції декому не сподобались і «власне уступ про те, що проєктований революційний центр нічого спільного немає з так званим державним центром. Тут дехто підозрював, що власне ми маємо творити той революційний центр і що нас попирає в тім правийця в краю!» [8]. Підозри, недовір'я до акцій А. Жука зі сторони оточення Є. Петрушевича доповнювались ним, що на сторінках львівського «Діла», яка негативно ставилась до Є. Петрушевича, друкувались замітки про КОЗУЗ й окремі резолюції конференції. Газету «Діло» А. Жук вважав заручницею обставин, яка зробила «медвежу послугу і мені і справі». У листі А. Жук змалював неприязні відносини з оточенням Президента ЗУНР: «У страха, як кажуть, великі очі. Так і тут, вистачило, щоб ми злегка відгородилися від Петрушевича, як всі його фамілянти й ...готові нас у ложці води втопити, брудні натяки під нашою адресою публічно дозволяють, як отсе в «Прапорі» [8]. Політична активність А. Жука щодо проведен-

ня заходів відносно консолідації української еміграції, яка бачила своє політичне майбутнє у відновленні ЗУНР, зустрів критику зі сторони діячів еміграції і в Галичині. Про це А. Жук ясно пише Ю. Бачинському: «Особливо на мене почали всі вовком дивитися... Такої наглості не ждав від людей, які прицім мене добре знають і могли б хоч трошки мати віри в мою чесність особисту і політичну» [8].

Отже, А. Жук після поразки ЗУНР не залишав надій на відновлення української державності у межах західноукраїнських територій. Тому перебуваючи в емігрантському середовищі Відня у першій половині 1920-их років ХХ ст. робив ініціативні кроки для проведення з'їзду української спільноти, які хотіли відновлення української державності на західних теренах. Підготовлені ним резолюції для з'їзду, з одного боку, свідчили, що А. Жук мав наміри в особі КОЗУЗ очолити визвольну боротьбу, а з другої сторони – вони ілюструють певний радикалізм, що поєднувався із легальними засобами боротьби. Ініціативні кроки викликали спротив зі сторони Є. Петрушевича, очевидно вбачаючи в особі А. Жука конкурента за провід у визвольній боротьбі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Гирич І. У тіні В. Липинського (Андрій Жук як політичний мислитель й дослідник історії визвольного руху / І. Гирич // Молода нація. – 2002. – № 3. – С. 8-45.
2. Молдован Я. Участь Андрія Жука в українському національно-визвольному русі під час Першої світової війни / Я. Молдован // Пам'ятки: археологічний щорічник. – К., 2009. – Т. 10. – С. 68-76.
3. Осташко Т. А. Жук в добі національно-визвольних змагань / Т. Осташко // Молода нація. – 2002. – № 3. – С. 46-57.
4. Патер І. Андрій Жук і Союз визволення України / І. Патер // Молода нація. – 2002. – № 3. – С. 58-82.
5. Піскун В. Політичний вибір української еміграції (20-ті роки ХХ століття): монографія / В. Піскун. – К.: «МП Леся», 2006. – 672 с.
6. Українська еміграція: від минувшини до сьогодення / Б.Д. Лановик та ін. – Тернопіль, 1999. – 511 с.
7. Шульгата Н. Андрій Жук у національно-визвольних змаганнях (1914-1923) / Н. Шульгата // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Збірник наукових праць. – Львів, 2009. – Вип. 18 – С. 583-594.
8. Library and Archives Canada. – The Andry Zhuk Collection MG30, C 167. – Volume 19. – File 8.

Магурчак Андрій Андрій Жук і західноукраїнська еміграція: до історії питання про невідбутий з'їзд

У статті висвітлюються наміри українського емігранта та державного діяча Андрія Жука організувати та провести у 1923 р. у Відні з'їзд західноукраїнської еміграції. У дослідженні використані матеріали з канадського архіву, які дають можливість проілюструвати перебіг подій навколо намірів скликання емігрантського з'їзду. Аналізуються проєкти резолюцій невідбутого з'їзду. Акцентується увага на листуванні А. Жука із емігрантськими діячами щодо проведення проєктованого з'їзду. Показані суперечки між А. Жуком та Є. Петрушевичем щодо самої ідеї з'їзду.

Ключові слова: Андрій Жук, Є. Петрушевич, українська еміграція, Відень, резолюції, Комітет оборони західноукраїнських земель

Магурчак Андрей Андрей Жук и западноукраинская эмиграция: к истории вопроса о несостоявшемся съезде

В статье освещается намерение украинского эмигранта и государственного деятеля Андрея Жука организовать и провести в 1923 г. в Вене съезд западноукраинской эмиграции. В исследовании использованы материалы из канадского архива, кото-

рые дают возможность проиллюстрировать ход событий вокруг намерений созыва эмигрантского съезда. Анализируются проекты резолюций несостоявшегося съезда. Акцентируется внимание на переписке А. Жука с эмигрантскими деятелями относительно проведения проектируемого съезда. Освещаются споры между А. Жуком и Е. Петрушевичем относительно самой идеи съезда.

Ключевые слова: Андрей Жук, Е. Петрушевич, украинская эмиграция, Вена, резолюции, Комитет обороны западноукраинских земель

Magurchak Andriy Andriy Zhuk and Western Ukrainian emigration: the history of question about the not departed Congress

In the article to elucidates the intentions of the Ukrainian emigrant and statesman Andriy Zhuk to organize and conduct Congress of Western Ukrainian emigration in Vienna in 1923. To address this goal benefited from Canadian archives that allow to illustrate the events around the convening of immigrant intent of the Congress. The projects of resolutions of the not departed convention are analysed. The rotined disputes are between A. Zhukom and E. Petrushevichem in relation to the idea of convention.

Keywords: Andriy Zhuk, E. Petrushevich, Ukrainian emigration, Vienna, resolutions, Committee of defensive of Western Ukrainian territories

Рецензенти:

Казьмирчук Г.Д., д.і.н., професор

Тробські Мацей, доктор габілітований, професор

Надійшла до редакції 23.05.2016 р.

УДК 726.03 (477)

**НИЩЕННЯ КУЛЬТОВИХ АРХІТЕКТУРНИХ ПАМ'ЯТОК ПОЛТАВЩИНИ
У ПЕРІОД ФУНКЦІОНУВАННЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ (20-60-і рр. XX ст.)****Ольга Тевікова**

Полтавський національний технічний університет імені Юрія Кондратюка
36000, м. Полтава, просп. Першотравневий, 24
e-mail: tevikolya@ukr.net

За останні десятиліття в Україні зріс інтерес до релігії як недостатньо освоєної ділянки духовної культури, відбувається переосмислення ролі церкви у житті суспільства. На протигагу поширеним радянською владою стереотипам про непотрібність і культурну малозначимість релігії, нині утверджується думка про її важливість і необхідність для морально-духовного розвитку окремого індивіда зокрема та культури загалом, встановлення людських цінностей та ідеалів, збереження миру та злагоди у суспільстві.

Протягом тривалого історичного розвитку релігія була невід'ємним складником життя українського народу. Існуючи протягом багатьох сторіч у свідомості людей, які належали до українського етносу, а також до інших народів, що мешкали на території України, вона тісно переплелася з національною самосвідомістю та національною культурою, стала одним із визначальних чинників її формування. Саме церкви та монастирі були головними осередками громадського, духовного та культурно-освітнього життя українців.

Непоправимих втрат цій сфері життєдіяльності українського суспільства, його матеріальній і духовній культурі принесла радянська доба, позначена політикою воєнничого атеїзму. Комуністичний режим назавжди увійшов у пам'ять світової громадськості як такий, що не терпів ніякої релігійності серед своїх громадян, безжально боровся з релігією та її проявами. Яскравим прикладом утілення такої політики є історія нищення церков і храмів Полтавщини.

Науковцями досліджувалися різні аспекти релігійно-церковного життя УРСР повоєнної доби, що породило значний історіографічний доробок. Історію релігії та функціонування релігійних інституцій у Полтаві та Полтавській області досліджували у своїх працях М. Бака, В. Войналович, П. Воля, М. Лахижа, О. Нестуля, В. Пащенко та ін. [1-3]. Автори більшою мірою звертали увагу на вивчення таких процесів, як закриття церков і зняття з реєстрації релігій-

них громад, дослідження становища та діяльності різних релігійних конфесій, аналіз політичних і правових засад антицерковної політики радянської влади, механізм політичних репресій тощо. Метою даної наукової розвідки є дослідження кампанії закриття та нищення культових архітектурних пам'яток Полтавщини у період 20–60-х рр. XX ст., що було складовою масштабної антирелігійної кампанії.

Слід зазначити, що культові пам'ятки Полтавщини мають давню історію. Так, перші культові споруди на українських землях, у тому числі у Полтаві, з'явилися ще в часи Київської Русі, чому сприяла активна християнізація. Проте інтенсивне сакральне будівництво розгорнулося на Полтавщині у XVIII ст. – період загального національного піднесення й утвердження у національній архітектурі та мистецтві стилю українського або козацького бароко, що став візитною карткою України в усьому світі.

До найкращих барочних культових ансамблів, що постали у цей час, відносять Полтавський Хрестовоздвиженський монастир, собор Мгарського монастиря поблизу Лубен, Свято-Успенський собор у Полтаві й ін. Наприкінці XVIII-XIX ст. національне архітектурне будівництво занепадає, що було спричинено процесами національного та культурного гноблення з боку Російської імперії. Зокрема, з 1800 року було заборонено будувати церкви українського типу. Натомість поширюється стиль класицизм, що мав яскраво виражені російські національні мотиви. Класичний стиль у Полтаві репрезентували дзвіниця Свято-Успенського собору, Всехсвятська церква, Миколаївська церква й інші споруди [4].

Із другої половини XIX ст. в архітектурі втрачається стильова єдність, що зумовило появу у Полтаві Спасо-Преображенської церкви (1870) у стилі еклектики, Свято-Троїцької церкви (1894) та церкви Різдва Богородиці (1899) у стилі романтичного модерну, Покровського храму (1903), Свято-Миколаївської церкви у російському стилі й інших храмів [4]. За-

галом на початку ХХ ст. у Полтавській губернії налічувалося близько 1300 храмів, більшість з яких становили видатні архітектурні та культурно-історичні пам'ятки [3].

Утвердження радянської влади та комуністичного режиму на українських землях ознаменували жорстоку антирелігійну кампанію, що передбачала закриття та нищення культових споруд по всій території УРСР, у тому числі і в Полтавській області. Борці з релігією не пошкодували навіть видатних та унікальних архітектурних і культурно-історичних пам'яток. Протягом 1917-1940 рр. були закриті Хресто-воздвиженський монастир, церква при архієрейському будинку у Полтаві, Спасо-Преображенський собор, Успенська кафедральна церква, Миколаївська церква, Сампсонівська церква, Стрітенська церква у Полтаві, Великобудищанський жіночий монастир та інші.

Процес закриття церков супроводжувався вилученням церковних коштовностей, розкраданням цінних культових пам'яток, ліквідацією святих мощів тощо. Наприклад, у Стрітенській церкві знаходилося безліч цінних речей. У тому числі – позолочений триярусний різьблений іконостас, кипарисові хрести під слюдою та сріблом, Євангеліє у красивій срібній палітурці, книга Мінея 1645 року й інші цінні рукописні пам'ятки, які безслідно зникли після закриття храму. Показовим у цьому плані є руйнування родинного склепу Апостолів у церкві Святого Спаса у 1922 році. Так, у ході пошуку дорогоцінних речей – золота та зброї – склеп було відчинено, а його вміст попсовано [5].

Окрім того, радянська держава практично не виділяла коштів на ремонт і реставрацію тих храмів і церков, що продовжували функціонувати, навіть для тих, що перебували на обліку. Щоб пересвідчитись у цьому, достатньо ознайомитись з ситуацією, що склалась на початку 1923 р. з ремонтом Покровської церкви у Полтаві. Зокрема, відібравши Покровську церкву у релігійної громади, яка мала бажання вивести пам'ятку архітектури із аварійного стану, місцева влада коштів на її ремонт так і не знайшла, чим поставила під загрозу загибелі цю пам'ятку культової архітектури виняткової важливості [6]. У 1930 р. ця унікальна пам'ятка культової архітектури взагалі була закрита, а її приміщення передано під склади військовому госпіталю [7].

У 1933 р. для зберігання зерна пристосували Успенський собор у Пирятині, був закритий Спасо-Преображенський монастир, Успенська кафедральна церква у Полтаві, Полтавський

Преображенський кафедральний собор і десятки дерев'яних храмів ХVІІ ст. Нищили не лише церковні споруди, але й їх фотографічні зображення по музеях.

У зв'язку з початком воєнних дій і фашистською окупацією України радянська влада змушена була припинити на деякий час масштабний антирелігійний наступ. Така позиція держави щодо церкви зберігалася й у повоєнні роки та у перші роки правління М. Хрущова. Проте у другій половині 1950-их рр. із згортанням «відлиги» та утвердженням у державі та партії політичного й ідеологічного волюнтаризму розгортається нова хвиля антицерковної боротьби. Проголошені на ХХІ (січень-лютий 1959 р.) і ХХІІ (жовтень 1961 р.) з'їздах ЦК КПРС думки про «повну й остаточну перемогу соціалізму в СРСР» і початок «розгорнутого будівництва комунізму» у найближчі десятиріччя також спричинили поворот у ставленні до церкви. М. Хрущов заявив, що для переходу до комунізму необхідна не лише потужна матеріально-технічна база, але й належний рівень свідомості всіх громадян [8]. Саме тому, з 1959 року на сфері ідеології було зосереджено особливу увагу, що означало початок рішучої боротьби з церквою з метою обмеження її впливу на населення.

Низка постанов, прийнятих у кінці 50-х – на початку 60-х рр., сформувала відповідну законодавчу базу щодо звуження сфери діяльності церкви та посилення тиску на віруючих. Зокрема, 16 жовтня 1958 р. виходить постанова РМ СРСР №1959 «Про монастирі в СРСР», що пропонувала скоротити кількість монастирів і церковних будинків; 28 листопада 1958 р. ЦК КПРС видав постанову «Про заходи по припиненню паломництва до так званих «святих місць». Різде посилення антирелігійної кампанії викликала постанова ЦК КПРС від 13 січня 1960 р. «Про заходи по ліквідації порушень духовенством законодавства про культу» та відповідна постанова ЦК КПУ від 19 березня 1960 р., де були висловлені нові завдання у сфері боротьби з релігією й оголошено про рішучий наступ на «будь-які прояви релігійності» [9].

Особливо нігілістичне та злочинне ставлення до культових споруд-пам'яток, що становили історичну, культурну й архітектурну цінність, проявилось після промови М. Хрущова на січневому (1961 р.) пленумі ЦК КПРС, в якій він назвав недоцільним та ідеологічно хибним витрачання коштів на ремонт і реставрацію пам'яток історії та культури і взагалі на їх збереження. Внаслідок здійс-

нення «коригування» списку пам'яток до державного реєстру, затвердженого постановою РМ УРСР від 24 липня 1963 р., по Полтавській області було включено лише 13 об'єктів з майже 50, які раніше були визнані пам'ятками архітектури. Це поставило під загрозу знищення такі визначні споруди, як Вознесенська (Пушкарівська) церква XVIII ст. у Полтавському районі, Богоявленська церква початку XX ст. у Глобинському районі, церква Різдва Богородиці XIX ст. в с. Козельщині, Преображенський кафедральний собор XIX ст. у Полтаві, Мгарський монастир XVII ст. поблизу Лубен [10].

Ці та подальші постанови визначили заходи стосовно посилення контролю за церквою всіх органів місцевої та державної влади. Розпочалася практика масового зняття з реєстрації релігійних громад, скорочення кількості церков і молитовних будинків, посилення адміністративного тиску. Так, протягом 1957 р. кількість православних церков і молитовних будинків по УРСР скоротилася на 22 одиниці, 1959 – на 287, а в 1960 р. було закрито понад 850 храмів [11; 12; 13].

У найбільш «передових», або «свідомих» областях (тобто там, де релігійна активність громадян була найменшою) на початку 1960 року було знято з реєстрації до 90% загальної кількості громад. Так, у Запорізькій області з 108 церков залишилися діючими 9. Іншою була ситуація на Західній Україні, де спостерігався значний опір віруючих, через що влада не наважилася піти на такі радикальні заходи. Так, на Тернопільщині було закрито 36% храмів, на Закарпатті – усього 17% [14].

Особлива увага приділялася Полтавській області, де зосереджувалося 62% усіх культових споруд республіки. Саме тому за масштабами руйнації церкви Полтавська область знаходилася у числі перших. Протягом 1955-1965-х років тут було закрито 90% храмів від усіх існуючих на Полтавщині. Із 1959 по 1964 рр. ліквідовано 199 релігійних громад, розібрано 50 церков, скорочено кількість православного духовенства більш ніж удвічі. Значна кількість парафій, позбавлених можливостей постійного обслуговування, зараховувались у категорію «недіючих» і підлягали негайній ліквідації [3; 15].

Більшість культових пам'яток (серед них й унікальні споруди) було знищено назавжди (Всіхсвятська, Покровська, Преображенська й інші церкви). Так, у 1960 р. міськрадою було прийнято рішення про закриття Преображенської церкви «на прохання трудящих міста та області», бо вона знаходилася на території

Центрального колгоспного ринку і начебто «заважала будівництву критого ринку, а також нормальній роботі базару, а її відвідувачі ускладнювали роботу таксомоторного парку, що знаходиться проти церкви та створювали небезпеку для вуличного руху» [1].

Кафедральний собор було перенесено до Макарівської церкви, а саму церкву знесено у 1962 р. Секретар обкому Компартії України Н. Кириченко повідомляв старшого інспектора Ради у справах РПЦ О. Пашкіна, що прибув дослідити релігійну ситуацію у м. Полтаві у березні 1962 р., що «споруда кафедрального собору буде капітально переобладнана під торговельний павільйон у відповідності з ансамблем критого центрального колгоспного ринку». Слід відзначити, що на ці дії місцева влада одержала не лише дозвіл центру, але і згоду полтавського єпископа Аліпія [16].

Якщо на початку 1958 року у регіоні нараховувалося 262 церкви та молитовних будинки, що знаходилися у користуванні православних громад (переважна більшість із них — 235, була розташована у сільській місцевості), то на 1 січня 1965 р. на державному обліку їх залишилося лише 62 [17; 18]. Після масштабного погрому у Полтаві залишилась діяти лише одна Спаська церква.

У подальшому такого масштабного наступу на Церкву, як у добу правління М. Хрущова, не спостерігалось, але його наступники і не відмовились від атеїстичної політики та курсу на повне викорінення релігії з життя населення. Храмів, зачинених раніше, не відкривали, належного фінансування культових пам'яток, що залишились на обліку, не проводили, а планомірна політика скорочення кількості існуючих храмів і монастирів продовжувалась. На 1975 р. в області вже нараховувалося сім «безрелігійних районів» (Гребінківський, Кременчуцький, Машівський, Полтавський, Решетилівський, Чутівський, Шишацький) на території яких не діяло жодної церкви чи молитовного будинку [19].

На місці багатьох церков і храмів зводили споруди господарського чи адміністративного призначення, чим, здебільшого, і мотивували необхідність закриття та знищення церков. Так, на місці Свято-Троїцький храму організовували сільськогосподарські виставки, на яких демонстрували досягнення колгоспів і радгоспів. Потім тут же спорудили пам'ятник Сталіну. На місці Церкви Стрітіння Господнього побудували кінотеатр «Салют». На місці Кафедрального Спасо-Преображенського храму розмістили колгоспний ринок. Приміщення церкви

при архієрейському будинку у Полтаві було віддано під клуб культури незважаючи на те, що церква була на обліку як пам'ятка архітектури. Приміщення Хрестовоздвиженського жіночого монастиря були передані педагогічному інституту, що використовував їх як гуртожиток для своїх студентів і викладачів. Пізніше житлові корпуси монастиря були передані обласній допоміжній школі-інтернату для розумово відсталих дітей [1]. Це завдало непоправимих втрат як самим спорудам, так і цінностям, що тут зберігалися.

Але незважаючи на посилення тиску держави на духовенство та релігійні організації, церква не послабила свого впливу на віруючу частину населення. Люди все одно активно йшли до церкви і дотримувалися звичаїв. Так, на храмове свято 22 травня 1958 р. біля церков Сари, Крутьки та Малі Будища Гадяцького району Полтавської області було зафіксовано близько 3-х тис. осіб, у т.ч. понад 600 чол. молоді та дітей [20]. Перевіряючи з обуренням доповідали, що у цей день, окрім механізаторів, ніхто у полі не працював.

Достатньо високим залишався рівень релігійності населення. Наприклад, в Опішнянському районі Полтавської області у 1958 р. було охрещено 89% новонароджених і поховано з відправленням релігійних обрядів 77% всіх померлих, у Кобеляцькому районі у 1963 році було охрещено 67% новонароджених і поховано з відправленням попом релігійних обрядів 70% всіх померлих [12; 21]. Збільшення кількості релігійних обрядів у цей період спостерігається і в інших областях і регіонах УРСР [12].

Отже, у результаті окресленої політики за роки існування радянської влади на території теперішньої Полтавської області було знищено близько 700 храмів або 90% від усіх існуючих, значно послаблено інститут духовенства, зруйновано цінний історико-культурно-архітектурний комплекс. У результаті масштабної антирелігійної кампанії громадянські права та свободи, що є основним елементом

кожної демократичної держави, були грубо порушені пануючою комуністичною партією, а релігійні традиції, які становлять частину будь-якої цивілізованої культури, знищені. У підсумку подолати релігійні пережитки та встановити суто атеїстичне світосприйняття серед населення так і не вдалося, проте зазначена кампанія спричинила появу цілої низки негативних тенденцій, які мають свій прояв в Українській державі і сьогодні.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Бака М.В. В роки повоєнної відбудови та «відлиги» (1945-1965) / М.В. Бака, М.І. Лахижа / Полтава. Історичний нарис. – Полтава: Полтавський літератор, 1999. – С. 190-210.
2. Войналович В. Доля Полтавського Преображенського Кафедрального собору в період антирелігійної кампанії на рубежі 50-60-х років / В. Войналович // Третя Полтавська наукова конференція з історичного краєзнавства. Матеріали / Відп. ред., упорядник Войналович В.А. – Полтава, 1994. – С. 134-137.
3. Воля П. До питання про знищення православних церков Полтавщини / П. Воля // Третя Полтавська наукова конференція з історичного краєзнавства. Матеріали / Відп. ред., упорядник Войналович В.А. – Полтава, 1994. – С. 260-261.
4. Полтава. Історичний нарис. – Полтава: Полтавський літератор, 1999. – С. 259-261.
5. Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО), ф.3121, оп.1, спр.57, арк.35.
6. Центральний державний архів вищих органів та управління України (далі – ЦДАВО), ф.166, оп.2, спр.456, арк.212.
7. ЦДАВО, ф.2, оп.7, спр.162, арк.93.
8. Історія релігії в Україні: Навчальний посібник / За ред. А.М. Колодного, П.Л. Яроцького. – К.: Знання, 1999. – С. 537.
9. ДАПО, ф.П-15, оп.1, спр.1723, арк.81.
10. Журавель Г. Громадські ініціативи в збереженні пам'яток церковної архітектури на Полтавщині (1960-90-ті роки) / Г. Журавель, І. Гавриленко // 2000-ліття християнства – слава віка в історії людства: Матеріали наук. читань, 4 січня 2000 року. – Полтава: АСМІ, 2000. – С. 80-83.
11. ЦДАВО, ф.Р-4648, оп.1, спр.151, арк.2.
12. ЦДАВО, ф.Р-4648, оп.1, спр.188, арк.7, 61.
13. ЦДАВО, ф.Р-4648, оп.1, спр.200, арк.2.
14. Історія релігії в Україні: У 10-ти т. / Ред. кол.: А. Колодний та ін. – Т. 3: Православ'я в Україні. – К.: Український центр духовної культури, 1999. – С. 450.
15. Баран В. Україна 1950-1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. – Львів: Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, 1996. – С. 423.
16. ЦДАВО, ф.4648, оп.1, спр.323, арк.8-9.
17. ДАПО, ф.4085, оп.4, спр.228, арк.74.
18. ЦДАВО, ф.4648, оп.1, спр.433, арк.1.
19. ЦДАВО, ф.4648, оп.7, спр.9, арк.33-34.
20. ДАПО, ф.4085, оп.16, спр.201, арк.242.
21. ДАПО, ф.7055, оп.7, спр.73, арк.39-42.

Тевікова Ольга *Нищення культових архітектурних пам'яток Полтавщини у період функціонування радянської влади (20-60-і рр. XX ст.)*

Автор характеризує у статті умови функціонування релігії та церкви у період радянської влади в Україні. Проаналізовано масштаб антирелігійної кампанії, методи руйнування церков і наслідки політики атеїзму.

Ключові слова: релігія, антицерковна кампанія, войовничий атеїзм, культові споруди, архітектурні та культурно-історичні пам'ятки

Тевикова Ольга *Уничтожение культовых архитектурных памятников Полтавщины в период функционирования советской власти (20-60 гг. XX в.)*

Автор характеризует в статье условия функционирования религии и церкви в период советской власти в Украине. Проанализированы масштаб антирелигиозной кампании, методы разрушения церквей и последствия политики атеизма.

Ключевые слова: религия, антицерковная кампания, воинствующий атеизм, культовые сооружения, архитектурные и культурно-исторические памятники

Tevikova Olga *The destruction of religious architectural monuments in Poltava region during to operation of the Soviet Power in 1920-1960th*

The author characterizes in the article the conditions of the functioning of religion and the Church during the period of Soviet power in Ukraine. To analyzed the scale of the antireligious campaign, the methods of the destruction of churches and implications of the policy of atheism.

The author concludes that as a result of large-scale antireligious campaign civil rights and freedoms, which is a key element of every democracy were grossly violated the ruling Communist Party and religious traditions that are part of any civilized culture destroyed. In the end, overcome vestiges of religious and establish a purely atheistic worldview population and failed, but indicated the campaign had led to a number of negative trends that have manifested in the Ukrainian State today.

Keywords: *religion, antireligious campaign, militant atheism, religious architectural monuments, cultural and historical monuments*

Рецензенти:

Михайлуца М.І., д.і.н., професор

Тригуб О.П., д.і.н., професор

Надійшла до редакції 22.05.2016 р.

УДК 94 (477) «1980/1991»

**ПОЛІТИЧНЕ ПРОТИСТОЯННЯ НАРОДНОГО РУХУ УКРАЇНИ
ТА КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ НА ХЕРСОНЩИНІ
НАПРИКІНЦІ 1980-х – 1991 рр.**

Володимир Михайлов

Таврійський державний агротехнологічний університет
Україна, 72310, Запорізька обл., м. Мелітополь, проспект Б. Хмельницького, 18
e-mail: miha_historic@mail.ru

Доба перебудови поклала початок демократизації суспільно-політичного життя у СРСР. У другій половині 1980-х рр. в Україні починають масово виникати неформальні товариства, які не підпорядковувалися радянським органам влади. Громадські організації відіграли ключову роль у модернізаційних процесах, саме вони виступили руйнівниками радянської ідеології. Становлення опозиційного руху в Україні відбувалося у формі різних за напрямками об'єднань, клубів і товариств на основі ключових проблем українського суспільства того часу – екологічної безпеки, відновлення прав української мови, дотримання громадянських свобод людини, ліквідації «білих плям» історії.

Поглиблення процесів демократизації, швидке зростання чисельності неформальних товариств та їх поступова політизація, призвело до створення масової суспільно-політичної організації республіканського масштабу – Народного Руху України (НРУ).

Процес створення та діяльності НРУ у роки перебудови знайшов своє відображення у новітній українській історіографії. Даній проблемі присвячено монографії вітчизняних авторів: О. Гараня [1], Г. Гончарука [2, 3], В. Ковтуна [4] та кандидатські дисертації: С. Бондаренка [5], О. Бураковського [6], Ю. Діденка [7], Н. Кіндрачук [8], М. Кучерук [9], О. Мардаренко [10], С. Овсієнка [11], О. Шановської [12]. Історики системно дослідили досить широке коло проблем: ідейно-політичні витоки НРУ; державотворча програма, спрямована на утвердження української незалежності; національний аспект у діяльності Руху; функціонування НРУ щодо відносин України з Російською Федерацією тощо.

Поступово українська історіографія поповнюється науковими працями, в яких висвітлюється діяльність регіональних структур НРУ. У дисертаційних роботах В. Піпаша, М. Тиского та О. Шипотілової досліджено історію обласних осередків Руху: Закарпатського [13], Во-

линського [14] та Миколаївського [15]. У 2009 р. побачили світ дві монографії, присвячені історії крайових організацій НРУ у Донецькій [16] і Чернігівській [17] областях.

Отже, діяльність Народного Руху на загальнодержавній арені досліджено ґрунтовно, його місце та роль у становленні незалежної України визначені. Тим не менш, низка проблем з історії регіональних структур НРУ залишається фрагментарною. Зокрема, функціонування Херсонського крайового осередку Руху є маловідомою, не визначено роль регіональних структур НРУ в об'єднанні демократичних сил для протидії Державному комітету з надзвичайного стану (ДКНС) (рос. мовою: «Государственный Комитет по Чрезвычайному положению» – ГКЧП) у серпні 1991 р.

Джерельною базою статті виступають фонди державного архіву Херсонської області, матеріали офіційних регіональних періодичних видань і «самвидавна» преса. Метою даного дослідження є висвітлення громадсько-політичної діяльності НРУ у протистоянні з Комуністичною партією України на Херсонщині напр. 80-х – поч. 90-х років ХХ ст.

З початку 1988 р. різні неформальні організації почали поширювати ідею створення громадського об'єднання на зразок Народного фронту. В основу організаційної моделі Руху було покладено ідею структурної розбудови, починаючи з низових осередків. Спочатку у трудових колективах, в установах, на підприємствах, у колгоспах створюються ініціативні групи. У межах міста та району з представників цих груп створюються координаційні ради. З представників рад міст і районів – координаційні ради областей [18, с. 56].

Протягом короткого часу Рух перетворився на організаційно оформлену політичну силу. Наприкінці 1989 р. по всіх областях України функціонувало близько 500 осередків. Проте, організаційним структурам НРУ була притаманна регіональна незбалансованість. За даними архівних джерел, 60% з усіх членів Руху

проживало у західному регіоні, 25% – у центральних областях і лише 12% – на півдні та 6% – на сході України [19, арк. 198].

Установча конференція Херсонського крайового об'єднання НРУ (ХКО НРУ) відбулася 9 грудня 1989 р. [20, арк. 4]. Першим головою обрано Т.Й.Добуша. Програма діяльності ХКО НРУ передбачала роботу над широким спектром проблем області: політичних, екологічних, економічних, національно-культурних. Приділено увагу критичному стану навколишнього середовища Херсонщини. Зокрема, Рух вимагав вжити заходів щодо забруднення Джарилгацької затоки, припинити будівництво 3-ої черги титанового заводу у Красноперекопську, встановити очисні споруди на Херсонському целюлозно-паперовому (м. Цюрупинськ) і машинобудівному (м. Генічеськ) заводах. Серед національно-культурних заходів передбачалося закласти пам'ятні знаки на місцях Кам'янської та Олешківської Січей, впорядкувати могилу кошового отамана Костя Гордієнка, встановити меморіальні дошки жертвам голодомору 1932-1933 рр. та сталінського терору, відкрити українські недільні школи, підтримувати відродження УАПЦ та УКЦ на Херсонщині.

11 листопада 1989 р. на засіданні оргкомітету ХКО НРУ обговорювався план дій на майбутню виборчу кампанію. Пропонувалося вести широку агітацію серед населення, проводити збори. Створено макет передвиборчого плакату під назвою «Вступайте в Рух». Разом з цим член Руху Чихун висловив настороженість з приводу поведінки правоохоронних органів під час останніх зборів: «...міліції було більше ніж «рухівців». Ходять, дубинками розмахують..., а де гарантія, що під час передвиборчої агітації, вони не підійдуть, можуть руки скрутити, вдарити...» [20, арк. 3-5].

21 січня 1990 р. за ініціативи Херсонського КО НРУ відбулося святкування 71-ї річниці Акту Злуки. Напередодні заходу по місту були розклеєні об'яви для інформування населення. Біля пам'ятника Т.Шевченка відбувався мітинг, учасники якого несли українську національну символіку. Під час акції стався інцидент – спецдружина захопила трьох членів Руху та конфіскувала у них два національні прапори. Проте, згодом членів Руху було звільнено [20, арк. 7].

Протягом др. пол. 1989-1990 рр. у Херсонській області виникли осередки НРУ у містах – Нова Каховка, Генічеськ, Гола Пристань, Скадовськ, Цюрупинськ; та районах – Каланчацькому, Новотроїцькому, Чаплинському, Білозер-

ському, Великоолександрівському [21, арк. 1-37].

На відміну від більшості неформальних громадських формувань Рух чітко ідентифікував себе як опозиційну політичну силу до компартії, тому проводив підготовку до березневої виборчої кампанії 1990 р. Члени ХКО НРУ – Піддубняк В., Бондаренко Л., Марков Б., Вірлич А., Пацаль В. – були висунуті у кандидати в народні депутати УРСР [20, арк. 6].

Активісти Руху проводили агітацію, використовуючи різноманітні інформаційні листівки. За їх допомогою місцеве населення ознайомлювалося з реальним станом української економіки, яка по суті, носила колоніальний характер. Автори робили аналіз економічних перспектив незалежної України, як держави з колосальним природно-ресурсним потенціалом [22, арк. 1-2]. Напередодні виборів у народні депутати НРУ знайомив населення з програмою діяльності організації, інформував про власні політичні принципи, що ґрунтувалися на демократичних засадах, етнічній толерантності та соціальній справедливості [22, арк. 4-5]. Рух, протиставляв тоталітарній комуністичній системі власну програму суспільно-політичного розвитку. Громадянам запропоновано шлях, який виведе їх з комуністичного рабства та забезпечить будівництво демократичної та цивілізованої держави [22, арк. 21]. У листівці під назвою «Куди йдуть партійні внески?» висловлено обурення підвищенням зарплати для номенклатури. Постанова схвалена 1 жовтня 1989 р. за підписом М.Горбачова, причому її публікація у ЗМІ була заборонена. Листівка наводить приклади окладів керівного складу обкому та міському до і після надбавок. Крім того, мова йде про інші номенклатурні привілеї «обраних» – «спецпайки», санаторії, дачі, квартири тощо [22, арк. 31].

Партапарат поширював листівки з огульною критикою Руху. Причому зміст критичних матеріалів не відповідав дійсності, а в окремих випадках суперечив законам логіки та здоровому глузду. Так, у листівці під назвою «Слушайте вечевой колокол тревоги!» так звана «Добровольная группа защитников советской власти» звинувачує Рух і литовський Саюдіс у спробі відродити Річ Посполиту [22, арк. 45].

Тим не менш, Херсонський Рух поступово перетворився на помітну політичну силу у регіоні. На останніх виборах у березні 1990 р. до Верховної Ради України депутатом від НРУ Херсона обрано Б.Маркова [20, арк. 8].

У вересні 1990 р. відбулася конференція

ХКО НРУ за підсумками якої до Верховної Ради України направлено резолюцію, що містила такі вимоги: відхилення Союзного договору; націоналізація майна партії та департизація органів влади. Після завершення конференції найрадикальніша частина Руху влаштувала пікет біля облвиконкому на знак протесту проти можливої відправки до Вірменії військовослужбовців з батальйону, дислокованого у смт. Камишани [23, арк. 32, 31-39].

У м. Бериславі на центральній площі, відбувся несанкціонований мітинг на тему «За національний суверенітет України та права людини». В акції окрім місцевих мешканців прийняли участь гості з Каховки, Херсона та смт. Новотроїцького, всього 50-60 чол. Учасники мітингу виступали проти бюрократії парт-апарату, вимагали відкрити церкву у с. Зміївка та кооператив у Бериславі. Міліція запрогололювала акцію протесту, згодом його організаторам з числа активістів Руху, встановлено адміністративне покарання у вигляді штрафу. У відповідь члени Херсонського Руху й Української республіканської партії влаштували біля Бериславського райкому пікет проти штрафів накладених на активістів попереднього мітингу [23, арк. 32, 38-40].

Значним досягненням Руху стало видання власної газети «Голос Таврії», перший номер якої вийшов у січні 1991 р. У випуску центральне місце зайняла стаття «Апаратні ігри», що розкривала корупційні дії чиновників в обкомі та міськкомі партії Херсонщини [24, с. 1-2]. У другому номері незалежного видання населення отримало можливість ознайомитись з частиною програми НРУ та українською поезією [25, с. 1-2]. Газета «Голос Таврії» завжди друкувала цікаві матеріали з числа наболілих проблем українського суспільства: жахливих подій голоду 1932-1933 рр. в Україні [26, с. 1], захисту навколишнього середовища та здоров'я населення [27, с. 1], демократичних свобод і прав громадян [28, с. 1-2], короткі політичні новини України [29, с. 3] й ін.

У зв'язку з діяльністю НРУ, Херсонський обком розробив і впроваджував низку заходів, спрямованих на нейтралізацію діяльності демократів. Перш за все у засобах масової інформації розгорнули «аргументовану наступачу критику антипартійних поглядів». Організували спеціальні передачі на радіо, публікували у газетах «компрометуючі» матеріали (що як правило не відповідали дійсності). Працівників відділу пропаганди та агітації застерігали від некоректної безпідставної критики, навпроти скеровували на цілеспрямоване розві-

нчання програми НРУ. Окремо вказувалося на необхідності контролю за копіювальною технікою в установах усіх видів, яку «неформали» могли використати для виготовлення власних агітаційних матеріалів [30, арк. 33-40].

При райкомах і міськкомах партії створювалися окремі агітаційно-пропагандистські групи для «попередження націоналістичних, екстремістських та антисоціальних проявів» збоку НРУ. У первинні партійні осередки спрямовувалися матеріали з критикою на адресу демократів. Проводилися мітинги, на яких за-суджувалася «екстремістська» діяльність «рухівців» [31, арк. 23-27].

Цілеспрямована критика лунала на адресу програми НРУ, більшість положень якої прямо названі «утопічними». Питання про республіканську власність, економічний суверенітет УРСР, перехід на українську мову викладання у закладах освіти вважалися неприпустимими [32, арк. 24-29].

Серйозним випробуванням для національно-демократичних сил України стали події, пов'язані з організацією державного перевороту, що розгорталися протягом 19-21 серпня 1991 року. Консервативні сили комуністичної системи не бажали миритися з процесами демократизації у СРСР, і тим більше із суверенізацією радянських республік. Серпневий заколот став останньою спробою ортодоксів відновити тоталітарний комуністичний режим і зберегти радянську імперію від розпаду.

О 6-й годині ранку 19 серпня 1991 р. в СРСР було оголошено надзвичайний стан. Президента СРСР М. Горбачова було відсторонено від влади. Заколотники створили для керівництва країною Державний комітет з надзвичайного стану. Оголошувалося, що його рішення «обов'язкові для неухильного виконання усіма органами влади й управління, посадовцями і громадянами на усій території Союзу РСР» [33, с. 16].

У цих складних умовах реакція на спробу перевороту проявилися реальні, а не декларативні наміри різних державних органів, політичних сил, партій, організацій і рухів, різних соціальних і професійних груп, окремих громадян України.

О 9-й годині ранку було оголошено ультиматум Голові Верховної Ради України. У службовому кабінеті Л. Кравчука, командуючий Сухопутними військами, заступник Міністра оборони СРСР В. Варенников, який спеціально прибув з Москви та командуючий Київським військовим округом В. Чичеватов, у присутності першого секретаря ЦК КПУ С. Гуренка, зая-

вили, що у разі ігнорування рішень ГКЧП в Україні, проведення страйків та акцій непоко-ри на її території буде застосовано військову силу. Під час розмови С.Гуренко мовчав, що було сприйнято як згода з позицією генералів.

Секретаріат ЦК Компартії України надіслав на місця (першим секретарям обласних комітетів, Київського міськкому КПУ) шифрограму, в якій схвально оцінював події у центрі та пропонував парткомам «організувати» підтримку дій ГКЧП. Зокрема, у шифрограмі говорилося: «У зв'язку з введенням у країні надзвичайного стану найважливішим завданням партійних комітетів є сприяння Державному Комітету з Надзвичайного Стану в СРСР. В усій своїй практичній діяльності необхідно керуватися Конституцією Союзу РСР, документами, що видаються Державним комітетом з Надзвичайного Стану» [33, с. 167].

Таким чином, керівництво Компартії України підтримало антиконституційну спробу реакційного перевороту, трагічні наслідки якого для долі українського народу були очевидні.

Керівництво вищого законодавчого органу УРСР – Верховної Ради вагалось, перебуваючи під сильним тиском заколотників. 19 серпня виступив Голова Верховної Ради Л.Кравчук і почав з того, що йому «відомо поки що не все», а потім закликав «успішно завершити збирання врожаю», його зрозуміли у тому сенсі, що він ухиляється від відкритого засудження заколоту.

У ті трагічні години проти наступу реакції виступили демократичні сили України. Представники Руху та новостворених демократичних партій оголосили пропозицію дати оцінку заколоту спеціальним рішенням президії Верховної Ради УРСР. Але більшість членів президії вичікувала, блокуючи всі спроби членів Народної Ради дати оцінку дій ГКЧП.

19 серпня 1991 р. з Москви, першим секретарям ЦК компартій союзних республік, республік, крайкомів, обкомів партії розіслана шифрограма під грифом «таємно». Документ прямо вказував на необхідності проведення «...заходів за участю комуністів по сприянні Державному комітету з надзвичайного стану в СРСР». У другій шифрограмі партійним секретарям ставилося завдання «регулярно інформувати ЦК КПРС про ситуацію у регіонах, настроях людей... про реакцію населення на заходи Державного комітету з надзвичайного стану в СРСР» [34, с. 2].

У той же день секретаріат ЦК Компартії України розіслав на місця шифрограму, в якій було зазначено, що «найважливішим завдан-

ням партійних комітетів є сприяння Державному комітету з надзвичайного стану» [35, с. 2]. Слідуючи вказівкам «зверху», Херсонський обком для запобігання спротиву з боку національно-демократичних сил чітко вказував, що «всілякі демонстрації, мітинги, маніфестації, страйки повинні бути виключені...» [36, с. 2].

Інструктор райкому партії О.Д. Михайленко проводила збори у с. Асканія-Нова на підтримку ДКНС. Парторг колгоспу «Кірова» М.Р. Окуненко, голова колгоспу М.М. Мартиновець, проводили збори на підтримку путчистів. Пропонували людям вчинити розправу над членами Руху та УРП. Редактор районної газети «Радянська Таврія» пішов ще далі – на адресу рухівців пролунало наступне: «Для вас лагерей хватит, а кому не хватит, перестреляем...» [37, с. 2].

Керівництво великих підприємств Херсона поспішало виконувати накази своїх галузевих відомств. Так, на ВО «Дніпро» видано наказ, який вимагав від всіх працівників «...неухильно виконувати постанову № 1 Державного комітету з надзвичайного стану...». Начальнику ВОХР на підприємстві ставилося завдання «посилити режим таємності, пропускний і внутрішній режими, забезпечити надійну охорону об'єднання». Крім того, «...організувати цілодобове чергування керівного складу підприємства, ...патрулювання території заводу в нічний час силами співробітників ВОХР, робітників і службовців...» [38, с. 2].

Неважко зрозуміти, що в умовах заколоту, місцева влада більше думала не про охорону матеріальних цінностей і забезпечення технологічного процесу на виробництві, а демонструвала Москві свою готовність нейтралізувати можливі виступи національно-демократичної опозиції.

За цих умов демократи розгорнули широку роботу в масах. Із засудженням перевороту виступила демократична частина членів президії Верховної Ради. Дії ГКЧП вони кваліфікували як антиконституційні й у разі спроби захоплення ним влади в Україні закликали народ до непокори.

У перший день заколоту до Києва відправлене звернення депутатів Херсонської обласної Ради наступного змісту: «Закликаємо Верховну Раду Української РСР залишатися вірними демократичним перетворенням, не допускати державного перевороту, слідувати результатам голосування українського народу за суверенну державу». Звернення підписали 25

депутатів [39, с. 1].

Цей документ мав певний вплив на суспільні настрої населення Херсонської області. В умовах інформаційного голоду, люди намагалися зацепитися за будь-які повідомлення про політичні події у країні. Для багатьох, це був знак того, що у Херсоні, де вплив комуністичних ортодоксів був доволі потужним, є люди, які відкрито виступають проти державного заклоту.

19 серпня 1991 р. прогресивні національно-демократичні сили Херсонської області у складі ХКО НРУ, ДПУ, ПДВУ, УРП, оприлюднили звернення з приводу ДКНС наступного змісту: «Ми, представники «Демократичної Херсонщини», засуджуємо військовий переворот і закликаємо Вас згуртуватися навколо законно обраної влади, навколо Верховної Ради України... Вимагаємо: надати можливість негайного виступу М.С. Горбачова по радіо і телебаченню, негайного скликання надзвичайної сесії Верховної Ради України та з'їзду народних депутатів СРСР... В разі незаконного введення надзвичайного стану в Україні, закликали готувати всеукраїнський страйк та кампанію громадської непокори» [40, арк. 10].

Член виконкому ХКО НРУ С. Могилюницький, на сторінках самвидавної газети «Голос Таврії», досить чітко проілюстрував серпневі події у Херсоні. Наведемо його розповідь повністю: «Вже з сьомої ранку пішла активна підготовка опору путчистам – радились люди, збирались керівники, давалась оцінка ситуації, встановлювався зв'язок з керівництвом партії та НРУ. Готувались листівки, лозунги та плакати. Приміщення Руху забите людьми, ...пропонують свої послуги. Офіцери й надстроковики переведені на казармене становище.

Прийнято спільне рішення НРУ і демократичних партій (УРП, ПДВУ, ДПУ) – готувати людей, працівників підприємств до загального політичного страйку і громадської непокори. Вироблено звернення до громадян, в якому даємо оцінку путчу.

Десятки людей під жовто-блакитними прапорами йдуть до міськради, щоб висловити свій протест. Біля будинку зустрічаємо групу депутатів («Альтернатива»), що вимагали скликання надзвичайної сесії. Частина приєднується до нас. З'являється кілька міліцейських автомашин. Підполковник Година погрожує застосувати силу, готовий виконати наказ Пуго. Т. Добуш зачитує звернення до громадян. Зростає натовп. З'являється секретар міському КПУ Найда Г.І. Вирішили зібратись в залі засі-

дань міському КПУ. Згоди не дійшли. Позиція демократів – одностайна. О 20.30 закінчили дискусію.

20 серпня мітинг продовжується над вечері. О 14.30 зустріч з Найдою Г.І. та партапаратом. З'ясували, що в нього була нарада з секретарями парторганізацій підприємств. Майже половина підтримала путчистів. Почалося затягування часу. Між тим вже були накази деяких директорів підприємств, заяви секретарів райкомів, що закликали населення підтримати хунту. Були і прямі погрози рухівцям і демократам.

Прийшли до досить «обтічного», «безбарвного» звернення до народу, міліції, військових, КДБ. По радіо звернення пролунало аж 21 серпня о 18 годині вечора. Лозунг на шматку картону рухівця: «Українцям і росіянам – братерство, Україні – незалежність!» Відтворив глибоку суть наших давніх відносин» [41, с. 4].

Після путчу на позачерговій сесії Верховної Ради УРСР голосами 346 народних депутатів 24 серпня 1991 р. ухвалила Акт проголошення незалежності України. У грудні 1991 року, коли настав час підтверджувати самостійність, миколаївці, запоріжці, одесити, херсонці та жителі інших регіонів України – сказали «Так».

Отже, функціонування осередків НРУ на Херсонщині відбувалося у контексті загальноукраїнського національно-державного відродження. Тим не менш, цей процес відзначався певними регіональними особливостями, що сформувалися під впливом культурно-історичних, соціальних і політичних факторів.

Створення осередків Руху у південному регіоні відбувалося повільніше, ніж на заході України. Так, установча конференція Херсонського крайового осередку відбулася лише у грудні 1989 р., тобто на 8 місяців пізніше ніж аналогічна структура у Тернопільській області.

Пріоритетними завданнями функціонування ХКО НРУ були формування українського інформаційного простору, піднесення національної самосвідомості населення, дотримання демократичних прав і свобод громадян, їх залучення до активної суспільно-політичної діяльності, боротьба за досягнення державного суверенітету України на національно-демократичних засадах.

З цією метою Рух використовував різні форми та методи політичної інформаційної боротьби – мітинги, демонстрації, акти громадянської непокори, культурно-масові заходи національного забарвлення, видавництво «самвидавної» періодики.

Процес національного пробудження у південному регіоні проходив у дуже складних умовах. Перш за все на півдні переважало зрусіфіковане населення, яке відзначалося несприйняттям радикальних національно-орієнтованих гасел НРУ. Відповідно у виступах на установчих конференціях, прийнятих деклараціях і практичній діяльності активісти Руху Херсонщини дещо зміщували акцент з національних, на екологічні, культурні та соціальні аспекти суспільних проблем, що слід розв'язати.

Незважаючи на загальні тенденції організації та суспільно-політичної кризи Комуністичної партії, на Півдні позиції обкомів були сильнішими за партійні структури на Заході та у Києві. Це зумовило жорсткий супротив функціонуванню осередків НРУ, з використанням повного арсеналу адміністративного та пропагандистського тиску.

Під час серпневого заколоту 1991 р., обласні та міські компартійні структури відверто або у кращому випадку, за мовчазної згоди, сприяли втіленню у життя заходів запроваджених ДКНС. Навпаки, національно-демократичні формування, передусім південноукраїнські осередки НРУ та філії УРП виступили з рішучим протестом проти державного антиконституційного перевороту.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Гарань О.В. Убити дракона. З історії Руху та нових партій України / О.В. Гарань. – К.: Либідь, 1993. – 200 с.
2. Гончарук Г.І. Народний Рух України: Історія / Г.І. Гончарук. – Одеса: Астропринт, 1997. – 380 с.
3. Гончарук Г.І. Народний Рух України: Історія: 1989-1996 рр. / Г.І. Гончарук. – Видання друге, доповнене. – Одеса: Астропринт, 2014. – 336 с.
4. Ковтун В. Історія Народного Руху України / В. Ковтун. – К.: Генеза, 1995. – 395 с.
5. Бондаренко С.В. Народний Рух України та його роль у національно-політичному житті наприкінці 80-х на початку 90-х років ХХ століття: автореф. дис... канд. іст. наук: спец. 07.00.01: «Історія України» / С.В. Бондаренко. – Чернівці, 2006. – 21 с.
6. Бураковський О.З. Історія Ради Національностей Народного Руху України, 1989-1993 рр. Політологічний аналіз: автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / О.З. Бураковський; Нац. акад. наук України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. – К., 1999. – 20 с.
7. Діденко Ю.В. Народний Рух у державотворчих процесах України (1989-2002 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук : спец. 07.00.01: «Історія України» / Ю.В. Діденко. – Миколаїв, 2009. – 19 с.
8. Кіндрачук Н.М. Боротьба Народного Руху України за незалежність України: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Н.М. Кіндрачук; Одес. нац. ун-т ім. І.І. Мечникова. – О., 2010. – 16 с.
9. Кучерук М.С. Роль Народного руху України в об'єднанні національно-демократичних сил у проведенні внутрішньої політики держави (2002-2009 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / М.С. Кучерук; Одес. нац. ун-т ім. І.І. Мечникова. – О., 2013. – 15 с.
10. Мардаренко О.В. Українсько-російські відносини у політичній діяльності Народного Руху України (1989-1998 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О.В. Мардаренко. – Одеса, 2007. – 18 с.
11. Овсієнко С.Л. Діяльність Народного Руху України в умовах внутрішньопартійної кризи (1997-2002 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / С.Л. Овсієнко; Одес. нац. ун-т ім. І.І. Мечникова. – О., 2008. – 18 с.
12. Шановська О.А. Діяльність Народного Руху України з розробки національної програми та практичного втілення її в процесі державотворення (1989-1996 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / О.А. Шановська; Одес. нац. ун-т ім. І.І. Мечникова. – О., 2003. – 20 с.
13. Піпаш В.В. Громадсько-політична діяльність Народного Руху України наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр.: закарпатський регіональний аспект: автореф. дис... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / В.В. Піпаш. – Ужгород, 2009. – 20 с.
14. Тиский М.Г. Народний Рух України: Волинська регіональна організація на зламі 80-90-х років: автореф. дис... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / М.Г. Тиский. – Л., 2005. – 20 с.
15. Шипотілова О.П. Громадсько-політична діяльність Народного Руху України на території Миколаївщини (1989-1996 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О.П. Шипотілова. – Миколаїв, 2013. – 20 с.
16. Білецький В.С. Історія Донецької крайової організації Народного Руху України (1989-1991 рр.) / В. Білецький. – Донецьк: Український культурологічний центр, Донецьке відділення НТШ, 2009. – 172 с.
17. Боротьба за незалежність України у 1989-1992 рр.: Чернігівська крайова організація Народного Руху України за перебудову: 36. документів і матеріалів / [упоряд. С.В. Бутко, С.В. Соломаха]. – Чернігів: КП «Видавництво «Чернігівські обереги», 2009. – 432 с.
18. Провісники свободи, державності і демократії: Документи і матеріали. До 20-ї річниці створення Народного Руху України / [Упоряд.: В. Лозинський, О. Бажан, С. Власенко, А. Кентій]. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – 454 с.
19. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф.1, оп.32, спр.2658.
20. Державний архів Херсонської області (далі – ДАХО), ф.Р-4094, оп.8, спр.3.
21. ДАХО, ф.Р-4094, оп.8, спр.4.
22. ДАХО, ф.Р-4094, оп.8, спр.9.
23. ДАХО, ф.П-46, оп.47, спр.569.
24. Фомін О. Апаратні ігри: за і проти кого? / О. Фомін // Голос Таврії. – 1991. – № 1.
25. Програма Народного Руху України // Голос Таврії. – 1991. – № 2.
26. Голод 1932-1933 рр. на Україні: очима істориків, мовою документів // Голос Таврії. – 1991. – № 4.
27. Дніпро просить пощади // Голос Таврії. – 1991. – № 5.
28. Бондюченко В. Гримаси командно-адміністративної системи / В. Бондюченко // Голос Таврії. – 1991. – № 6.
29. Рух-прес повідомляє // Голос Таврії. – 1991. – № 7.
30. ДАХО, ф.П-46, оп.47, спр.393.
31. ДАХО, ф.П-185, оп.50, спр.44.
32. ДАХО, ф.П-146, оп.47, спр.375.
33. Хроніка опору: Документи, інші офіційні матеріали, свідчення преси про спробу державного перевороту, вчинену так званім ГКЧП у серпні 1991 року / [упоряд. Л.С. Танюк]. – К.: Дніпро, Вік, 1991. – 455 с.
34. Зловещая цепочка // Херсонський вісник. – 1991. – 31 серпня.
35. Из Киева – на места // Херсонський вісник. – 1991. – 31 серпня.
36. Херсон – указания получены // Херсонський вісник. – 1991. – 31 серпня.
37. У нас все по старому... // Голос Таврії. – 1991. – №9.
38. Не смей рассуждать // Херсонський вісник. – 1991. – 31 серпня.
39. 19 серпня: кто был кто // Херсонський вісник. – 1991. – 31 серпня.
40. ДАХО, ф.Р-4094, оп.8, спр.11.
41. Могильницький С. Серпень 91-го... як це було у нас / С. Могильницький // Голос Таврії. – 1991. – № 9.

Михайлов Володимир *Політичне протистояння Народного Руху України та Комуністичної партії на Херсонщині наприкінці 1980-х – 1991 рр.*

У статті досліджується суспільно-політична ситуація у Херсонській області напередодні утворення незалежної України.

Розкрито процес становлення та функціонування Херсонського крайового осередку Народного руху України та протидію комуністичної партії національно-державному відродженню у республіці. Проаналізовано ставлення до заколоту ГКЧП (ДКНС) комуністичної номенклатури регіону та демократичних сил. Визначено внесок НРУ Херсонщини у розбудову української державності наприкінці 1980-х – початку 1990-х рр.

Ключові слова: опозиційний рух, Народний Рух України, Комуністична партія України, ГКЧП (ДКНС), заколот, Херсонська область

Михайлов Владимир Политическое противостояние Народного движения Украины и Коммунистической партии в Херсонской области в конце 1980-х – 1991 гг.

В статье исследуется общественно-политическая ситуация в Херсонской области накануне образования независимой Украины. Раскрыт процесс становления и функционирования Херсонского краевого центра Народного движения Украины и противодействие коммунистической партии национально-государственному возрождению в республике. Проанализировано отношение к мятежу ГКЧП коммунистической номенклатуры региона и демократических сил. Определен вклад НДУ Херсонской области в развитие украинской государственности в конце 1980-х – начале 1990-х гг.

Ключевые слова: оппозиционное движение, Народного движения Украины, Коммунистическая партия Украины, ГКЧП, путч, Херсонская область

Mihaylov Volodymyr Political opposition of People's Movement of Ukraine and the Communist Party of the Kherson region in the late of 1980's – 1991

The socio-political situation in southern Ukraine in the late of the 80's – early 90-ies of XX century in this article is researched on the basis of the State archives of the Kherson region and periodicals Kherson. The author shows participation of People's Movement of Ukraine in the organization of such political activities as manifestations, massmeetings, pickets, which promoted the establishment of sovereign and democratic Ukraine and disseminated national ideas and ideals.

The regional specificity of functioning of People's Movement of Ukraine in the Kherson region is defined. The basic forms and methods of activities of non-governmental Society are revealed, his achievements in different spheres of social life are summarized, and the role of informal in the processes of Ukrainian national state revival is established. The opposition of Communist Party of the functioning of Kherson regional organization People's Movement of Ukraine is revealed.

The article tells about the events which took place in Kherson region in the last period of the USSR – before and during the GKChP (the State Committee for a State of Emergency) rebellion. On the basis of documents witnesses attitude toward rebellion and independence of the communist nomenclature of the region and opposition is analyzed, behavior of individual officials and ordinary citizens of our region, the position of state structures and public organizations in these dramatic days are revealed.

Keywords: People's Movement of Ukraine, oppositional movement, Communist Party of Ukraine, GKChP (State Committee for a State of Emergency), rebellion, Kherson region

Рецензенти:

Михайлуца М.І., д.і.н., професор

Шитюк М.М., д.і.н., професор

Надійшла до редакції 06.06.2016 р.

УДК 316.334.52:39 (477.53)

ЛЕМКИ НА ЗІНЬКІВЩИНІ (ПОЛТАВЩИНА): ДО ПИТАННЯ РЕГІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ЕТНОГРАФІЧНОЇ ГРУПИ

Лариса Шаповал

Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка
Україна, 36000, м. Полтава, вул. Остроградського, 2
e-mail: ShapovalLar@ukr.net

Культурна та побутова дійсність українського народу має розмаїтий регіональний колорит, виявляє специфіку етнографічних груп – бойків, гуцулів, лемків, поліщуків і литвинів. Зберігши у побутовому вжитку давній мовний діалект, унікальний побут в українському середовищі, лемки продемонстрували потужні ресурси у протистоянні колонізації та відстоюванні національної ідентичності. Сьогодні ми маємо осередки лемківської культури на Лівобережній Україні, завдяки компактному поселенню лемків у Зіньківському районі Полтавської області, що забезпечує збереження та трансформацію між поколіннями лемківських традицій.

Актуальність теми статті є незаперечна, оскільки, на сучасному етапі досліджується питання регіональної ідентичності етнічної спільноти у розвитку держави та відродження звичаєво-обрядової культури українців. Сьогодні лемки як етнографічна група знаходиться під загрозою асиміляції та зникнення, тому слід зафіксувати ті галузі традиційної культури, які можливо ще виявити та вивчити, які доводять етнічну єдність лемків з українцями. Автор статті ставить за мету: виокремити регіональні особливості традиційно-побутової культури лемківської громади Зіньківщини після депортації з с. Кам'яна Ново-Санцівського повіту Краківського воєводства (Польщі), вивчити процеси трансформації самосвідомості лемків і відстоювання національної ідентичності на Полтавщині у радянську добу та у роки незалежності України.

Історіографія теми досліджень етнографічної групи лемків є об'ємною. Перші наукові праці про лемківську етнокультуру знаходимо у 1840-х роках, які належать М. Шашкевичу, Я. Головацькому, І. Вагилевичу [3]. Аналіз громади лемків в останній третині XIX – першій половині XX ст. як форми самоуправління у реалізації урядових законів і розпоряджень органів влади проведено О. Турчаком [34]. Етнографічне дослідження Лемківщини здійснювали Ф. Колесса [17], І. Лемкін [18],

М. Худаш [35], М. Мушинка [22],
І. Карпенко [10], І. Зілінський [9],
Д. Солинко [15], І. Красовський [14-16]. У 1970-80-ті роки Лемківщину вивчали науковці Музею етнографії та художнього промислу, Інститут народознавства НАНУ (м. Львів) та ІМФЕ імені М.Т. Рильського (м. Київ). У радянську добу тема депортації лемків не висвітлювалась, а у незалежній Україні з'явилися збірки документів [8], книга «Лемківщина: земля, люди, історія, культура» [19], праці М. Якименка [21; 36]. В. Наконечного [23-25], В. Кіцака [11-13], С. Сергійчука [30], Ю. Сороки [31], С. Різніченко [29], І. Оленич [26]. Сьогодні, лемківську культуру досліджують Ю. Гошко [5; 6], А. Бата [1], Я. Бодак [2], Є. Гайова [4], А. Данилюк [7], Ю. Тарнович [32; 33], М. Янко [37], І. Любчик [20].

Лемки є етнографічною групою українського народу, які проживали на схилах східних Бескидів між річками Сян і Попрад на захід від ріки Уж. Історія лемків сповнена драматичними подіями, оскільки, межі території розселення лемків, їх політичний статус і державна приналежність часто змінювалися. Внаслідок польсько-німецької колонізації краю, у результаті якої північний кордон лемківської етнографічної території переміщувався на південь у 1772 році, будучи у складі Галичини Лемківщина опинилася під владою Австрії. Безземелля, соціальне та національне гноблення призвели до масової еміграції лемків з 1870-х років на Американський континент. Після Жовтневого перевороту у Росії та розпаду Австро-Угорщини спроба лемків утворити власну державність не мала успіху, їх територія була розділена між Польщею та Чехословаччиною. «Особливо тяжкі випробування, – стверджує В. Кіцак, – випали на долю лемків під час Другої світової війни й післявоєнні роки. У результаті обміну між українським і польським населенням відповідно до Угоди між РНК УРСР та ПКНВ від 9 вересня 1944 року перед виселенням представники влади описували, оцінюва-

ли нерухомість, що залишалась в Польщі. Близько 500 тисяч лемків покинули споконвічну територію і переселилися у Львівську, Тернопільську, Миколаївську, Херсонську, Полтавську області, а 150 тисяч лемків, що залишилися, польський уряд переселив у 1944 році в західні воєводства країни. Пізніше частина їх повернулася в Карпати» [13, с. 97].

В. Наконечний називає області переселення депортованих лемків: Сталінську (Івано-Франківську), Вінницьку, Сумську, Запорізьку, Одеську, Дніпропетровську, Херсонську, Кіровоградську, Харківську [25, с. 165]. Внаслідок операції «Вісла» (квітень-липень 1947 р.) польським урядом прийнято рішення про виселення українців із етнічних земель українців (Підляшшя, Холмщини, Надсяння, Лемківщини) і переселення їх у західні та північні райони [25, с. 164].

М. Якименко стверджує: «що процес виселення лемків з їх споконвічних земель розпочався 1 листопада 1944 року, коли був відправлений перший ешелон з лемками с. Стрільці Грубешівського повіту (Польща). Ешелон складався з 28 вагонів, що повезли в УРСР таємно 78 господарств, 290 осіб. Останній потяг було відправлено 12 липня 1946 року з Владиславського повіту у складі 15 вагонів (27 господарств, 71 особа). За планом розподілу було передбачено відправити на Полтавщину 12 280 осіб. Перша партія депортованих лемків прибула на Полтавщину у грудні 1944 р. – 7 осіб; у січні 1945 р. – 29 осіб; липні 1945 р. – 2094 особи. Станом, на 10 січня 1946 року у райони Полтавської області з Польщі (Кракова, Білостока, Любліна і Бреста) було доставлено 1910 сімей – 8171 особу. Внаслідок депортації, що розпочалася у вересні 1945 року, а закінчилася у серпні 1946 року, в УРСР було переселено 482 тисячі осіб» [21, с. 5].

На Зіньківщину у 1945 році переселили 57 лемківських родин, зокрема до с. Лютенські Будища – 20 сімей. Лемки переселені у Зіньківський район, проживали у селі Кам'яна Ново-Санчівського повіту Краківського воєводства (Польща). Людей примусово завантажували у залізничні потяги разом із худобою. Спочатку їм говорили, що вони будуть жити разом, але після прибуття до м. Гадяч Полтавської області їх розселили по 2-3 сім'ї у села: Шилівка, Княжа Слобода, Петрівка – Прислопські, Ткачики, Холяки, Хіляки, Фучки; Лютенські Будища – Хміль, Полянські, Фучки, Жиличі, Олешневичі; Горобії – Горощаки; Бірки – Мохнацькі, Воленцаки. Через рік частина переселенців повернулася до Тернопільської, Львівської, Івано-

Франківської областей. «Вирвані з материзни, малої батьківщини лемки не втратили глибин етнічної культури», – наголошує В. Наконечний [25, с. 196].

М. Якименко зазначає, що у Полтавській області проживало на 1997 рік 10 тисяч лемків, зокрема у Зіньківському районі – 1 тисяча осіб [21, с. 27]. Це вихідці із польських сіл Кам'яна, Поляни, Лабова, Нова Весь, котрі у квітні 1945 р. залишили Ново-Санчівський повіт: Марина, Василь, Антон Фучки, Йосип, Ольга Полянські, Онуфрій, Ганна Олешневичі, Іван Жилич, Антон Хміль, Стефан Ткачик, Петро Прислопський, Мохнацькі: Марія, Галина, Меланія, Степан, Воленцаки: Софія, Теофіл, Іван, Антоніна, Любов, Марія, Павло, Надія, Олена, Степан, Хіляки. «Коли подали вантажні вагони, лаштувались дві доби, а їхали до станції Гадяч шість тижнів, а це багатодітні сім'ї, ще й з худобою. Маленьких дітей везли у глибоких діжках для зерна, щоб не випадали з розбитих вагонів. До Гадяча доїхали у середині червня 1945 р. Розвантажилися у полі, бо вагони були потрібні іншим переселенцям, і так просто неба чекали ще чотири доби, поки приїхали підводи, що розвезли нас по селах», – згадувала Ганна Олешневич, 1923 р.н. (додаток Е).

Процес адаптації депортованих лемків був складним на Полтавщині. Їх уявлення про переваги радянського життя та колективну власність змінилися відразу на новій місцевості. Офіційні документи (евакуаційний лист, посвідчення) про зміну місця проживання лемки отримували в Управлінні при РНК у справах евакуації українського та польського населення за поданням обласних виконкомів, котрі ми зафіксували у родині Полянських (додаток В). Силowe залучення лемків до колгоспів і безоплатна праця не могли не призвести до пасивного опору, що вилився у міграцію до Західної України. Наслідком примусового виселення лемків були розірвані сім'ї, втрата привезеного з Польщі майна, нестача продуктів харчування, поширення хвороб і зростання смертності. Люди приїжджали жебраками, частина їх гинула дорогою, чи арештовувалися органами охорони через відсутність документів і протиправні дії. Офіційно органами державної влади було прийнято документи, що мали сприяти швидкій адаптації в українських областях, але багато із запланованих заходів залишилися на папері, про що свідчать документи архіву [25, с. 173]. Фонди Держархіву Полтавської області містять: «Списки переселенців по обстеженню їх господарствено-бытового устройства каждой семьи в отдельности»; «Список пере-

селенців із Польщі в Зіньківський район Полтавської області» (станом на 5 вересня 1946 р.); відомості про виплату грошової допомоги до 1946 р.; «Докладная записка уполномоченного обкома КП(б)У Шокурова, 8 сентября 1946 года» [21, с. 7]. Справами переселенців займалося Управління по справах евакуації українського та польського населення при РНК УРСР (Рада Міністрів), відділи якого були створені при виконкомах Рад. «Траплялося, що лемки прибували на призначений для них хутір чи подвір'я, то знаходили там порожнє місце. Коли приїхали до села, то побачили, що немає для нас ніяких хат, а жили у бригадських хатах по кілька сімей вкупі», – розповіла нам Фучко Марія Дмитрівна, 1922 р.н. Лемкам видавали замість грошей майно та худобу конфісковану у місцевих жителів. Допомога органів місцевої влади, надання майна репресованих у порядку взаєморозрахунків викликали неприязнь населення Зіньківщини до переселенців.

Слід вказати на поганий стан освіти депортованих лемків, хоча згідно урядових інструкцій вони мали вчитись, шляхом пропагандистської роботи серед молоді та дорослих. Ліміти на обласні, республіканські та союзні газети лемкам виділялися, проте використані вони не були, оскільки, вони не мали грошей для їх підписки. В.Сергійчук стверджує, що «недостатня політмасова робота у Дніпропетровській, Запорізькій, Полтавській областях відзначалась рядом державних постанов. Агітаційна робота замінювались жорстким адмініструванням чи втручанням міліції й працівників НКВС» [30, с. 164-166].

Лемки відчували себе матеріально невлаштованими та психологічно чужими через байдуже ставлення радянської влади до їх побуту. «В архівних даних про надання грошової допомоги за 1946 рік у Зіньківському районі надавався ліміт – 27 тисяч крб., видано – 18 тисяч крб. Колгосп імені Кірова прийняв найбільше переселенців – 20 сімей з Лемківщини», – стверджує М.Якименко [36, с. 163]. На сьогодні у живих залишилася лемкиня Ольга Олешневич (1938 р.н.), яка проживала у Лютенських Будищах, а нині – у с. Кунцеве Новосанжарського району Полтавської області (додаток Е). Її сестра Ганна Олешневич (померла у серпні 2013 р.) згадувала: «Коли ми зійшли на станції Гадяч, до нас підійшов чоловік і запрошував сісти на підводи. Пізніше ми дізналися, що то був голова колгоспу с. Лютенські Будища Шевченко Марко Михайлович. Приїхали до села, будівель для проживання практично не було.

Притулялися, хто як міг, чотирьом родинам прийшлося жити навіть у сільському клубі, а 16 дітей спали на сцені у сіні». Ці спогади нам надали діти та внуки переселенців у с. Лютенські Будища Зіньківського району вчителі Тесля Любов Йосипівна та Коваленко Людмила Василівна, які працюють у місцевому краєзнавчому музеї, в якому створили експозицію про історію поселення лемків на Зіньківщині (додаток А).

З 1952 року переселенці мали власні будинки, які самі збудували. Чоловіків Ганни Олешневич та Ольги Полянської Петра й Онуфрія у районі знали як майстрів-покрівельників. Депортовані лемки сподівалися жити разом, збудувати церкву, тому привезли з собою церковні дзвони. Розкидані один від одного за десятки кілометрів, лемки два рази на рік збиралися разом – на свято Спаса (19 серпня) у с. Лютенські Будища, а на Різдво (7 січня) їхали до с. Шилівка.

Зазначимо, що нащадки лемків-переселенців Зіньківщини пам'ятають розповіді батьків, вивчають історію поселень лемків на теренах Полтавщини. В.Прислонський зазначив, що станом на 2010 р. проживало 45 лемків переселених з Польщі по Шилівській сільській раді та живих лемків – 13 осіб на 2014 р. Нажаль, сьогодні їх залишилось три, серед них: Іван Олешневич, Деркач (Ткачик) Марія, Олешневич Ольга. Це останні носії лемківської спільноти на Зіньківщині. Під час інтерв'ю, вони розповіли нам про лемківські традиції у побуті мешканців сіл Лютенські Будища, Шилівка, Петрівка, Бірки, Зінькова, де проживають сьогодні їхні діти й онуки.

Особливості історичного розвитку, етнокультурні взаємозв'язки зі словаками, поляками, угорцями викликали появу у традиційній культурі лемків специфічних особливостей. О.Турчак наголошує, що «на Лемківщині не існувало усталеної системи землекористування. Поділ землі проводився на «ріллі», що довгою, широкою смугою тягнулися від господарських будинків по обидва боки до границі сусідніх сіл. Рілля включала 30 моргів поля (1 морг – 0,6 га). До неї входила орна земля, сіножать, пасовисько, неужитки і ліс» [34, с. 28]. Лемки у селах Зіньківщини займалися землеробством і тваринництвом, маючи малі ділянки землі. Висаджували картоплю, капусту, цибулю, часник, моркву, петрушку, сіяли жито, пшеницю, овес, буряки, гарбузи, квасолю, боби, горох, просо, кукурудзу, вирощували корів, овець.

Допоміжними традиційними галузями господарства у лемків були: збиральництво, пасі-

чництво, ремесла та промисли: гончарство, ткацтво, теслярство, різьблення, каменярство, дротарство, шкіряні промисли (чинбарство, лимарство, кушнірство), лісові промисли (виготовлення поташу, ґонту для покриття громадських споруд). Лемки були вмілими пасічниками, збирачами ягід та грибів. «За виручені від продажу ягід та грибів гроші купували речі: взуття, одяг, прикраси», – оповідали переселенці. Лемківські села розташовувалися на низьких терасах по гірським долинам, на берегах річок. Хати стояли вздовж і боком до дороги, вікнами до вулиці, маючи під'їзди до обори (подвір'я), котра загороджена садком-квітником або городом-пасікою [7, с. 58]. Хижі (хати) будувалися з ялиці, сосни, а стіни зі смереки, котрі були відсутніми на Зіньківщині, тому замінювались місцевими будівельним матеріалом – цеглою. Архаїчною ознакою житла лемків є однорядне об'єднання під спільним високим чотирискілим солом'яним дахом, житлового приміщення (іздебки) з господарськими спорудами: сіней («боіско»), комори, сто-доли, хліва, стайні, возівні, загати. На Лемківщині просять гостя до хати: «Просимо, хай любить, ходте до хижи, на дворі не будете стояти, бесідувати», – зазначає М. Ткачик. Житло лемки оздоблювали різьбленням, побілкою, розписом зрубних стін, одвірок, дверей, а ворота – білою або зеленкувато-жовтою глиною. Інтер'єр лемківської «хижі» вирізнявся від полтавської хати напрямом отвору печі, куди саджали горщики з їжею та випікали хліб. Піч розміщувалась у кутку між сінешною та тильною стінами хати біля дверей. Уздовж тильної стіни ставили ліжко, а під вікнами причілкової стіни – лаву і стіл, а вікна мали дев'ять полотен скла. На причілковій стіні розміщували ікони, писані рослинним орнаментом картини, які ми зафіксували у житлах лемків Зіньківщини (додаток Г). В інтер'єрі лемківської хижі, видовжену форму мав над припічком: комин – «цівка».

У лемків побутували особливі елементи декору й види одягу, який прикрашався вишивкою з листків, квітів, пуп'янків і стрічкових композицій з геометричним орнаментом. Кольорова гама декору представлена червоним, темно-синім або чорним, зеленим, фіолетовим і жовтим кольорами. Лемкині одягали сорочку, спідницю (літник, кабат), горсет, камізельку (жилетка. – *Ред.*), куртаки, гуні (верхній одяг зроблений з овечої вовни. – *Ред.*) обрамовані білим, червоним, зеленим сукняним шнурком, довкола шиї та рукавів, чугані (напівкоротке сукняне пальто. – *Ред.*), киреї (верхній одяг до

п'ят, зроблений зі шкіри, сукна чи вовни, без рукавів, з хутряним коміром або з відлогою. – *Ред.*); носили чеpecь або хустку (фацелик), взувалися у черевики, постолі, високі чоботи з підківкою на каблучі, оббиті цвяшками. «Святову сорочку шили з лляного білого полотна, вишивкою на рукавах, мереживом, призбирану при шиї і манжетах, до низу звужену, з застібкою, а повсякденну – із конопляного полотна, менш вишивану, з ширшими рукавами та низьким коміром. Взимку до шлюбу, на свято одягали кирею, а у повсякденні – козушки з кольоровими нашивками, ногавиці, ходаки. Газдині одягали дукати, пацьорки (намісто з коралів), частіше білі чи чорні пацьорки, волосья скручували у кільце – «хімлю», кладучи на неї чіпчик, зв'язували довкола голови, під шию, а хустку під бороду. Дівчата носили вінок із барвінку зі стрічками, штучними квітами, золотими, срібними бляшками. Гроші тримали в хустці чи гаманці – пуляресі», – розповідала М. Деркач, 1934 р.н. (додаток Е).

Лемки-чоловіки носили сорочку з білого лляного полотна у свято, а з конопляного – у будень з розпіркою на плечах, вузьким коміром, що застібався на зав'язку; камізельку голубого кольору, лейбик із вишивкою та двома рядами гудзиків, гачі з полотна, ногавиці; взимку – білі штани з сукна, що трималися на вузькому шкіряному поясі та широкому – чересі. Головними уборами були: чорний капелюх з заокругленими крисами вгору, сукняна та бараняча шапки. Лемко одягав гуню з вирізом на стегнах, спині, сердак, «чуганю» – довгий плащ з коричневого сукна, прикрашений френдзлями, взував високі чоботи, черевики [34, с. 162]. На жаль, ми не зафіксували одягу у переселенців чи їхніх дітей, але побачили на світлинах і почули про нього із розповідей лемкинь Ганни та Ольги Олешневич.

У харчуванні лемків важлива роль належить борошняним стравам: хлібові із вівсяного, ячмінного, рідше житнього, кукурудзяного борошна. Головною овочевою культурою у харчуванні лемків є картопля (компера): «Лемко тогди лем весел, коли бульба єму зародиться», – говорив Микола Ткачик. Лемки їли рибу, м'ясо, плоди, лісові ягоди, кропиву, щавель, гірчицю, сіль, цукор, лавровий лист, шафран, алкогольні напої, молоко, коров'ячий сир, бринзу, сметану, олію, а заможні лемки вживали рис, чай, каву. Інтенсивність і калорійність харчування лемків зумовлені порами року, пісними чи скоромними днями, заможністю селянина.

Горяни харчувалися три рази на день, а під час польових робіт переходили на чотирира-

зовий прийом їжі. Між обідом і вечерею був «оловрант» (полуденок). Процес приготування та споживання їжі, зберігання та транспортування продуктів пов'язаний із посудом і начинням. У побуті лемків поширений дерев'яний, глиняний, менше – металевий і скляний посуд. Варили страви на припічку перед челюстями печі на відкритому вогні у горщику. На початку ХХ ст. замість дерев'яних з'являються металеві ложки: «залізники», «баняки», глиняні полив'яні ринки «шерпінки». Начинням для приготування страв була «колотівка», в якій товкли картоплю, квасолю, горох, а у мисці терли часник, сир, мак, відціджували рідину у «дірвці». Їли лемки із глибоких мисок дерев'яними ложками круглої форми, а «варехою» насипали страву. Тісто на хліб замішували у кориті чи діжці, а саджали у піч на дерев'яній лопаті – «пасчаній лопаті» вживаній у побуті лемків Зіньківщини. Зберігали молоко у глечиках, у горнятках, коновці з накривкою. Масло збивали у масничці, відтискали сироватку «сирником». Бринзу складали у дерев'яну «гелетку». Капусту квасили у діжці – «гордів», і сікли ножами («косаками») на шатківниці («гоблику»). Алкогольні напої тримали у «боклазі», «плетянках», пили – чаркою «погарік». Для перенесення їжі, води використовували «кондак», «двійнята», «трійнята», «четвірнята». Матеріальна культура лемків мала архаїчні риси побутування у Зіньківському районі серед переселенців із Польщі у 1950-80-х роках була нівельована серед автохтонного населення завдяки політиці владних структур радянської доби. Автентичні речі побуту лемків зберігаються в їхніх нащадків як раритет чи експонат краєзнавчого музею у селі Лютенські Будища.

Сукупність норм моралі, звичаїв, обрядів, традицій, вірувань набутих людьми у процесі тривалої діяльності, ідентифікація особи у суспільстві складають зміст духовної культури українців. Наголосимо, що особливості етнополітичного розвитку лемків, вплинули на становлення їх національної ідентичності на прабатьківщині й у досліджуваному нами Зіньківському районі після депортації із с. Кам'яна Краківського воєводства. На межі ХІХ-ХХ ст. лемки перебували у стані кризи національної ідентичності, яка проявлялась в їх релігійній приналежності. «Етнополітичні процеси, релігійний фактор набував вигляду ідентифікаційної домінанти на території Лемківщини, а греко-католицьке віросповідання було першочерговим проявом руськості, – наголошує І. Любчик [20, с. 99].

Переломним моментом у формуванні національної ідентичності лемків були події 1918-1919 рр. на Західній Україні. На початку 1920-х років розпочався етап становлення національної ідентичності лемків завдяки діяльності громадсько-культурних товариств «Просвіта», а у 1930-х роках поширенню серед них української періодики та діяльності педагогічного товариства «Рідна школа». Лемки не у змозі були передплачувати пресу, тому з грудня 1932 року 500 лемків отримували безоплатно часописи. Із збільшенням та активізацією роботи українських осередків спостерігається зростання національної свідомості населення, свідченням цього є утвердження етноніму «українець». У вересні 1933 року у школах запроваджено лемківський буквар і щорічні курси для польських вчителів. Передбачалося відмежувати лемків від впливів націоналістів і піддати їх впливу польської культури, що у результаті мало привести до повної їх колонізації.

Через церкву та релігійність лемків, було зроблено спробу внести національний розлад. На середину 1930-х років перехід лемків до православ'я припиняється. Низка звичаїв та обрядів лемків-переселенців зумовлені поширенням серед них греко-католицького віросповідання. Центром духовного життя лемків була церква. «На свята і в неділю сходилися помолитися. У 1950-х роках у Зіньківському районі зруйнували церкви і лемки ходили до м. Гадяч за 50 кілометрів, де священиком був родич М. Ткачика лемко Іванович. У ній хрестили всіх, хто народився з лемків у м. Зінькові. Його син В'ячеслав мав приход у м. Котельві. «Олешневичі зберігали дзвін, привезений з Кам'яної і лемківська громада вирішила віддати його в храми Полтави. У Зінькові у 1990 році збудовано Хресторіздвяну церкву – скарбницю нашої духовності в якій можна зустріти наших людей», – оповідав Микола Ткачик (1957 р.н.). Найстарші лемкині Зіньківщини Ганна та Ольга Олешневич розповіли, що лемки дуже віруючі люди: «В нашому с. Кам'яна була хороша церква, яку будував мій батько, Полянський Демид. У церкві було три дзвони – маленький, середній і великий «Святий отець Миколай», аби ми відлили цей найбільший дзвін, лемківська громада в Америці зібрала кошти і передала нам. На початку ХХ століття багато людей наших їздили на заробітки до Америки, дехто там і лишився. Мій дід сім разів там побував, а Онуфрій – разів п'ять. Коли в 1940 році в наше село прийшли німці, то наказали віддати дзвони аби переплавити їх на ку-

лі. Ми їх заховали, і здолав той дзвін далеку дорогу від Кам'яної до Лютенських Будищ. Довго лежав він у хліві під брикетом, а земляк Прислонський вмовив подарувати дзвін одній із полтавських церков – у Свято-Макаріївський храм в Полтаві». У 1982 р. лемки звернулись до владики Полтавського Феодосія з пропозицією передати дзвін у церкви м. Полтави. Вилитий у Вашингтоні у 1927 році, вагою 480 кг заробітчанами дзвін «Святий Миколай» був перевезений до Свято-Макаріївського собору, де перебуває на сьогодні (додаток Е).

Серед автентичних речей лемків-переселенців родини М. Ткачика, ми зафіксували церковну книгу «Часослов» і листівки релігійного змісту, котрі переглядаються через пристрій, що має назву «решпективо» привезений з Америки (додаток Г). Деркач (Ткачик) Марія 1934 р.н. розповіла: «Я належу до переселених лемків із с. Кам'яна Ново-Санчівського повіту Краківського воєводства. Серед особистих речей зберігаю ікону та фотографії. Ходили до церкви на Різдво та Великдень і зараз ходимо. Знаходились до ночі в церкві, в гості не ходили, готували 12 пісних страв на Святвечір 6 січня. Паску святили в церкві, а не надворі як зараз. Перед святами дітей водили із школи в церкву і вони говіли, навколюшки тричі обходили церкву. До церкви ходимо в неділю та на храмові свята обов'язково. В церкві вінчаємося та прощаємося із небіжчиком, якого відправляє священник. На поминальні дні після Паски чи на похорон готуємо страви на цвинтар, зносимо продукти в складчину: кутя з пшениці, хліб, пироги, цукерки, варимо капуняк, локшину, розтеранку, курятина, свинина, узвар, кисіль молочний – «крохмал». Лемки переселені на Полтавщину, були православні, хоча їх предки належали до греко-католиків, адже у с. Кам'яна була дерев'яна уніатська церква, то вона була перевезена до Львова під музей». Зазначимо, що у селах Зіньківського району лемки та їх нащадки відвідують сьогодні церкви Московського патріархату. Нині, священником Хресторіздвяної церкви у м. Зінькові є Іван Бабич. Син лемкині Ганни Олешневич Іван (1948 р.н.) нам розповів, що: «читаємо Закон Божий, справляємо великі свята за місцевою традицією. Ми всі православні, все робимо по-церковному. Святкуємо народження дітей, внуків, їх весілля, відбуваємо похоронні обряди за місцевими традиціями села Лютенські Будища». Опитування респондентів краю показали, що ікони розміщувались на стіні лемківського житла, чи біля ліжка, а не на покуті, вони не обрамлювались рушниками як у міс-

цевого населення. Перед іконами знаходились у вазах паперові чи польові квіти та лампадка.

«Серед жанрів лемківського фольклору важливе місце займали трудові пісні», – зазначає Я. Бодак [2, с. 46]. Вони пов'язані із польовими роботами, оскільки їх лемки співають по дорозі у поле чи додому. О. Олешневич (1938 р.н.) розповіла нам про копальницькі пісні, які виконуються під час обкопування та викопування картоплі, наприклад: «Повудне, повудне, ой повудне неє ци газдиня гмерва, ой ци ей дома неє? Дома она, дома, ой лем не хоче дати, хоче полуденок, ой з вечерком зогнати! Копайте, копайте, ой мої копальниці, повна фляжка, повна, ой в газди на полици. Фляжка на полици, ой честунок на столі, копайте, копайте, ой копальниці мої». До трудових пісень відносять жниварські, які виконуються під час обжинок.

Весільна обрядовість належить до етнокультурних явищ, в яких збереглися архаїчні уявлення та вірування, елементи історичних форм шлюбу та сімейних відносин, що дозволяє репрезентувати духовну культуру лемків-переселенців. Марія Ткачик (1934 р.н.) розповідала про весілля у с. Кам'яна Ново-Санчівського повіту: «Свадьби були по вівторках і четвергах, а в суботу «гойкали», не можна свадьбу робити. Вінчалися в той день, коли мало бути весілля. Гостина була в молоді і в молодого. Сповідалися за тиждень перед весіллям, цього звичаю дотримуються й тепер. Запрошували на весілля за тиждень два хлопці – «звачі» з колачем, обвитим рушником і кольоровим папером. Ходили сватати тато з мамою, інколи родичі молодого. На світанки ходили пізно ввечері, або дуже раненько, щоб менше бачили, щоб ніхто не перейшов дороги. Молода, коли була згодна, то брала від мами колач, цілувала і вертала їй дар за дар – свій колач в рушнику». Традиційно весілля розпочиналося з обряду «вінкоплетіння»: у вівторок чи четвер йшли за барвінком, плели його, а свашка зі старостою танцювали та співали. «Староста клав вінок молодій на голову, танцював з ним кладучи його на тарілку, а молодій прикріплювали білий купований вінок клали на чоло, а барвінковий прикріплювали ближче до тімені». До вінця молода йшла з розпущеним волоссям на потилиці», – зазначала Є. Гайова [4, с. 82]. Г. Олешневич, 1923 р.н. згадувала: «одружувалася в білому одязі: вишита сорочка, фартух, вінок з кольоровими квітками, але звісно в місцевому вбранні, бо були бідні».

Соціонормативна культура лемків розумілася як спілкування між «своїми» та «чужими»,

регламентувалася правилами поведінки, гостинністю, яка в українському середовищі формувалася у відповідності з міфологічними уявленнями та мораллю – добрим ставленням до ближнього. Релігійність, працьовитість, взаємоповага у сім'ї, святкова трапеза для гостей ідентифікують лемків-переселенців серед зінківчан. Престижність голови родини, поважне ставлення до матері підкреслювалося формою звертання на «Ви», тато – «нянью», мамо – «ненько». З особливою пошаною лемки ставляться до свояків, кумів, весільних і хрещених батьків, котрі були не менш шанованими, а ніж найближчі родичі. Основою побутових свято-дійств українця був не церковний, а аграрний календар, який регулював усі аспекти життя селянина. Приказка «Святий Юрій землю відмикає, святий Петро жито зажинає, святий Ілля у копи складає», свідчить про активну трудову діяльність лемків.

Зазначимо, що календарна та родинна обрядовість є однією з консервативних сфер традиційно-побутової культури лемків і відображає громадський устрій, сімейні відносини, особливості світогляду, психології, моралі, що ідентифікує лемківську громаду серед жителів Зінківщини. За ініціативи заступника голови Зінківської райдержадміністрації Олександра Терещенкова та голови Полтавського обласного товариства «Лемківщина» Миколи Ткачика 1 травня 2011 р. у с. Лютенські Будища відбувся I-й Міжрегіональний фестиваль лемківської культури «Барви Лемківщини», на якому запалала Перша лемківська ватра на Лівобережній Україні (додаток Б). Фестиваль зібрав почесних гостей: голову Всеукраїнського товариства «Лемківщина» Олександра Венгриновича, заступника голови Львівської обласної організації Всеукраїнського товариства «Лемківщина» Ярослава Козака, члена правління Київської обласної організації Івана Челака, поета зі Львова Богдана Пастуха, співачку з м. Чорткова на Тернопільщині Марію Вудку, поета із с. Шилівки Володимира Прислонського (додаток Б). Найпочеснішою гостею була 87-річна Ганна Олешневич, найстарша лемкиня Зінківщини.

Отець 10 округу Іоан Бабич відслужив молебень. Кілька годин гостей, лемків-переселенців і їх нащадків розважали фольклорні колективи Полтавщини та дуєт «Яворина» (Ільїни Геннадій та Ірина), а біля сцени розміщувались сувенірні вироби, привезені полтавськими майстрами. Дуєт «Яворина» має у репертуарі 30 пісень, які входять до «Антології лемківської пісні». У травні 2006 року дуєт

представляв Україну на Світовому конгресі лемків і IV-му Міжнародному фестивалі лемківсько-русинської культури у Польщі, 3-4 червня 2006, 2007-2010 роках, VIII-му Всеукраїнському фестивалі «Дзвони Лемківщини» у м. Монастирську Тернопільської області, в якому взяли участь артисти, професійні й аматорські колективи з 14 областей України, м. Києва, Польщі та Словаччини. На ньому була делегація лемків із Полтавщини. М. Ткачик говорив: «Наше минуле ми згадуємо завжди, а наше майбутнє – це наші діти і внуки, яким ми мусимо передати лемківську культуру. Ми передаємо нашу реліквію «Часослов» 1837 р., в якому зібрані молитви, що звучали у с. Кам'яна під час Служби Божої, перевезену Петром Прислонським у с. Шилівка з Польщі».

Лемківська ватра вдруге запалала у Лютенських Будищах 1 травня 2012 р., на II-му Міжрегіональному фестивалі лемківської культури, який набув обласного статусу та став традиційним щорічним святом на Зінківщині. Ватра як символ свято-дійства «Барви Лемківщини» запалюється з рук голови Полтавської обласної організації Всеукраїнського товариства «Лемківщина» М. Ткачика та голови ради районної організації ветеранів В. Прислонського. На шкільному стадіоні у с. Лютенські Будища зібралися місцеві лемки та з інших областей України, щоб поспілкуватися, переповісти розповіді батьків, дідів про лемківські традиції та звичаї, поспівати пісень, які стали популярними та входять до репертуару співаків України. Поціновувачі декоративних та ужиткових речей мали змогу придбати уподобане на виставці виробів народних майстрів: ляльки-мотанки, керамічні вироби: іграшки, макітри, горщики, горнята, тарілки, вишиванки, різьблені речі, мальовані та вишиті картини, лемківські писанки. Проводився майстер-клас із писанкарства та лялькарства. «Найдавніші і найпростіші елементи лемківського орнаменту – це писанки, які навчила писати мене мати», – говорить В. Прислонський. У них домінує один колір, інколи трапляється два: коричневий і жовтий та їх комбінації (додаток Б). У поезії Володимира Прислонського читаємо: «Лежать переді мною писанки, мов сонце, червоні, білі, жовті кольори. І раптом залетіли у віконце приємні спогади дитячої пори. Пекла матуся Паски Великодні високі, зверху круглі, мов земля. Розписувала писанки напередодні, а я за цим спостерігав здаля... Ці спогади не раз мені наснилися. Прошли не дні, не місяці – роки. Немає мами, писанки лишилися – творіння її серця і руки» [28, с. 66-67].

Володимир Петрович сьогодні навчає дітей у школах Зіньківського району писати «малюванки», «дряпанки». Майстерність слова та пензля В. Прислонський демонстрував на фестивалях лемківської культури у Монастирську, Львові, виставляючи свої вироби декоративно-ужиткового мистецтва як маркера регіональної ідентичності лемків на осуд людям небайдужим до традиційної культури. Твори поета, який має лемківське коріння, друкуються у регіональних газетах: «Голос Зіньківщини», «Зоря Полтавщини», документальній поемі «Лемки Зіньківщини» [27]. збірці: «Село – моє життєве кредо» [28].

Зазначимо, що сучасні етнічні процеси в Україні, на Полтавщині, супроводжуються піднесенням національної свідомості громадян, зростанням соціальної мобільності населення, формуванням спільних рис традиційної культури внаслідок збереження та трансформації регіональної ідентичності українців у державі. Серед форм трансляції етнокультурної спадщини лемків у Зіньківському районі Полтавської області сьогодні є Міжрегіональний фестиваль «Барви Лемківщини», який став формою збереження регіональної ідентичності лемків-переселенців із с. Кам'яна Новосанцівського повіту (Польща). Нове етнічне середовище негативно вплинуло на розвиток етнокультури: спричинило часткову, а з часом повну втрату звичаїв, традицій, одягу, ремесел: обробки дерева, каменю, будівництво хиж з мальованими вінцями, лемківської говірки, крім релігійності та світогляду. Останні носії лемківської спільноти на Зіньківщині (Полтавщина) нині знаходяться під загрозою зникнення, ідентифікують себе українцями, а не поляками.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Бата А. 40 років Музею лемківської культури в Зиндранові / А. Бата. – Львів: СПОЛОМ, 2009. – 36 с.
2. Бодак Я. Лемківські трудові пісні-діалоги / Я. Бодак // Народна творчість та етнографія. – 2010. – № 6. – С. 46-55.
3. Вагилевич І. Лемки мешканці західного Прикарпаття / І. Вагилевич // Народна творчість та етнографія. – 1965. – № 4. – С. 75-80.
4. Гайова Є. Лемківське весілля / Є. Гайова // Народна творчість та етнографія. – 2008. – № 1. – С. 80-88.
5. Гошко Ю. Дослідження Лемківщини на сучасному етапі / Ю. Гошко // Анналі Лемківщини / Фондація досліджень Лемківщини. – Кліфтон, 2001. – Ч. 6. – С. 217-222.
6. Гошко Ю. Г. Населення Українських Карпат XV-XVII століть. Заселення, міграції, побут. – К.: Наук. думка, 1996. – 208 с.
7. Данилюк А. Будови тут зводили довжелезні // Наука і суспільство. – 1991. – № 7. – С. 58-59.
8. Депортація у західні землі України кінця 1930-х – початку 1950-х рр.: документи, матеріали, спогади: у 3 т. / Ю. Сливка. – Львів, 1998. – Т. 2: 1946-1947 рр. – 175 с.
9. Зілинський І. Праці про говірки Лемківщини (від Попраду до Ослави) / І. Зілинський. – Горлиця: Об'єднання лемків, 2008. –

255 с.

10. Карпенко І. То звідки ж походить назва лемки? / І. Карпенко // Народознавчі Зошити. – Львів, 1997. – Зошит 6. – С. 353-357.
11. Кіцак В. Депортація українців Польщі в УРСР: історіографія проблеми / В. Кіцак // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені В. Гнатюка. Серія: «Історія». – Тернопіль, 2000. – Вип. 10. – С. 296-299.
12. Кіцак В. Доля переселенців із Закарпаття. Соціально-психологічна адаптація на Тернопільщині у 1944-1947 рр. / В. Кіцак // Український світ, 1999. – С. 35-38.
13. Кіцак В. Розселення українців Польщі в УРСР / В. Кіцак // Молода нація: альманах. – К., 2000. – № 1. – С. 96-122.
14. Красовський І. Лемки – етнографічна група українського народу / Іван Красовський // Народна творчість та етнографія. – К., 1969. – № 4. – С. 21-25.
15. Красовський І. Хто ми лемки / І. Красовський, Д. Солинко. – Львів: Вид-во обл. упр. по пресі, 1991. – 46 с.
16. Красовський І. Лемківщина у творчості Івана Франка / І. Красовський // Лемківський календар за 2011 рік. – Львів, 2011. – С. 40-42.
17. Колесса Ф. Народні пісні з Галицької Лемківщини / Ф. Колесса. – Львів, б. в., 1929. – 466 с.
18. Лемкин Н. Ф. История Лемковины / Н. Ф. Лемкин. – Юнкерс; Нью-Йорк: Изд-е Лемко-Союза, 1969. – С. 16-24.
19. Лемківщина. Земля – люди – історія – культура: в 2 т. / [гол. ред. Б. Струмінський]. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто: НТШ, 1988. – Т. 1. – 568 с.; Т. 2. – 495 с. (Серія «ЗНТШ»).
20. Любчик І. Становлення національної ідентичності лемків / І. Любчик // Київська старовина. – 2006. – № 3. – С. 80-97.
21. Межею чужини розірване життя: депортація лемків із Польщі в Україну 1944-1947 рр. / За ред. д-ра іст. наук М. А. Якименка. – Полтава: Сімон, 2007. – 100 с.
22. Мушинка М. Лемківська ватра в Ждні – під суцільним дощем / М. Мушинка // Лемківський календар за 2011 рік. – Львів, 2011. – С. 63-66.
23. Наконечний В. М. Історична доля та культурне відродження лемків / В. М. Наконечний // Етнічна історія народів Європи. – Вип. 22. – К., 2007. – С. 85-90.
24. Наконечний В. М. Лемки в ХХ столітті: життя на етнічних землях та в нових геополітичних умовах: автореф. дис... к. і. н.: 09.00.12 «Українознавство» / В. М. Наконечний; КНУ ім. Тараса Шевченка. – К., 2009. – 19 с.
25. Наконечний В. М. Лемки в ХХ столітті: життя на етнічних землях та в нових геополітичних умовах: дис... к. і. н.: 09.00.12 «Українознавство» / В. М. Наконечний; КНУ імені Тараса Шевченка. – К., 2009. – 211 с.
26. Оленич І. Доля Лемківщини / І. Оленич. – Львів: Каменярь, 1992. – 119 с.
27. Прислонський В. Лемки Зіньківщини / В. Прислонський. – Зіньків: Б.в., 2011. – 36 с.
28. Прислонський В. Село – моє життєве джерело: зб. віршів / В. Прислонський. – Полтава: Полімет, 2012. – 104 с.
29. Різніченко С. Депортація лемків з території Польщі в Україну в період з 1944 по 1946 рр. / С. Різніченко // Злагода. – 2002. – № 2. – С. 16-17.
30. Сергійчук В. Трагедія українців Польщі / В. Сергійчук. – Тернопіль, 1997. – С. 164-166.
31. Сорока Ю. Переселення українців з етнічних земель і польського населення з УРСР (1944-1946 рр.) / Ю. Сорока // Етнічна історія народів Європи: зб. наук. праць. – К., 2001. – Вип. V. – С. 95-99.
32. Тарнович Ю. Матеріальна культура Лемківщини / Ю. Тарнович. – Краків: Укр. вид-во, 1941. – 168 с.
33. Тарнович Ю. Польська політика в Лемківщині / Ю. Тарнович // Анналі Лемківщини / Фондація досліджень Лемківщини. – Кліфтон, 2001. – Ч. 6. – С. 11-27.
34. Турчак О. В. Сільська громада у лемків (1866-1939 рр.): дис... к. і. н.: 07.00.05 «Етнологія» / О. В. Турчак; ЛНУ ім. І. Франка. – Львів, 1996. – 227 с.
35. Худаш М. Походження етноніма лемки / М. Худаш // Народознавчі Зошити. – Львів, 1995. – Зошит 5. – С. 279-290.
36. Якименко М. Депортація українців із Польщі на Полтавщину в 1944-1945 рр., її соціально-економічні наслідки / М. Якименко // Березіль. – 1998. – № 1. – С. 162-169.

Шаповал Лариса Лемки на Зіньківщині (Полтавщина): до питання регіональної ідентичності етнографічної групи

У статті аналізуються регіональні особливості традиційно-побутової культури лемківської громади на Зіньківщині (Полтавщина), процес адаптації у нових умовах після депортації з села Кам'яна, Ново-Санчівського повіту Краківського воєводства (Польща) після операції «Вісла» у 1945-1947 рр. по сьогодення. Досліджуються процеси трансформації самосвідомості лемківського населення та відстоювання національної ідентичності на Зіньківщині у радянську добу та у роки незалежності України. Автор статті наголошує, що нове етнічне середовище негативно вплинуло на розвиток лемківської культури, зумовило часткову, а з часом повну втрату звичаїв, традицій, обрядовості, говірки крім світогляду та релігійності.

Ключові слова: лемки, депортація, адаптація, етнографічна група, регіональна ідентичність, традиційно-побутова культура, село, традиція, звичай

Шаповал Лариса Лемки на Зеньковщині (Полтавщина): к вопросу о региональной идентичности этнографической группы

В статье анализируются региональные особенности традиционно-бытовой культуры лемковской общины на Зеньковщине (Полтавщина), процесс адаптации в новых условиях после депортации из села Кам'яна, Ново-Санчевского уезда Краковского воеводства (Польша) после операции «Висла» в 1945-1947 гг. до сегодня. Исследуются процессы трансформации самосознания лемков и отстаивания национальной идентичности на Зеньковщине в советское время и в годы независимости Украины. Автор статьи подчеркивает, что новая этническая среда отрицательно влияла на развитие лемковской культуры, обусловив частично, а со временем полную утрату обычаев, традиций, обрядности и диалекта, за исключением мировоззрения и религиозности.

Ключевые слова: лемки, депортация, адаптация, этнографическая группа, региональная идентичность, традиционно-бытовая культура, деревня, традиция, обычай

Shapoval Larysa Lemky on Zinkivschyni (Poltava region): on the question of regional identity ethnic group

In the article the regional characteristics of traditional household culture Lemky's community in Zinkivschyna (Poltava region), the adaptation of Lemky in the new situation after the deportation of Kamiana, Nova Sanhivska region Krakow (Poland) as a result of «Operation Viska» (1945-1947) to the present. The transformation processes of self Lemky's population and rational assertion of identity in Poltava in the Soviet era and the years of independence of Ukraine. Exploring the processes of transformation of the consciousness of the Lemky's immigrants and defending their national identity in the Soviet Era, in the years of independence of Ukraine, the Lemky's cultural development of the community in Zinkivskiy geographical area, Poltava region, the author notes that despite attempts at assimilation, denationalization, deportation, ethnic group survived until today in Western Ukraine. The attention is focused on the fact that the new ethnic environment in Eastern Ukraine had a negative impact on the development of Lemky's culture.

The author argues that among the forms of Lemky's ethno-cultural heritage revival in Zinkivschyna (Poltava region). It is noted that the new ethnic environment negatively influenced the development of the Lemky's culture, and sometimes complete loss of traditions, rituals, dialect, material culture and ideology except regionality

Keywords: Lemky, deportation, adaptation, ethnographic group, regional identity, traditional consumer culture, village, tradition, customs

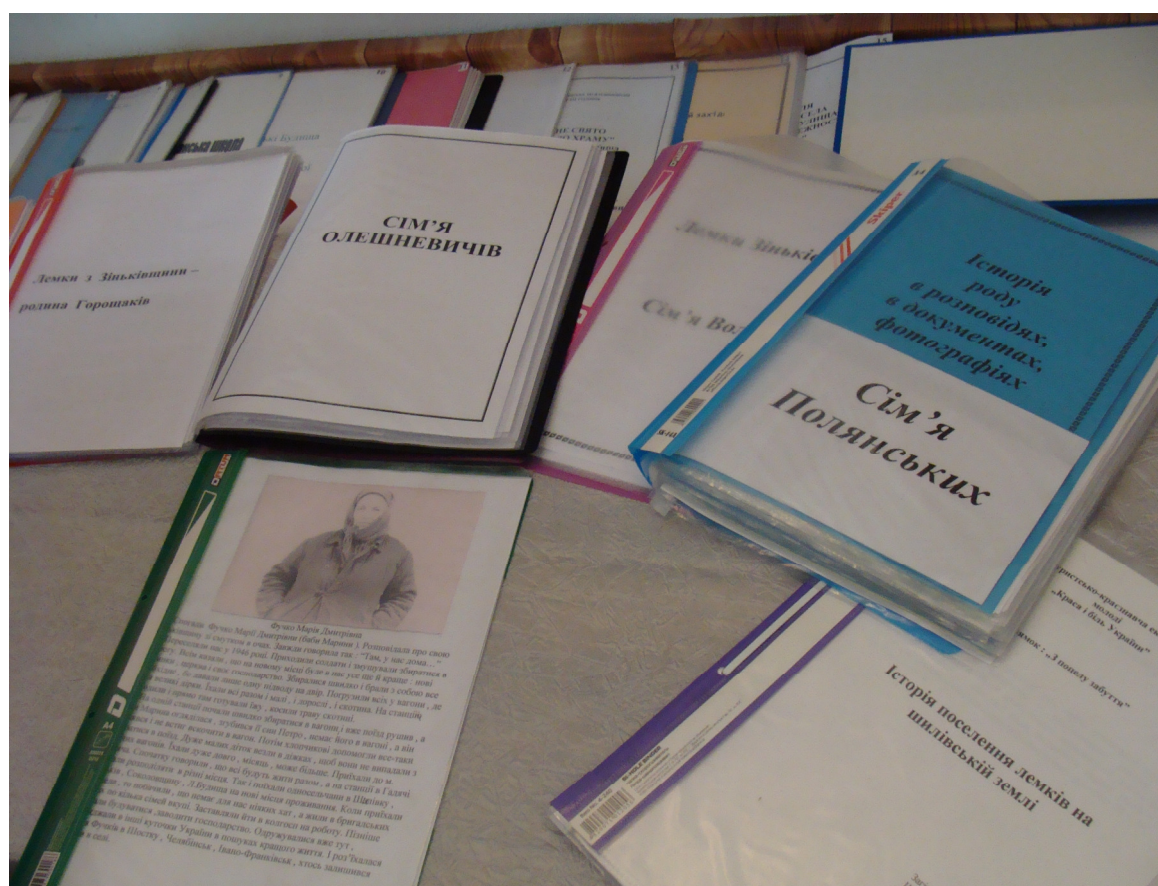
Рецензенти:

Тригуб О.П., д.і.н., професор

Тробські Мацей, доктор габілітований, професор

Надійшла до редакції 03.06.2016 р.

Історія переселення лемків на Зіньківщину в експозиції краєзнавчого музею с. Лютенські Будища

Нащадки лемків-переселенців
станом на 2011 р.

**Фестиваль лемківської культури «Барви Лемківщини»
(с. Лютенські Будища, Зіньківський район Полтавської області)**

Володимир Прислонський – майстер писанкарства й слова

Священик Іоан Бабич

Лемківська ватра

О. Венгринович

Зліва направо: Б. Пастух, М. Ткачик, І. Челак, Н. Свиридюк, Я. Козак, О. Венгринович

Головний Уповноважений
Уряду Української РСР

26 лютого 1945 р.

Посвідчення № 11602
на евакуацію в УРСР

Пред'явник цього
Иосиф Димитриевич
Ползневский
(прізвище, ім'я по батькові)

Рік народження 1921

Місце народження с. Кам'яна Н.Сонськ. Краків

Національність русини

Остатнє місце проживання с. Кам'яна Н.Сонськ Краків

Евакуюється район
Полтавський область

З яких ідуть:

Дійсно до 25 лютого 1945 року.

Районний Уповноважений
по евакуації

Головний Уповноважений
Уряду Української РСР

21. aug. 1945 р.

Посвідчення № 168
на евакуацію в УРСР

Пред'явник цього Матієвська
(прізвище, ім'я, по батькові)
Ольга Григорівна

Рік народження: 1928.

Місце народження: Кривенька, Лубова в. Н. сонч. Краків. воєв.

Національність: Укр.

Останнє місце проживання: Кривенька, " " "

Евакуюється в _____ район
Полтавської області

З ним їдуть: _____

Лийсє до 1. жовт. 1945 року.

Районний Уповноважений
по евакуації

[Signature]

Посвідчення, після в'їзду в Українську РСР, треба здати при оформленні паспортів.

Форм. 168-а (обор. 1944). Випуск — 3 жовт. 1945

Свідоцтво про народження та виписка з метричної книги

СВИДЕТЕЛЬСТВО О РОЖДЕНИИ
СВІДОЦТВО ПРО НАРОДЖЕННЯ

Гражданин (ка) *Мисинг*
Громадянин (ка) *Марія Федорівна*
фамилия — прізвище
имя, отчество — ім'я, по батькові
родился (лась) *27 ноября 1922 году*
народився (лась) число, месяц, год — число, місяць, рік
мисинг девятьсот
(цифрами в прописку — цифрами і прописку)
двадцать третьего
(цифрами в прописку — цифрами і прописку)
Место рождения: город, селение *Колішня*
Місце народження: місто, селище
район *Новосангогонський*
район
область, край *Краківсько*
область, край
республика *Польша*
республика
о чем в книге регистрации актов о рождении
про що в книзі реєстрації актів про народження
1922 года *ноябрь* месяца *19* числа
року місяць
проведена запись *№ 276*
проведено запис

ВОССТАНОВЛЕНА
РОДИТЕЛИ:
БАТЬКИ:
Отец *Мисинг*
Батько *Дмитро Федорович*
фамилия — прізвище
имя, отчество — ім'я, по батькові
национальность *украинец*
національність
Мать *Мисинг*
Мати *Олена Федорівна*
фамилия — прізвище
имя, отчество — ім'я, по батькові
национальность *украинка*
національність
Место регистрации *районного ЗНБ*
Місце реєстрації *Зінківський район*
районный ЗАГС
Полтовского общества
Дата выдачи *19. вересня 1942*
Дата видачі
М.П. *192871*
М.П. *19 278819*

Водина Гуків

Витяг з метричного книжки. Полякський Акт народження
дня 21.8.1922 року дев'ятьсот
тридцять другого року.
У селі Каляна повіт Новий Санг
Краківське воєводство см. Польського
Дилемтіа і Євровини із роду Мисинг
Дня 13.11.44р.

Відає: Юліан Стасюк

М.П. 192871

СВІДОЦТВО ПРО ОДРУЖЕННЯ
СВИДЕТЕЛЬСТВО О БРАКЕ

ЯР № 772799

Громадянин
Гражданин Ползакетий
(прізвище) — фамілія,
Моско Деметрійович
(ім'я та по батькові — ім'я в отчестві)
рік народження 16.12.1921. / Шейтмадунійого місяця
год. народження (місяць народження)
місяця дев'ятого двадцятих першого року
(місяць народження)
і громадянин Майвиська
в громадянстві (прізвище) — фамілія,
Ольга Яндрівна
(ім'я та по батькові — ім'я в отчестві)
рік народження 19.12.1921. / Дев'ятнадцятого февраля
год. народження (місяць народження)
місяця дев'ятого двадцятих восьмого року
(місяць народження)
одружилася 30.7.49. / Тридцятих мая
вступила в брак (прізвище та прізвище чоловіка, місяць та число)
місяця дев'ятого сопня дев'ятого року
(прізвище та прізвище чоловіка, місяць та число)
про це в книзі записів актів громадянського стану
о нем в книзі записів актів громадянського стану
про одруження 1949 року мая місяця 30 числа
о браку (число)
прізвище підписаний за
прізвищем повноваженого записав № 11

Після реєстрації одруження присвоєно прізвища:
Після реєстрації брака присвоєны фамилии:

чоловікові Ползакетий дружині Ползакет
муку жини

Що підписом та печаткою свідчить
що написано в печатку свідється

Місце реєстрації: Вальківський сільський
Місце реєстрації: (назва та місце запису браку ЗАГС)
Бадяківського р-на, Полтавської області
(назва та місце запису браку ЗАГС)

Дата виходу 30 мая 1949 р.
Дата видачі

Завідний бюро ЗАГС
Завідний бюро ЗАГС

11 07 49
IV KE 609387

[illegible]

Речі лемків-переселенців, привезені з Польщі на Зіньківщину

Ікони

Книга «Часослов»

Прилад респективо у родині Миколи Ткачика

Лемківська скриня «Бада» (зверху)
та скриня для збіжжя (зліва)

Додаток Д

**Жорна, теслярське приладдя, граблі привезені із Нового Санча (Польща)
у селах Шилівка, Машівка (Полтавщина)**

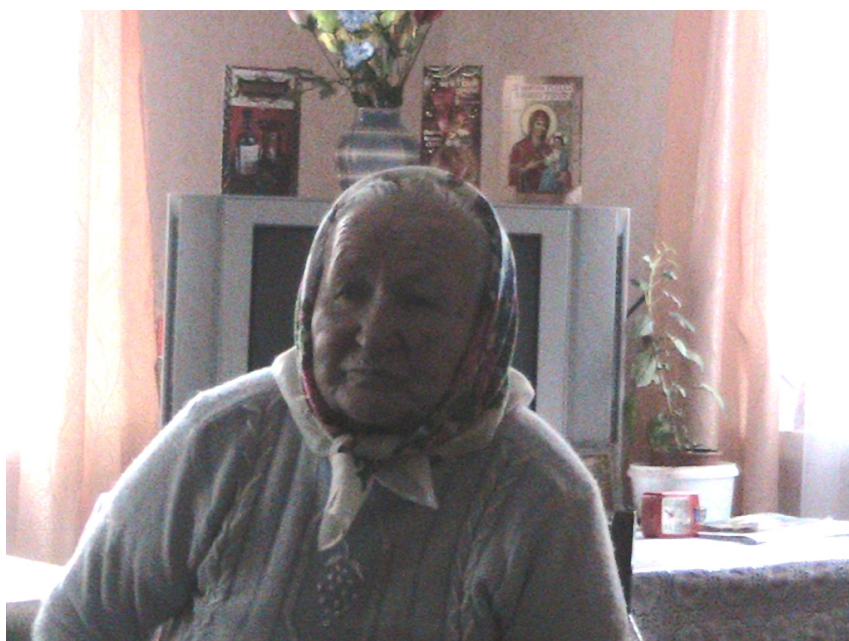

Лемко Василь Криса у власному господарському дворі

**Інтерв'ю Анни Шаповал із лемкинями
Марією Ткачик і Ганною Олешневич (м. Зіньків, Полтавщина)**

Інтерв'ю Анни Шаповал із лемкинею Ольгою Олешневич про церковний дзвін «Миколай» привезений із с. Кам'яна Ново-Санчівського повіту (Польща)

МУЗЕЄЗНАВСТВО ТА ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВО

УДК 94 (477) «18/19» : 438.41

НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІМЕНІ КОРОЛЯ ЯНА ІІІ У ЛЬВОВІ ТА ЗБІРКА БОЛЕСЛАВА ОЖЕХОВИЧА: ІСТОРІЯ ФОРМУВАННЯ КОЛЕКЦІЙ ВІЙСЬКОВО-ІСТОРИЧНИХ ПАМ'ЯТОК (1908-1940 рр.)

Наталя Петрик

Національний університет «Львівська політехніка»
Україна, 79013, м. Львів, вул. С. Бандери, 12
e-mail: petryknr@mail.ru

Львів, як провідний культурно-історичний центр Східної Галичини, від найдавніших часів був місцем зіткнення інтересів багатьох народів. Станом на початок ХХ ст. провідні позиції у місті відігравала польська громада, а саме місто визначало свій статус як власне польське. Серед інтелігенції виділялося багато представників знатних польських родів, які займалися збереженням і колекціонуванням пам'яток старовини, що були носіями важливих свідчень багатовікової історії краю. Саме з ініціативи польської інтелігенції, а зокрема відомих колекціонерів і жертводавців, у місті починають відкриватися перші доступні для широкого загалу виставки та виникати перші музейні установи, метою яких було не лише збереження пам'яток історії, але й їх популяризація та пропаганда ідеї належності міста Львова власне польському народу.

З-поміж усіх пам'яток особливим значенням та історичною цінністю володіли предмети зброї й інші пам'ятки військового характеру. Однією з найбільших колекцій зброї станом на першу половину ХХ ст. серед діючих на той час музеїв Львова володів Національний музей імені короля Яна ІІІ, накопичення та формування якої було результатом багаторічної музейної діяльності львівської інтелігенції за сприяння меценатів міста.

Національний музей імені короля Яна ІІІ був заснований у 1908 році. За пропозицією віце-президента міста Львова Тадеуша Рутовського міська рада виділила під новостворений музей, придбану за ініціативою Олександра Чоловського, кам'яницю (пл. Ринок, 6), що

раніше перебувала у власності короля Яна ІІІ Собеського [2, с. 6-7].

Кам'яниця була споруджена коштом грецького купця Константина Корнякта у 1580 році, про що свідчить напис над дверима по вулиці Бляхарській. Будівництво цієї споруди здійснювалось під керівництвом львівського архітектора Петра Барбона [14, с. 3].

З того часу кам'яниця неодноразово змінювала своїх власників. 1623 року за 30 тисяч злотих будівлю придбали отці Кармеліти, а вже 1640 року її було продано белзькому воєводі Якубові Собеському, батькові майбутнього короля Яна ІІІ. З того часу і до початку ХVІІІ ст. кам'яниця перебувала у власності Собеських. Ян Собеський, як король Ян ІІІ, успадкував будівлю від батька, відреставрував її, розширив двір, а також пристосував споруду до всіх необхідних потреб королівської резиденції, яку використовував під час свого перебування у Львові [14, с. 4].

Після смерті Яна ІІІ королевичі Якоб і Константин Собеські у 1709 р. передали кам'яницю великому коронному гетьману Северину Матеушу Ржевуському, після чого вона ціле століття перебувала у власності його родини. Останній із представників Ржевуських, дорогобицький староста Йозеф, у 1804 р. продав кам'яницю разом з бібліотекою, картинною галереєю та нумізматичною колекцією графу Олександру Ходкевичу за 627 тис. злотих [14, с. 5].

Граф Ходкевич у 1816 р. продав будівлю Гелені з Горських графині Понінській за 7 тис. дукатів, після якої кам'яницю успадкував її син

Калікст князь Понінський. Новий власник, розуміючи велике значення цієї будівлі, неодноразово заявляв про те, що віддасть її місту під історичний музей, проте відповідного заповіту не залишив. У результаті цього кам'яниця перейшла у власність князів Любомирських, які, також прагнучи зберегти тривале майбутнє цієї важливої для Львова пам'ятки, віддали її у власність місту у травні 1908 р. [14, с. 5-6].

Протягом двостолітнього переходу з рук у руки у кам'яниці неодноразово проводилися реставраційні роботи, часто досить невмілі, у результаті яких було втрачено велику кількість архітектурних деталей попередніх часів. А у час переходу у власність міста на музейні потреби, що було ухвалено Радою міста на вимогу вищезгаданого першого віцепрезидента Тадеуша Рутовського у серпні 1908 р., кам'яниця взагалі перебувала у стані свого найбільшого занепаду [14, с. 6]. За весь період існування та неодноразових реставраційних робіт будівля стала об'єктом нашарування різних стилів.

На відбудову й утримання Музею магістратові міста Львова були надані субвенції, завдяки яким були придбані збірки історичних портретів польських королів, гетьманів, світських і духовних осіб, що відіграли важливу роль у житті народу та держави; пам'ятки, що належали до часу Яна Собеського, зокрема відділ картин і зображень Львова й інших польських міст, багато цікавих цехових пам'яток, предмети муніципальні, міські та музейні, і нарешті особиста зброярня та лапідаріум [10, арк. 7].

Ще однією важливою частиною колекцій Національного музею імені короля Яна III стали пам'ятки, зібрані відомим львівським музейним і культурним діячем, консерватором, істориком та археологом Олександром Чоловським, до яких належали предмети, пов'язані з історією Львова, портрети історичних осіб, стара зброя (24 портрети і 150 зразків зброї та військового обладунку різних часів) [2, с. 8-9].

Зокрема до депозиту Олександра Чоловського належали такі портрети: Кароль князь Лотаринзький, на коні, на фоні битви; Ян Замойський, канцлер і гетьман; Константин князь Острозький, воєвода і гетьман, переможець під Оршею; Якоб Собеський, каштелян краківський, батько короля, копія з оригіналу у Жовкві; Ян III, король, копія з портрету у Жовкві; Ян Собеський, як гетьман, копія картини «Битва під Хотиним 1673» у Жовкві; Станіслав Август, король (1764-1795) та ін. [14, с. 11-31].

Одними з найбільших депозитів, що поповнили колекцію Музею, були також депозити д-

ра В. Козловського й оо. Бернардинів у Львові [14, с. 11-31]. Серед портретів польської знаті також знаходилося два портрети Богдана Хмельницького, гетьмана запорозького, один з яких є даром Гелени Дабжанської [14, с. 16, 29].

Урочисте відкриття Музею відбулося 12 вересня 1908 р. [2, с. 9]. Паралельно зі становленням Музею продовжувалося формування його збірок, зокрема і колекції озброєння [4, с. 51]. До 1920 р. Музей регулярно отримував субвенції від австрійського уряду, які, крім того, що йшли на реставраційні та ремонтні роботи приміщень музею, також використовувалися на придбання пам'яток. Зокрема, у грудні 1911 р. було закуплено 15 зразків старої зброї XV-XIX ст. та 33 зразки зброї XVI-XIX ст. [2, с. 9-10]. А на кошти надані у 1912 і 1913 році було закуплено польські портрети XVI-XIX ст., збірку з 33 картин, що прославляла польське військо 1807-1831 рр., 99 предметів старої зброї, монети, медалі [7, арк. 3].

Колекції Музею поповнювалися з різних джерел: предмети закуповували у приватних осіб, на щорічних виставках у Кракові, які організовувало «Товариство прихильників красних мистецтв». Крім того, окремі речі і цілі колекції Музею передавали громадяни Львова [2, с. 10]. У 1914 році збірки Музею збагатилися пам'ятками з колекції Владислава Лозинського, відомого історика Львова та мистецтвознавця, який заповідав свої збірки (зокрема і зброю) місту Львову [4, с. 51].

У 1915 р. відомий колекціонер, доктор права Львівського університету, Болеслав Ожехович передав гміні міста Львова свої збірки, вагоме місце в яких займала колекція зброї [4, с. 51].

Батько Болеслава Ожеховича, Андрій Ожехович, був відомим львівським лікарем, а мати Софія походила з відомих родів Обніських і Сираковських [15, с. 276-277]. Дім Ожеховичів у Львові був місцем культурних і наукових зустрічей, а також тут часто дебютували польські митці. Зростаючи в атмосфері пошани до польської науки та культури, Болеслав Ожехович закінчив студії права у Львові. Дальше він розпочав свою справу у родинному маєтку у Кальникові під Перемишлем. Колекціонер створив тут цінний приватний музей, основу якого складали пам'ятки, привезені з особистих подорожей за кордон, а також предмети, успадковані від родин Розвадовських (з якої походила дружина Болеслава Ожеховича, графиня Ванда Розвадовська) й Обніських [11, с. 26].

У розпал військових дій на початковому

етапі Першої світової війни збірка опинилася під загрозою знищення, оскільки продовжувала знаходитися у маєтку Ожеховичів у районі обложеного Перемишля у с. Кальників, де перебували російські війська. Цінну колекцію зброї з метою збереження власник заховав у картоплі. У час розпалу бойових дій Болеслав Ожехович звернувся до гміни* міста Львова з проханням врятувати його збірки. З метою встановлення вартості збірки у Кальників було відправлено делегата від Петербурзької Академії Наук професора Євгена Шмурло, який був відповідальним за охорону пам'яток у Галичині. Професор високо оцінив збірку, а тому було прийняте рішення про її перевезення у Львів. Цією відповідальною справою особисто зайнявся Олександр Чоловський [3, с. 8]. Таким чином, завдяки зусиллям міста Львова колекція Болеслава Ожеховича була вивезена та врятована від знищення. Саме тому відомий меценат з великої вдячності передав цю збірку місту у дар [2, с. 11].

Договір про передачу жертводавцем своєї музейно-картинної колекції львівському магістрату був документально оформлений у 1919 році. Згідно цього договору п. Болеслав Ожехович, розглядаючи місто Львів за власність поляків, віддає гміні міста на її утримання всі свої зібрання: картинну галерею, гравюри, скульптурні зліпки, мініатюри, меблі музейного значення, колекцію стародавньої зброї, колекцію скла і порцеляни [8, арк. 3].

Проте жертводавець цим договором не лише закріплював акт передачі колекції, але й висував низку вимог гміні міста Львова щодо її збереження й експонування. Збірка, у силу свого кількісного складу та великої цінності, володіла особливим статусом [4, с. 51]. Однією з умов договору було передбачено, що вся колекція назавжди мала зберігатися й експонуватися як єдина та нероздільна, і носити назву «збірка Болеслава Ожеховича» [8, арк. 3].

Безпосередній нагляд і керівництво над збіркою гміна міста Львова віддала директору Архіву та Національного музею імені короля Яна III доктору Олександрові Чоловському, за особистим побажанням жертводавця [8, арк. 4].

Згідно договору передбачалося, що збірка мала розміщуватися в одній із міських будівель, відповідно облаштованій, захищеній від пожеж, з ясними просторами та чистими залами. Найбільш відповідним приміщенням

для цього вважалася т.зв. Порохова Вежа [8, арк. 3]. Але, через її непристосованість до такої ролі, збірка розташовувалась в одному з філіалів Національного музею імені короля Яна III, а саме у колишньому палаці Владислава Лозинського по вул. Оссолінських, 3 (нині вул. Стефаника) [2, с. 11-12].

Окремі предмети, що належали до подарованої колекції, були повернені п. Ожеховичу назад для оздоблення його маєтку у Кальникові. Ці предмети були занесені в окремий список і мали перебувати у Кальникові, поки цього буде бажати жертводавець [8, арк. 4]. Проте за кілька місяців до своєї смерті Болеслав Ожехович повернув деякі предмети, що знаходилися у його домі у Львові та Кальникові [11, с. 29].

Крім того, згідно умов договору гміна міста зобов'язалася забезпечити належну консервацію, упорядкування, каталогізацію та науковий опис пам'яток під фаховим наглядом і керівництвом. А також представити ці колекції широкій публіці під належним доглядом від всяких ушкоджень [8, арк. 4].

У випадку невиконання умов договору про пожертву Болеслав Ожехович залишив за собою право скасувати цей дар і розпорядитися колекцією по-іншому [8, арк. 4]. За належним виконанням договору між п. Ожеховичем і гміною міста Львова мала стежити спеціально призначена кураторія, що складалася із п'яти представників польської інтелігенції, які володіли безсумнівним патріотизмом. Крім того, жертводавець залишив за собою право до смерті брати участь в обговореннях кураторії з правом голосу [8, арк. 5].

Договором був також передбачений випадок, якщо Львів внаслідок політичних чи соціальних умов перестане бути польським містом, то ця жертва буде відмінена. У такому разі колекції мають перейти у власність Національному музею на Вавелі у Кракові. Проте, якщо такий захід складно буде здійснити, то кураторія на свій розсуд має відправити колекцію до Варшави, Познані, Вільнюса або Гданська [8, арк. 4-6].

На момент передання гміні міста Львова збірка Болеслава Ожеховича налічувала 998 предметів старовини, з яких 454 одиниці зброї. А інвентарні описи збірки, що були складені працівниками Національного музею імені короля Яна III за дорученням Олександра Чоловського протягом 1925-1926 років, налічували вже 563 одиниці зброї й озброєння. Проте жертводавець продовжував поповнювати збірку пам'яток старовини протягом всього життя [5,

* Самоврядна громада мешканців певної території. – *Ред.*

с. 120-121].

Рада Міста у вдячність меценату за дар 15 вересня 1921 р. прийняла ухвалу про визнання Болеслава Ожеховича за почесного громадянина міста Львова. З цього приводу, а також, щоб відкрити збірку для більш широкої публіки, що передбачалося однією з умов договору, було організовано виставку [11, с. 27].

За заповітом Болеслава Ожеховича, що був складений у Перемишлі 31 липня 1927 р., головним його спадкоємцем стало польське Наукове товариство у Львові [9, арк. 1].

На сьогоднішній день більшість зразків стародавньої зброї, що походять зі збірки Болеслава Ожеховича, зберігаються й експонуються у Львівському історичному музеї та його філіалі Музеї «Арсенал». Серед холодної зброї тут представлені мечі (поясний меч XV ст., виготовлений зброярами міста Пассау, що у Баварії; великий дворучний меч «фламберга», виготовлений в Італії наприкінці XV – початку XVI ст.), шаблі, шпаги (придворні шпаги XVI-XVII ст.), палаші, бойові сокири, тесаки, ножі та кинджали (кинджали з Ірану XVIII ст.; кинджал-кукрі зі Східної Індії XVIII ст.; індонезійський кинджал-кріс XVIII ст.), шоломи, кольчуги, кіраси, списи, арбалети й ін., а також вогнепальна зброя – пістолети (пістолет-револьвер системи Марієтта; пістолет роботи майстра Йогана Андреаса І Кухенрейтера; пара дуельних пістолетів майстра Ф.Христіана Шиллінга), рушниці, гартами [5, с. 121].

Перша світова війна призупинила музейну діяльність у Львові на декілька років. З метою збереження колекцій пам'ятки Національного музею імені короля Яна III були вивезені до Кракова, де зберігалися у сховищах Національного музею протягом 1914-1920 рр. Ще одним лихом для Музею стало захоплення його директора Олександра Чоловського у полон російськими військами, де він перебував до 1917 року [2, с. 10-11]. У період відсутності Олександра Чоловського, а також протягом 1921-1922 рр., коли він очолював музейну підкомісію з питань повернення художніх цінностей з Росії, перебуваючи у Москві та Ленінграді, діяльністю Національного музею імені короля Яна III займався Кароль Бадецький. Він видав перший опис збірки Болеслава Ожеховича, провів велику роботу по складанню каталогу міського Архіву давніх актів, упорядковував збірки Історичного музею та Національного музею імені короля Яна III, а також сприяв доступу до них глядачів [2, с. 12].

У 1921 р. командування округу IV корпусу Війська Польського передало до Національно-

го музею імені короля Яна III на тимчасове збереження колекцію зразків бойової зброї періоду Першої світової війни [4, с. 51].

Міжвоєнний період відзначається тісною взаємодією діяльності Історичного музею та Національного музею імені короля Яна III, а також міського Архіву давніх актів, які перебували на утриманні гміни міста. Проте на період 1920-30-их років більша увага приділялась розвитку саме Історичного музею.

Зокрема колекції Історичного музею з 25 вересня 1921 р. стали доступними для огляду майже щоденно. Збірка Музею становила близько 40 тис. експонатів, що виставлялися у 24 залах огляду, і поділялися на два розділи: I. Старожитності з періоду незалежності Польщі до 1795 року; II. Пам'ятки періоду боротьби за незалежність Польщі 1795-1920 рр. Зокрема, у першому розділі поруч з іншими предметами були представлені зброя, ордени, медалі [2, с. 12]. У 1926 р. з ініціативи Олександра Чоловського місто придбало Історичному музею нове приміщення – «Чорну кам'яницю» (пл. Ринок, 4), що сприяло розширенню його експозиційної діяльності [2, с. 13].

Не стояв на місці і розвиток Національного музею імені короля Яна III. До другої третини XX ст. значно збагатилася його колекція зброї. Станом на 1930-і роки предмети зброї й озброєння експонувалися у двох кімнатах Музею. Перша з них (Zbrojownia I) містила озброєння й обладунки західноєвропейського та польського походження XVI-XVIII ст. (шаблі польські XVIII ст.; кольчуги XVII ст.; гусарські списи XVII ст.; німецькі бойові мечі, шаблі, рапіри XVI-XVII ст. тощо) [13, с. 43-46]. У другій кімнаті (Zbrojownia II) експонувалися зразки озброєння й обладунків зі Сходу переважно XVII-XVIII ст., західноєвропейського походження XIX ст., а також польська зброя наполеонівських часів, періоду Герцогства Варшавського, повстань 1830-1831 і 1863-1864 рр. та зброя часів Першої світової війни [13, с. 58].

Окрім цих двох кімнат, що представляли винятково колекцію зброї, у Музеї був також досить цікавий зал боїв (Komnata bitew), де були представлені полотна баталістичного характеру (дві олійні картини невідомого автора XVII ст. – «Битва під Тереховлею» і «Битва під Львовом» 1675 р. тощо), інші предмети, як елементи битв (ринграф із зображенням Матері Божої XVIII ст., модель замку в Збаражі з околицями), портрети [13, с. 72-74]. Ще два зали, в яких експонувалися пам'ятки, які можна розцінювати як предмети військово-історичного характеру, – це кімната Костюшко

(Komnata Kosciuskowska) (картини битв, портрети, особисті речі Костюшко тощо) та кімната війська польського (Komnata Wojska Polskiego) [13, s. 81-98].

Особливу роль у діяльності львівських музеїв у міжвоєнний період, як і раніше, продовжував відігравати Олександр Чоловський, якого з 1937 р. призначили директором міського Архіву, архівної Бібліотеки, Історичного музею, а також Національного музею імені короля Яна III та збірки Болеслава Ожеховича. Ще однією важливою постаттю був Рудольф Менкіцький, який займав посаду кустоша Національного музею імені короля Яна III та збірок Б. Ожеховича [2, с. 15]. Він створив єдиний у своєму роді картковий ілюстрований каталог зброї, що налічував на 1919 рік 800 малюнків, виконаних тушшю (із загальної на той час кількості 3000 предметів Відділу зброї). Частково цей каталог зберігся в архіві Львівського історичного музею [6].

Про діяльність архіву та музеїв інформував офіційний друкований орган – ілюстрований звіт, який виходив раз на два роки або раз на рік. Видавався він коштом гміни міста Львова [2, с. 15].

Саме на базі Національного музею імені короля Яна III та Історичного музею м. Львова, злиття яких відбулося 8 травня 1940 р., виник Державний історичний музей. Олександра Чоловського було призначено його науковим консультантом [2, с. 17]. На сьогоднішній день більшість колекції музеїв ХХ ст. зберігаються у Львівському історичному музеї, який володіє однією з найбільших колекцій зброї в Україні [4, с. 50].

Отже, на сьогоднішній день у Львові зосереджена велика кількість предметів військово-історичного характеру, що об'єднані в не одну колекцію, які стали надбанням Львівського історичного музею. Їх накопичення, збереження, як від фізичного знищення, так і від

розграбувань внаслідок складних історичних перепитів на території краю, та зосередження у львівських музейних установах було великою заслугою польської громади, що розпочала активну музейну та консерваторську діяльність у Львові ще на початку минулого століття. Військово-історичні пам'ятки із колекцій львівських музеїв є важливим джерелом вивчення військової історії краю. Тому вони потребують подальших ґрунтовних досліджень та популяризації у науковій літературі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Крутоус А. До питання формування окремих музейних збірок України та Львова у ХІХ – першій половині ХХ ст. / Алла Крутоус // Наукові записки Львівського історичного музею (далі – НЗ ЛІМ). – Вип. 7. – Л., 1998. – С. 3-13.
2. Крутоус А. З минулого Львівського історичного музею / Алла Крутоус // НЗ ЛІМ. – Вип. 5. – Л., 1996. – С. 3-19.
3. Крутоус А. Львівські музеї і Олександр Чоловський / Алла Крутоус // НЗ ЛІМ. – Вип. 6, частина І. – Л., 1997. – С. 3-13.
4. Мельник Б. Колекція зброї Львівського історичного музею / Борис Мельник // Ми з Львівського історичного... 1893-2003: спецвипуск. – Л.: Новий час, 2004. – С. 50-52.
5. Прокіп А. Колекція зброї Болеслава Ожеховича (на матеріалах збірки Львівського історичного музею) / Андрій Прокіп // НЗ ЛІМ. – Вип. 11. – Львів: Новий час, 2006. – С. 119-126.
6. Терський С.В. Середньовічна зброя у львівських музейних колекціях довоєнного часу: походження і склад / Святослав Володимирович Терський // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». – № 555: Держава та армія. – Л., 2006. – С. 13-19.
7. Центральний Державний історичний архів (далі – ЦДІА) України у Львові, ф.55 «Архів давніх актів міста Львова», оп.1, спр.19, арк.3.
8. ЦДІА України у Львові, ф.74 «Болеслав Ожехович», оп.1, спр.1, арк.3-6.
9. ЦДІА України у Львові, ф.74, оп.1, спр.2, арк.1.
10. ЦДІА України у Львові, ф.165 «Музей Яна Собеського», оп.2а, спр.184, арк.7.
11. Jagielska-Burduk A., Markowski D. O lwowskich zbiorach Bolesława Orzechowicza / Alicja Jagielska-Burduk, Dariusz Markowski // Acta Universitatis Nicolai Copernici. – Zabytkoznawstwo i Konserwatorstwo XLII. – Toruń, 2011. – S. 25-37.
12. Laszak E. Działalność naukowa Aleksandra Czolowskiego (1865-1944) / Ewa Laszak. – Łódź: Inicjator, 2004. – 176 s.
13. Mekicki R. Muzeum Narodowe im. Króla Jana III we Lwowie. Przewodnik po zbiorach / Rudolf Mekicki. – Lwów, 1936. – 130 s.
14. Muzeum Narodowe imienia Króla Jana III. Przewodnik tymczasowy. – Lwów, 1908. – 31 s.
15. Polski słownik biograficzny. – T. 24. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1979. – S. 276-277.

Петрик Наталя *Національний музей імені короля Яна III у Львові та збірка Болеслава Ожеховича: історія формування колекцій військово-історичних пам'яток (1908-1940 рр.)*

Розглянуто процес становлення одного з провідних музеїв польської громади у Львові – Національного музею імені короля Яна III, а також формування у його стінах колекцій військово-історичних пам'яток. Прослідковано долю збірки пам'яток відомого колекціонера та мецената Болеслава Ожеховича, а також відзначено роль окремих представників польської інтелігенції у формуванні та збереженні колекцій львівських музеїв першої половини ХХ ст.

Ключові слова: Національний музей імені короля Яна III, збірка Болеслава Ожеховича, військово-історичні пам'ятки, колекція зброї, польська громада

Петрык Наталья *Национальный музей имени короля Яна III во Львове и собрание Болеслава Ожеховича: история формирования коллекций военно-исторических памятков (1908-1940 гг.)*

Рассмотрен процесс становления одного из ведущих музеев польской общины во Львове – Национального музея имени короля Яна III, а также формирование в его стенах коллекций военно-исторических памятков. Прослежена судьба собрания памятков известного коллекционера и мецената Болеслава Ожеховича, а также отмечена роль отдельных представителей польской интеллигенции в формировании и сохранении коллекций львовских музеев первой половины ХХ в.

Ключевые слова: Национальный музей имени короля Яна III, собрание Болеслава Ожеховича, военно-исторические

пам'ятки, колекція озружия, польська община

Petryk Natalia *The National Museum of the King Jan III in Lviv and Bolesław Ozhehovych collection: the formation of collections of military historical attractions (1908-1940)*

The article deals with a process of becoming one of the leading museum of the Polish community in Lviv – The National Museum of the King Jan III, and the process of the formation of its military historical collections. The article discusses an important problem of the history of the collection one of the famous collector and philanthropist Bolesław Ozhehovych. The article is on the role of Polish intelligentsia in the formation and saving Lviv museum collections of the first part of XX century. A contribution of any public and scientific figures in the museum construction has been revealed. The main figure in process of museum formation in Lviv was collector, museum and cultural activist, historian and archaeologist Alexander Cholvscy.

The national factor was one of the most important in a public life of Lviv at that time. Polish community strived to create their own independent state. Its desire was represented in a museum construction. After the World War II Lviv museums were reorganized. In 1940 all military and historical attractions have been focused in the new Lviv Historical Museum. Nowadays all these collections are the important source for learning the military history. They need the further research.

Keywords: *The National Museum of the King Jan III, Bolesław Ozhehovych collection, military historical attractions, weapons collection, Polish community*

Рецензенти:

Кривошея І.І., к.і.н., професор

Тробські Мацей, доктор габілітований, професор

Надійшла до редакції 15.06.2016 р.

УДК 069 (477.52) : 908 : 7

**ВНЕСОК СУМСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ У СПРАВУ ОХОРОНИ ПАМ'ЯТОК
СТАРОВИНИ І МИСТЕЦТВА НА СУМЩИНІ У 20-х РОКАХ ХХ ст.****Наталія Німенко**

Сумський державний університет
Україна, 40007, м. Суми, вул. Римського-Корсакова, 2
e-mail: nimenko.na@mail.ru

Протягом усієї історії людство цікавиться питаннями: хто ми? звідки прийшли? що залишимо по собі? Особливої актуальності вони набувають у періоди реформування державності, економіки, суспільно-політичних і національно-культурних відносин. Відповіді можна шукати як у сьогоденні, так і відлуннях минулого. У цьому велику допомогу можуть надати музеї – хранителі надбань багатьох поколінь у різних сферах життя.

В останні роки історики приділяють багато уваги дослідженню музейної справи в Україні загалом і регіональних осередків зокрема. Низка статей присвячена зародженню та першим крокам становлення музейництва у 20-30-х роках ХХ ст. Серед таких досліджень Н.Д. Дмитренко [1; 2], К.І. Слівіної [3], А.С. Яненко [4], Л.М. Борщенко [5] й ін. Проте, вони переважно висвітлюють окремі аспекти діяльності установ або розглядають їх у контексті загальних історико-краєзнавчих досліджень Лівобережної України.

Нашу увагу привернула діяльність Сумського краєзнавчого музею у 20-х роках ХХ ст. У Науковому архіві Інституту археології НАН України зберігається низка документів, які відбивають діяльність установи у різні періоди історії. Серед них – звіт за 1926 р. Тож, мета дослідження – окреслити коло питань, якими опікувався музей у перші роки існування, ввести до наукового обігу новий документ, що характеризує основні напрямки роботи установи, визначити роль місцевих органів влади, Всеукраїнських пам'яткоохоронних структур та окремих науковців у розбудові Сумського музею.

Серед питань, які потребували негайного вирішення молодією УСРР, було збереження пам'яток старовини, що масово знищувалися у буремні роки війни або вивозилися за кордон. Тож, у лютому 1919 р. з метою збереження історичних і художніх цінностей при Народному комісаріаті освіти (Наркомосвіти) УСРР було створено Всеукраїнський комітет охорони пам'яток мистецтва і старовини, а вже

01.04.1919 р. було підписано декрет Раднаркому УСРР, відповідно до якого всі цінності на території республіки передавалися у підпорядкування Наркомосвіти. Протягом весни 1919 р. за ініціативою місцевих наукових товариств відповідні державні пам'яткоохоронні органи були створені у більшості губерній УСРР.

Проте, ще раніше громадські активісти почали самостійно об'єднуватися навколо вирішення важливих питань пошуку, охорони та збереження решток матеріальної культури минулої доби. Серед таких був і Никанор Харитонович Онацький (1874-1937). Художник за освітою (навчався у Строганівському училищі технічного малюнка (Москва), Одеському художньому училищі красних мистецтв (вчитель К. Костанді), художньому училищі при Петербурзькій академії мистецтв у класі Іллі Рєпіна), він добре розумівся на мистецтві, сам писав картини, брав участь у виставках (Київ, 1911-1912; Суми, 1914). Протягом 1906-1913 рр. жив у Лебедині, викладав у гімназіях, займався громадською роботою, багато подорожував, а враження описував віршованими рядками та пензлем.

У 1913 р. Н.Х. Онацький разом із сім'єю переїхав до Сум, де працював викладачем у реальному училищі та кадетському корпусі. Тож, коли у 1918 р. наросвіта створила у Сумах спеціальну комісію для збирання художньо-історичних цінностей, що залишилися у поміщицьких садибах і маєтках, активно долучився до цієї справи. У 1919 р. в одному з особняків Сум виявили частину художньої збірки київського колекціонера Оскара Гансена, дослідженням якої займався Никанор Харитонович. Саме ця колекція по суті стала основою майбутнього музею.

У березні 1920 р. Н.Х. Онацькому запропонували посаду завідуючого секцією образотворчих мистецтв при місцевій наросвіті, а згодом – і директора художньо-історичного музею. Тоді ж було виділено перше приміщення з 5 кімнат, проте цього виявилось замало. Згодом передали ще 2 будинки. Тож, загалом му-

зей займав 21 кімнату. Одним з перших кроків директора стало створення комісії зі спорудження пам'ятника Т.Г. Шевченку у Сумах. Згодом шевченківська тематика дуже часто буде супроводжувати діяльність Н.Х. Онацького. У цей же час він намагався врятувати картини та речі з маєтків Капніста, Хрущова, Харитоненків, Суханова, Голіцина, поповнюючи переважно мистецьку колекцію. Тож, першими напрямками діяльності музею були виявлення, оцінка та перевезення найбільш цінних речей з колекцій поміщицьких маєтків.

Музеї, які у першій половині 20-х років ХХ ст. переживали надзвичайні фінансові труднощі та часто зовсім не одержували державних дотацій на своє утримання, фінансувати пам'яткоохоронні заходи не могли. Тому їх можливості щодо збереження історико-культурної спадщини були обмеженими. Проте, незважаючи на вкрай складні умови роботи – відсутність опалення у приміщеннях (з'явилося у 1925 р.), протягом 11-ти місяців 1922 р. - заробітної плати (рішенням Сумського виконкому музейним працівникам надали продовольчу допомогу: по одному пуду пшениці, одному пуду жита і по 20 фунтів гречки), співробітники продовжували свою діяльність.

Лише у 1925 р. музей отримав фінансування – 750 крб. на придбання експонатів, завдяки чому фонди збагатилися вишиванками, килимами, тканими речами, скульптурами, старовинними іконами, керамікою та стародруками. Усі речі були поділені на групи як за призначенням, так і за художніми ознаками, що дозволило не лише упорядкувати колекції, а й розробити екскурсійні маршрути для відвідувачів.

На початку 20-х років ХХ ст. в Україні було прийнято низку законодавчих актів, які заклали правову основу пам'яткоохоронної діяльності. Кодексом законів про народну освіту, затвердженим 22.11.1922 р., закріплювалася ідея широкого використання історико-культурної спадщини у виховній роботі. Це відкривало нові перспективи для охорони пам'яток історії та культури, сприяло популяризації їх серед населення. Таким чином, наступним напрямком роботи музею стало поповнення фондів, а згодом – їх систематизація, розширення експозицій, розробка та проведення лекцій та екскурсій, зокрема і для учнів шкіл та училищ.

Із часу заснування музею мав художньо-історичний профіль. Зважаючи на освіту й особисті уподобання директора, це не дивно. Як

пізніше написав Н.Х. Онацький у брошурі «Сім років існування музею» [6], на 1 жовтня 1925 р. у музеї налічувалось 10279 експонатів. Серед них: 6416 стародруків, безцінні полотна І. Рєпіна, Л. Боровиковського, В. Серова, інші унікальні пам'ятки. Особливу цінність мали офорт Т.Г. Шевченка «У шинку» («Приятелі»), «Кобзар» з дарчим написом поета й інші. З метою популяризації історико-мистецьких скарбів і залучення якомога більшої кількості населення до збирання пам'яток старовини, Н.Х. Онацький неодноразово виступав на сторінках місцевої преси. Тож, простежується ще один вид діяльності музейної установи – популяризація історії та матеріальної культури регіону через засоби масової інформації.

Особливу увагу Н.Х. Онацького привертала віддалені міста і села округи. Саме там, на думку дослідника, і могли зберігатися безцінні скарби поміщицьких колекцій, які не встигли вивезти або знищити у роки громадянської війни. Для пошуків цих реліквій організовувалися експедиції за участю співробітників музею. Яскравим підтвердженням цьому є Звіт за 1926 р. [Додаток 1], який зберігається у фондах Наукового архіву Інституту археології НАН України [7]. Документ являє собою три машинописних аркуша формату А4 з численними виправленнями, підкресленнями та рукописними доповненнями, зробленими рукою автора. Печатка музею, підпис його директора – автора «Звідомлення», реєстрація щодо отримання за місцем призначення та направлення для розгляду у відповідні відділи («вх. 66/31/І – 27 р. До мистецького та археологічного відділу») дають підстави стверджувати, що це остаточний варіант звіту, який максимально повно окреслює коло питань, які вирішувалися співробітниками Сумського музею. Так, лише протягом 1926 р. вдалося відвідати: Лебедин і місцевий музей, – знайдено офорт Т.Г. Шевченка «У шинку» з авторським написом і підписом, фото з малюнка Т.Г. Шевченка «Бандурист» та ін.; хут. Лихвин – знайдено офорти та фото, що датуються останніми роками життя Т.Г. Шевченка, зібрано спогади про поета, порушено питання про вшануванні його пам'яті, ремонт і музеєфікацію будинку, в якому жив Т.Г. Шевченко; с. Славгородок – зібрано та вивезено до Сумського музею 36 експонатів (картини, вишиванки, мармурові речі тощо) і взято на облік церкву «як єдину на Слобожанщині»; Тростянець – у колишньому маєтку Кеніга виявлено та вивезено 42 експонати (картини, вироби ужиткового мистецтва, меблі й ін.), серед речей релігійних громад – стародру-

ки, ікону, тканини, у приватних колекціях – кобзар Т.Г. Шевченка з автографом і картини П. Соколова; с. Кирилівку – виявлено мемуари, які, серед іншого, стосуються життя Т.Г. Шевченка; с. Великий Прикіл – проведено розкопки на місці, де були виявлені кістки мамонта. Загалом, протягом 1926 р. було проведено 6 експедицій, а також зібрано численні матеріали безпосередньо у Сумах та околицях.

Археологічні дослідження – це ще один напрям діяльності музею, який сформувався під впливом видатного земляка, археолога, мистецтвознавця, подвижника музейної справи, члена багатьох комісій ВУАК і громадських пам'яткоохоронних осередків Миколи Омеляновича Макаренка (1877-1938). Саме він одним із перших на початку ХХ ст. розпочав багаторічні археологічні дослідження на Сумщині, які дозволили виявити, описати та датувати нову слов'янську культуру, що отримала назву роменської; провів унікальну музеєфікацію решток стародавньої культури – вирізки поховань (Ромни, 1920) [8], а згодом неодноразово використовував цю методику на інших об'єктах; дослідив старовинні дерев'яні храми часів козацтва; сприяв створенню Роменського окружного музею тощо [9-11]. Тож не дивно, що саме М.О. Макаренко, який знав цю місцевість, вивчав логіку й особливості її заселення у давні часи, протягом 20-х років ХХ ст. багато разів звертав увагу на необхідність проведення археологічних досліджень поблизу Сум. Проте, за відсутності фінансування втілити ці задуми було вкрай важко. Лише спільними зусиллями ВУАК і місцевих органів влади вдалося вирішити питання. Після багаторічних «листовних» дебатів між різними установами, несанкціонованих ВУАК розвідок і розкопок був розроблений план археологічних досліджень, а у подальшому – археологічна мапа Сумської округи [12].

Влітку 1929 р. під керівництвом М.О. Макаренка, за участю співробітників Сумського музею під керівництвом Н.Х. Онацького, майбутнього археолога, а на той час – аспіранта С.С. Магури, місцевих робітників були проведені розкопки поблизу с. Піщане й у Краснянському лісі. У першій групі було досліджено близько 20 поховань, знято план з позначенням 1480 курганів та їхніх обмірів, зроблено сотні фотознімків. Досліджуючи кургани, М.О. Макаренко звернув увагу на те, що жіночі поховання були значно багатшими ніж чоловічі. У них зустрічалися намистини зі скла, у формі бубонців – із срібла, спіральні та круглі скроневі кільця, бронзові браслети. Одне

з таких поховань, що мало краще збереження, було вирізано за методикою роменської музеєфікації та доправлено до Сумського музею.

У Краснянському лісі було виявлено 15 курганів, 5 з яких ретельно дослідили. Знахідки виявилися ідентичними попереднім, за винятком частини дерев'яної мисочки, що збереглася завдяки прибитим до неї мідяним платівкам. Також були проведені археологічні розвідки в ур. Крейдище на околиці Сум.

Усі матеріали з розкопок, фотознімки, плани тощо були передані до музею, наповнили незначну археологічну колекцію унікальними експонатами та згодом повинні були стати основою для написання розлогої статті. Проте, цього не сталося. Що ж до самих матеріалів – більшість з них була втрачена у роки війни. Залишилися кілька фотографій роботи М.О. Макаренка, що зберегла дочка Н.Х. Онацького, науковий звіт в архіві Інституту Археології НАН України [13], чернетка та стаття С.С. Магури [14].

Таким чином, протягом 20-х років ХХ ст. було створено потужний центр культурного життя регіону – Сумський художньо-історичний музей, пріоритетними напрямками роботи якого були: обстеження старовинних поміщицьких маєтків; збирання пам'яток старовини та мистецтва; формування відділів та експозицій за різними напрямками; проведення розвідок та експедицій навколишніми територіями; популяризація серед населення історичних знань. Завдяки співпраці центральних і місцевих пам'яткоохоронних структур та органів влади, авторитету та професіоналізму М.О. Макаренка й ентузіазму Н.Х. Онацького вдалося розширити коло інтересів музею – археологічні дослідження, які дали надзвичайно важливі результати як для розвитку музею, так і пізнання історії загалом.

Проте, не лише любов до рідного краю, бажання дослідити та відкрити для широкого загалу його історію поєднало долі М.О. Макаренка та Н.Х. Онацького. У 30-ті роки ХХ ст. вони віддали життя за свої переконання.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Дмитренко Н.Д. Археологічні дослідження місцевих музеїв Північного Лівобережжя (у 20-х роках ХХ ст.) / Н.Д. Дмитренко // Сіверщина в історії України: зб. наук. праць. – К.: Глухів, 2009. – Вип. 2. – С. 198-201.
2. Дмитренко Н.Д. Внесок місцевих музеїв Північного Лівобережжя в розвиток історичного краєзнавства (20-30-ті роки ХХ ст.) / Н.Д. Дмитренко // Праці Центру пам'яткознавства: зб. наук. пр. – 2011. – Вип. 20. – С. 152-168.
3. Слівіна К.І. Проблеми музейництва на сторінках суспільно-політичних та науково-популярних видань 20-30-х рр. ХХ ст. (джерелознавчий аспект) / К.І. Слівіна // Вісник Харківської державної академії культури: зб. наук. праць. – 2013. – Вип. 41. – С. 41-51.

4. Яненко А.С. Археологічна діяльність музеїв радянської України (1919-1934 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.04 / Анна Сергіївна Яненко, НАН України, Ін-т археології. – К.: [Б.в.], 2012. – 20 с.
5. Борщенко Л.М. До проблеми розгортання науково-дослідницької роботи з історії формування та розбудови художніх колекцій в Україні / Л.М. Борщенко // Художня культура. Актуальні проблеми: наук. вісн. – К.: Фенікс, 2007. – Вип. 4. – С. 472-483.
6. Онацький Н. Сім років існування Сумського музею / Н. Онацький. – Суми: [Б.в.], 1927. – 15 с.
7. Науковий архів Інституту археології НАН України (далі – НА ІА НАН України), ф.ВУАК, спр.116/19, арк. [б/н].
8. Роменський краєзнавчий музей, арх.44, арк.Ззв.-4зв.
9. Німенко Н.А. Велет українознавства (До 125-річчя від дня народження Миколи Омеляновича Макаренка) / Н.А. Німенко // Сумська старовина. – 2002. – № X. – С. 5-25.

10. Німенко Н.А. Становлення та розвиток музейної справи на Роменщині у 20-х роках ХХ ст. / Н.А. Німенко // Збірник наукових праць. Серія «Історія та географія» / Харк. нац. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди. – Харків: Планета-Принт, 2009. – С. 195-198.
11. Німенко Н.А. Археологічні дослідження на Сумщині у контексті становлення та розвитку Роменського краєзнавчого музею у 20-х роках ХХ ст. / Н.А. Німенко // Археологія і давня історія України. – 2012. – Вип. 9: Історія археології: дослідники і наукові центри. – С. 195-199.
12. Німенко Н.А. З історії археологічних досліджень на Сумщині у 20-х роках ХХ ст. / Н.А. Німенко // Сумська старовина. – 2006. – № XX. – С. 53-67.
13. НА ІА НАН України, ф.ВУАК, спр.309/11, арк. [б.н].
14. Магура С. Археологічні дослідження на Сумщині року 1929-го / Сильвестр Магура // Хроніка археології та мистецтва. – Ч. 1. – К.: [б.в.], 1930. – С. 33-36.

Німенко Наталія Внесок Сумського краєзнавчого музею у справу охорони пам'яток старовини і мистецтва на Сумщині у 20-х роках ХХ ст.

У статті досліджується пам'яткоохоронна діяльність Сумського художньо-історичного музею (згодом – Сумський краєзнавчий музей) на чолі з Н.Х. Онацьким у 20-х роках ХХ ст. Серед пріоритетних напрямків його роботи визначаються: обстеження старовинних поміщицьких маєтків, вилучення з приватних колекцій речей (книжок, картин та ін.), які мали історичну або мистецьку цінність; дослідження археологічних пам'яток і решток природного походження; популяризація пам'яткоохоронної діяльності серед населення; поповнення музейних колекцій за рахунок приватних надходжень.

Вперше друкується Звіт Сумського художньо-історичного музею за 1926 р., який зберігається у Науковому архіві Інституту археології НАН України. Документ висвітлює основні здобутки та проблеми музею, окреслює коло питань, які потребували вирішення на державному рівні.

Ключові слова: музей, охорона пам'яток, мистецтво, картини, поміщицькі маєтки, археологічні дослідження, книги, колекція

Німенко Наталья Вклад Сумского краеведческого музея в дело охраны памятников старины и искусства на Сумщине в 20-х годах ХХ в.

В статье исследуется работа Сумского художественно-исторического музея (позже – Сумской краеведческий музей) под руководством Н.Х. Онацкого по охране памятников старины и искусства в 20-х годах ХХ ст. Среди приоритетных направлений его деятельности были: обследование старинных помещичьих усадеб, изъятие из частных коллекций предметов (книг, картин и т.д.), которые имели историческую или искусствоведческую ценность; исследование археологических объектов и остатков природного происхождения; популяризация охраны памятников среди населения; пополнение музейных коллекций за счет частных поступлений.

Впервые публикуется Отчет Сумского художественно-исторического музея за 1926 г., который хранится в Научном архиве Института археологии НАН Украины. Документ освещает основные достижения и проблемы музея, определяет круг вопросов, которые предполагали решение на государственном уровне.

Ключевые слова: музей, охрана памятников, искусство, картины, помещичьи имения, археологические исследования, книги, коллекция

Nimenko Natalia Sumy regional ethnography museum's contribution to the protection of monuments and art in Sumy oblast in 1920s

The paper deals with monuments protection activity of Sumy historical museum (later – Sumy regional ethnography museum) headed by N. Onatskiy in 1920s. Following certain rules for the development of museums, Sumy cell had certain characteristics. Among the priority areas of work were defined such activities as examination of old estates, removal from private collections different things (books, paintings, etc.) of historical and art value; study of archaeological sites and remains of natural origin; monuments protection popularization among population; replenishment of museum collections from private ones.

Having art education N. Onatskiy paid much attention to study of art paintings, and painted by himself. Thanks to the efforts of museum director and his colleagues funds enriched with paintings of I. Repin, L. Borovykovsky, V. Serov and etchings with inscriptions of T. Shevchenko and other unique exhibits. Archaeological excavations were conducted under the direction of encyclopedic scientist from Romny region M. Makarenko (1877-1938). The unique complex of monuments was discovered and explored near Sumy, it is still interesting for archaeologists. Despite the difficult financial situation in the country, joint efforts of Ukrainian Archaeological Committee and local authorities solved the issue of financing of archaeological excavations. M. Makarenko helped to solve other issues related to the activity of the museum.

There is the similarity in destinies of the two researchers.

For the first time report of Sumy regional ethnography museum is published in 1926, it is stored in the archive of Scientific Institute of Archaeology NAS of Ukraine. It is spoken in detail about the main achievements and challenges of the museum, a number of issues are outlined to be solved by the state authorities.

Keywords: museum, monuments protection, art, paintings, old estates study of archaeological sites, books, collection

Рецензенти:

Казьмирчук Г.Д., д.і.н., професор
Тригуб О.П., д.і.н., професор

Надійшла до редакції 14.05.2016 р.

У.С.Р.Р.
Художньо-Історичний
МУЗЕЙ
ВІДДІЛУ НАРОДНОЇ ОСВІТИ
В Сумах на Харківщині

24 січня 1927 р.
№ 34

До Всеукраїнського Археологічного Комітету.
на ч. 59 від 20/I-27 року.

Коротке звітження за працю по охороні старовини, мистецтва
та природи на Сумщині в 1926 році.

Сумщина до революції мала багато старовинних панських садиб з великою кількістю речей музейного значення. Досить пригадати такі садиби, як Хотінь графа Строганова з чудовим будинком по проекту Гваренгі [Кваренгі – *Н.Н.*], Михайлівку графа Капніста – в минулому гетьмана Полуботка, де переховувався цінний архів, а також було багато української старовини (історичні портрети, меблі, килими, посуд), Терни князя Щербатова (був цілий музей), Славгородок – князя Голіцина і багато інших. Більша частина речей з цих садиб безумовно загинула назавжди в бурхливі часи революції та горожанської [громадянської – *Н.Н.*] війни, але де-яка кількість їх ще перебуває на руках у населення. Стан цих речей дуже небезпечний і їм загрожує повна загибель через короткий час. Траплялися випадки, коли дорогоцінні картини продавалися селянами на базарі, або вимінювалися на різні речі (наприклад портрет Серова). Це в кращому випадку, а то бували й такі випадки: велика картина зрізується з підрамка і нею застілався стіл замість церати [скатертини – *Н.Н.*]. Зважаючи на це, необхідно вжити всіх заходів до збирання речей, які ще не загинули, але які безумовно загинуть, коли протягти час.

Що для цього потрібно? По-перше кошти, до-друге енергія. Сидячи на місці, звичайно, небагато можна зробити, навіть при щирому бажанні. Необхідно робити експедиції на місця, а змоги для цих експедицій нема, бо нема коштів.

Сумський музей, наприклад, у минулому році мав на це лише 50 карб, себ-то на 2 невеличкі подорожі.

Щоб вийти з такого становища необхідно, на мою думку, порушити питання про відпуск коштів музеям для збирання пам'яток старовини та мистецтва.

По скільки справа охорони є державна справа, необхідно, щоб і кошти на це відпускались за рахунок державного бюджету, бо на місцях не завжди розуміють вагу і значення цієї справи і тому коштів дають мизерні суми. Або і зовсім не дають нічого.

Перебуваючи в таких несприятливих умовах, я силкувався зробити все, що тільки можливо було. Перш за все, при різних нагодах і випадках я роз'яснював населенню вагу і значення речей старовини й мистецтва і агітував за охорону та передачу їх до музею. З цією метою мною проведено багато бесід з селянськими екскурсіями в музеї, а також при виїзді в різні рейси, на різних зібраннях, з'їздах і курсах. Поруч з тим, я збирав різні відомості про існування музейних речей у різних місцях. Таких відомостей зібрано дуже багато. Крім того встановив зв'язок з окремими особами на місцях, особливо там, де були старовинні садиби і де знаходилися речі на руках у населеннях.

Це, так би мовити, була лише підготовча робота, яка провадилась систематично на протязі року і провадиться зараз. Крім того, за минулий рік переведено такі експедиції з метою виявлення і збирання речей музейного значення: 1) до м. Лебедин для ознайомлення зі справою охорони і інструктування Лебединського музею в цьому напрямі. Експедиція дала такі наслідки: знайдено офорт Т.Г. Шевченко «У шинку» з власноручним написом і підписом, а також фотографію з невідомого малюнка Шевченко «Бандурист», який загинув під час революції в будинку Капніста. Крім того, картина Мантейфеля – Лебединські приятелі Шевченка варять кашу під с. Чернелим і багато фотографічних знімків з речей української старовини. Здобуті речі знаходяться в Сумському музеї.

2) До хут. Лихвин, де в 1859 році перебував Т.Г. Шевченко. Тут зроблено мною де-кілька фотографічних знімків, між іншим – хати, в яких жив Шевченко, а також знайдено цікавий портрет олійними фарбами Хрущової, з якою приятелював Шевченко, 2 його офорти з автографами та фотографічний портрет останніх років життя. Крім того зібрано чимало відомостей про Ше-

* Текст подається зі збереженням лексичних і граматичних особливостей оригіналу. – *Н.Н.*

вченка від старого діда 105 років) який був у Хрущова садовником під час перебування Шевченка в Лихвиному. В наслід цієї експедиції мною порушено питання про ремонт хати, в якій жив Шевченко й організації в тій хаті-читальні його імені, а також переміну назви «Лихвин» на «Шевченківський хутір». Крім того для музею здобуто де-кілька картин і інших експонатів.

3) До Славгородку (був. маєток Голіцина). Тут зібрано мною й вивезено до Сумського музею 36 експонатів (картини, мармури, вишиванки й інші речі). Крім того обслідувано майно релігійних громад, при чому знайдено картину Рубенса «Христос на соломі». Надзвичайна майстерність, художність виображення і експресія дають підстави стверджувати, що це є оригінал. В церковних книгах мною знайдено запис 1858 року, в якій говориться, що картина належить Рубенсові, куплена князем Голіциним у 1851 році і офір[...]вана до церкви. На мій погляд це є шкід до центральної частини Рубенсівського триптиха, який знаходиться в Антверпенському музеї. Див. книгу *Emile Michel Rubens. Стор.233* [запис олівцем на спеціально відведеному місці. – Н.Н.]. Справа ця, звичайно, потребує експертизи. Фотографічний знімок прикладаю, але зазначаю, що він невдалий – на ньому майже не видно ліворуч голови Іосіфа, чудово виконаної в оригіналі. Крім того взято на облік саму церкву в класичному стилі, як єдину на Слобожанщині і транспортовано до музею 3 чудових мармурових надгробки, знімки з яких уміщено в книзі Лукомського «Старинные усадьбы Харьков. губ». Таким чином з Славгородку вивезено все, що мало ту, чи іншу цінність.

4) До Тростянця (бувш. маєток Кеніга). Зібрано мною і вивезено до музею 42 експонати, серед яких 16 картин російських і чужоземних художників, 2 чудових різьбованих із дерева амура з вазами, меблі й інші речі. Крім того обслідувано майно релігійних громад в наслідок чого музей одержав де-кілька старовинних книжок Львівського та Київського видання XVII століття, старовинну ікону й тканини. Там же в Тростянці знайдено мною «Кобзар» Шевченко з його автографом і де-кілька картин худ. Петра Соколова, з яким приятелював Тарас Шевченко. Про придбання цих речей для музею – зараз ведуться переговори.

5) В с. Кириківці – здобуті мною мемуари Селецького – сучасника Шевченка. Мемуари, крім цікавих сторінок з громадського життя того часу, дають де-які нові дані до біографії Шевченка і матеріал до перебування його і Яготині у Репіна. Матеріяли готуються до публікації в пресі.

6) До с. В. Прикіл – Краснопільського району з метою обслідування місця, де виявлено кістки мамута. Розкопка цих кісток проведена мною в кінці листопаду, про що буде надіслано окреме звітження.

Таким чином на протязі минулого року мною переведено 6 експедицій з переліченими наслідками. Крім того зібрано для музею 562 експонатів, серед яких багато цікавих і цінних речей (портрети Залізняка, Гонти, запорізького полковника Панаса Колпака, кам'яні баби з с. Тернів (зіпсовані), старовинний сволок з буд. Проф. Сумцова, запорожська «обчеська» люлька, колекція керамічних виробів Сумщини, де-кілька укр. килимів, очипків, вишиванок і багато інших речей. *За моею ініціативою Сумокрвиконком оголосив заповітником цілинний степ (був. Капністоветний)* [дописано автором. – Н.Н.].

Уповноважений ВУАК'у і
завідувач Сумським Музеєм

[підпис]
[Н. Онацький. – Н.Н.]

УДК 94 : 217 (477) «311»

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ ЩОДО КУЛЬТОВИХ СПОРУД В УКРАЇНСЬКІЙ РСР: ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА (СЕРЕДИНА 1940-х – ДРУГА ПОЛОВИНА 1950-х рр.)

Юлія Помаз

Полтавська державна аграрна академія
Україна, 36021, м. Полтава, вул. Сковороди, 1/3
e-mail: julija_pomaz@mail.ru

Пам'ятки історії та культури завжди виступали носіями національних духовних традицій народу, загальнолюдських, неминущих істин. Більшість пам'яток історико-архітектурного значення в УРСР становили діючі культові споруди. Виходячи з цього, метою пропонованого дослідження є аналіз засад реалізації державної політики щодо культових споруд Руської Православної Церкви (далі – РПЦ) у контексті загальної ситуації у пам'яткоохоронній сфері у СРСР та в УРСР, через призму процесів становлення спеціальних органів і громадських організацій та основних напрямків їх діяльності у сфері охорони історико-культурної спадщини. Для кращого розуміння стану культових споруд, розглянемо низку постанов, законодавчих і нормативних актів, які були декларативно спрямовані на захист пам'яток культури, у т.ч. і культового призначення.

Публікації з теми дослідження мають релігійну, мистецтвознавчу й історико-правознавчу направленість. Значним внеском у розробці означеної проблеми стали дослідження В. Єленського, В. Вечерського, В. Войналовича, А. Колодного, О. Нестулі, В. Пащенко, О. Шуби, П. Яроцького. Поряд із висвітленням питань державно-церковних взаємин багато аспектів практичної діяльності радянської держави щодо культових споруд РПЦ належить до числа недостатньо вивчених історичною та релігієзнавчою наукою.

У роки Другої світової війни УРСР зазнала значних втрат культурних цінностей: було зруйновано та пошкоджено близько 2 тис. пам'ятників архітектури, з них 347 – остаточно втрачені [1]. Проте, саме у цей час були зроблені перші кроки по збереженню пам'яток в Україні.

Основні заходи, спрямовані на охорону та використання культурної спадщини республіки, були визначені впродовж 1943-1945 рр. Постановою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 29 вересня 1943 р. створювався Комітет у справах архітектури при РНК СРСР із Головним

управлінням по охороні пам'яток архітектури та його органами у союзних республіках [2]. Постановою РНК УРСР від 4 листопада 1943 р. був утворений Український філіал Академії архітектури СРСР, на який покладалися питання координації архітектурно-будівельних робіт при відбудові зруйнованих міст і сіл України, їх науково-технічного забезпечення, підготовки архітектурно-наукових кадрів. Управління діяльністю організацій та установ у сфері архітектури розпочало здійснювати утворене 15 грудня 1943 р. Управління у справах архітектури при РНК УРСР [3].

Безпосередню роботу по обліку і збереженню культурних цінностей України проводив створений у березні 1944 р. у складі Управління у справах архітектури при РНК УРСР відділ охорони пам'ятників, який розгорнув активну діяльність по організації обліку та першочергових заходів по ремонту, консервації пам'яток. Майже відразу після визволення України у 1944 р. спеціалістами відділу охорони пам'ятників у 14 областях були проведені експедиції для обстеження споруд, зруйнованих під час війни та у попередні роки [4].

Ґрунтовне обстеження Софії Київської, проведене на початку березня 1944 р. бригадою архітекторів Українського філіалу Академії архітектури СРСР показало, що більшість пам'яток перебувала в аварійному стані. Ситуація ускладнювалася тим, що на території Софії розміщувалося багато установ, які не мали відношення до пам'ятки і не здійснювали заходи по її збереженню. 27 березня 1944 р. РНК УРСР і ЦК КП(б)У прийняли постанову «Про організацію Софійського заповідника», відповідно до якої вся територія Софійського подвір'я була передана Українському філіалу Академії архітектури УРСР. До кінця того ж року під керівництвом Г. Говденко у Софії Київській були проведені значні роботи по упорядкуванню території заповідника та реставрації пам'яток [5].

Постановою РНК УРСР за № 577 від

30 травня 1944 р. була відновлена діяльність Заповідника-музею «Києво-Печерська лавра» та прийняті рішення про виділення засобів на відновлення зруйнованих пам'яток історії та архітектури [6]. Міністерство культури УРСР разом із Держбудом УРСР постановили протягом 1944-1960 рр. відбудувати та реставрувати 51 об'єкт, у т.ч. 25 історико-архітектурних пам'яток за рахунок спецкоштів організацій та установ, що орендували споруди заповідника [7]. Вважаємо, що така позиція державних відомств стала свідченням певної зміни державної політики щодо культових пам'яток.

Проте, пам'ятки культового зодчества перебували у надзвичайно скрутному стані, оскільки необхідні кошти на ремонтно-консерваційні та відбудовно-реставраційні роботи виділялися за поданням архітектурних діячів лише по найбільш видатним сакральним об'єктам на підставі розпоряджень РНК УРСР. Так, за клопотанням В. Заболотного державними органами були виділені необхідні кошти та матеріали для консервації Кирилівської церкви XII ст. у Києві, яка знаходилася у катастрофічному стані через її пристосування під склад медикаментів [8].

Із метою відновлення діяльності державних органів у галузі культурного будівництва РНК УРСР і ЦК КП(б)У 6 грудня 1945 р. прийняли постанову «Про заходи до впорядкування стану пам'ятників культури, старовини і природи на території УРСР». Пам'ятники культури та старовини підлягали обов'язковій державній реєстрації і залежно від цінності розподілялися на категорії всесоюзного (вводилася законодавством вперше), республіканського та місцевого значення. Пам'ятки виняткової наукової, художньої й історичної цінності оголошувалися заповідниками [9].

У післявоєнні роки відбувається формування органів охорони пам'яток. Для координації діяльності Комітету у справах культурно-просвітницьких закладів і Управління у справах архітектури та забезпечення систематичного контролю за збереженням пам'ятників культури та старовини на території республіки РМ УРСР 10 серпня 1946 р. затвердила «Положення про Урядову комісію по охороні пам'ятників культури і старовини при Раді Міністрів Української РСР» [10].

Ухвалені протягом 1945-1946 рр. рішення уряду УРСР і ЦК КП(б)У з питань збереження історико-культурних пам'яток сприяли значній активізації роботи по їх охороні. Однак, командно-адміністративні методи управління культурним життям країни не дозволили вті-

лити у життя масштабні починання у даній сфері. Вже у 1946 р. за ініціативою РМ СРСР були анульовані штати секторів по охороні пам'ятників культури і старовини у більшості областей УРСР. Значно зменшувалися асигнування на ремонтно-відновлювальні та реставраційні роботи по пам'ятках архітектури з державного бюджету [11].

У 1947 р. розгорнулося широке обговорення проекту загальносоюзного «Положення про охорону пам'ятників культури», розроблення якого завершилося у 1948 р. Важливою подією культурного життя країни стала постанова РМ СРСР від 14 жовтня 1948 р. № 3898 «Про заходи щодо поліпшення охорони пам'ятників культури», яка визначила законодавчі й організаційні засади роботи по збереженню історико-культурної спадщини СРСР протягом подальших років [12].

На основі рішення уряду СРСР, РМ УРСР 30 грудня 1948 р. прийняла постанову «Про заходи щодо поліпшення охорони пам'ятників культури на території УРСР». Керівництво охороною пам'яток архітектури та мистецтва мало здійснювати Управління у справах архітектури та новоутворений Комітет у справах мистецтв при РМ УРСР. Постановою було також затверджено «Положення про охорону пам'ятників культури на території Української РСР», яким встановлювалося, що всі пам'ятки культури, які мають наукове, історичне або художнє значення, є недоторканими загальнонародними здобутками та перебувають під охороною держави [13].

Функції охорони пам'яток культури покладалися на місцеві органи влади, які були економічно незацікавлені у збереженні пам'яток. Неподільна управлінська функція керівництва та контролю справою обліку, використання та реставрації пам'яток залишалася розпорошеною між кількома відомствами. Така ситуація, зокрема, спричинила погіршення стану багатьох культових пам'яток або їх повну втрату.

8 квітня 1949 р. Головою Комітету у справах архітектури при РМ СРСР була затверджена інструкція «Про порядок обліку, реєстрації, утримання і реставрації пам'ятників архітектури, що перебувають під державною охороною». Музеї-церкви та музеї-монастирі були віднесені до групи пам'ятників, що могли бути використаними винятково під наукові та музейно-показові установи, зі збереженням їх художньо-історичного вигляду, обстановки та внутрішнього обладнання. Рядові культові споруди потрапили до групи пам'ятників, що могли бути використані у господарських цілях без

шкоди для їх збереження і без порушення їх історико-художньої цінності. Пам'ятки архітектури, що мали розписи й інші елементи художнього оздоблення, могли бути використані для господарських цілей лише у виняткових випадках, за спеціальним дозволом Головного управління охорони пам'ятників архітектури Комітету у справах архітектури при РМ СРСР. Категорично заборонялися зміна, перебудова, пересування та знесення пам'яток архітектури [14].

У цілому за післявоєнні роки в УРСР були здійснені відновлювальні та ремонтно-реставраційні роботи на загальну суму 150 млн. крб. по більш ніж 600 пам'ятках архітектури. Упродовж другої половини 40-50-х рр. XX ст. ремонтно-реставраційні роботи були проведені по Андріївській, Кирилівській церкві та Володимирському собору м. Києва. У 1947-1950 рр. бригадою архітекторів на чолі з М. Холостенко був обстежений Борисо-Глібський собор у Чернігові. Завершили відновлення Троїцького монастиря, Спасо-Преображенського собору, здійснили консервацію залишків П'ятницької церкви, Катерининської церкви м. Чернігова [15]. Подібні заходи здійснювалися і в інших містах республіки.

Проте, залишалось й чимало невирішених проблем у пам'яткоохоронній сфері. Незважаючи на прийняті ще у 1944 р. рішення про відбудову заповідника «Києво-Печерська лавра», ремонтно-реставраційні роботи на території комплексу невинуватено затягувались. Загрозливий стан більшості архітектурних пам'яток спонукав працівників заповідника звернутися до ЦК КП(б)У з об'єктивною інформацією про стан збереження історико-культурної пам'ятки. Основні завдання відбудови заповідника конкретизувала постанова РМ УРСР від 23 листопада 1950 р. Проте, комплекс найцінніших пам'яток архітектури заповідника до середини 1950-х рр. так і не був відбудований. Ситуація докорінно не змінилася і після прийняття постанови РМ УРСР від 16 серпня 1956 р., яка чітко визначила 18 першочергових об'єктів для здійснення реставраційних робіт [16].

В аварійному стані залишалися чимало раритетних культових споруд. Багато їх було пристосовано для використання у господарських цілях. Зокрема, Рада у справах РПЦ при РМ СРСР своїм листом від 10 квітня 1946 р. санкціонувала передачу приміщення Покровського собору м. Харкова музеям для використання його під культурно-освітні заклади [17]. У 1953 р. у відання різних громадських закладів була передана низка пам'яток культової

архітектури Львівської області [18]. Ситуація була типовою і для інших регіонів республіки.

Розправа з культовими спорудами у післявоєнний період стала своєрідним реваншем держави за відродження церковного життя у роки німецької окупації. Переважну більшість сакральних об'єктів руйнували як «символи проклятого минулого», «осередки мракобісся». У 1946 р. у м. Полтаві була розібрана Покровська церква на Павленках (1903 р.), у 1948 р. закрита Сампсоніївська церква (1852 р.) [19]. На Полтавщині приміщення церкви у с. Сорочинці було вилучене під клуб у 1949 р., розібране у 1950 р., а матеріал використаний для будівництва свиноферми місцевого колгоспу, у с. Деревки Котелевського району – розібране як аварійне, матеріал використаний для будівництва школи. Церкви у с. Савинці Миргородського району й с. Мачухи Полтавського району спочатку були вилучені під клуб, а згодом розібрані як аварійні [20].

У 1949 р. на Закарпатті у с. Смерекова Великоберезнянського району знищили Михайлівську церкву (1770 р.), у с. Підпleshа Тячівського району – церкву Св. Димитрія (XVIII ст.). 1953 року була спалена дерев'яна Покровська церква (1780 р.) у м. Турка Львівської області. У с. Гвоздець Старосамбірського району знищили церкву Собору Св. Архістратига Михаїла (1791 р.) [21]. У 1954 р. на Львівщині у с. Глинсько згоріла Каплиця Св. Івана Хрестителя (1699 р.). У с. Парипси знищили церкву Покрови Пресвятої Богородиці (1752 р.) [22].

Негативні тенденції у справі охорони архітектурних пам'яток стають все більш виразними на початку 1950-х рр. Відповідно до наказу Управління у справах архітектури при РМ УРСР від 17 березня 1953 р. керівники всіх обласних відділів у справах архітектури зобов'язувалися до 15 травня 1953 р. перевірити стан пам'яток мистецтва і культури, пов'язаних із пам'ятками архітектури [23]. Створювалися спеціальні технічні комісії з метою перевірки фізичного стану церков, а у разі потреби і винесення рішень щодо їхнього закриття через аварійний стан, що слід розцінювати як значний поступ держави до масового закриття храмів.

Необґрунтована ліквідація інспекцій по охороні пам'ятників при Міністерстві культури і Держбуді УРСР та їх місцевих органів упродовж 1954-1957 рр. призвела до фактичної втрати контролю за збереженням і відбудовою пам'яток. Надалі вся робота з обліку та збереження історико-культурних пам'яток передавалися у відання лише одного співробітника

Управління музеїв та охорони пам'яток Міністерства культури і двох інспекторів Головної державної інспекції будівельного контролю при Держбуді. Різко зменшувалися асигнування на конкретні пам'яткоохоронні заходи [24]. Непоправної шкоди справі охорони пам'яток завдала розпочата на найвищому рівні керівництвом СРСР кампанія боротьби з «архітектурними зайвинами» у будівництві, до яких почали зараховувати і культові пам'ятки. Користуючись слушною нагодою, з обліку були зняті сотні унікальних пам'яток, серед яких фігурували і шедеври української культової архітектури.

Ініційований державою у середині 1950-х рр. новий наступ на релігію ознаменувався утисками духовенства, закриттям і руйнуванням храмів. Так, на Сумщині протягом 1956 р. була частково зруйнована Михайлівська надбрамна церква-дзвіниця Глухівсько-Петропавлівського монастиря (1712 р.) у с. Будища Глухівського району. Впродовж 1955-1958 рр. знищили Покровську церкву (1857 р.) у с. Волокитне Путивльського району [25]. У 1950-ті рр. на Луганщині були розібрані монастирські приміщення Успенсько-Серафимівського жіночого монастиря, заснованого у 1897 р. Будматеріали поруйнованих церков і келій теж використали для побудови корівників [26]. Приміщення Свято-Троїцького собору у м. Артемівську виключили зі списку пам'яток історії та культури лише за те, що були «знайдені» документи, які вказували на те, що на більш пізньому його походження [27].

Наприкінці грудня 1953 р. філіал Почаївської лаври – чоловічий монастир «Козацькі могили» з монастиря був реорганізований у приходську церкву с. Пляшева Ровенської області. Філіал мав у своєму користуванні дві церкви – Георгіївську кам'яну (1914 р.) та Михайлівську дерев'яну (1650 р.) [28]. Упродовж 1956-1958 рр. настоятель монастиря архімандрит Антоній здійснив масштабні реставраційні роботи. Великий розмах робіт викликав невдоволення партійних чиновників і після шалених гонінь у 1958 р. Георгіївську церкву було закрито. Історико-культурна значимість не врятували Михайлівську церкву: 17 червня 1958 р. вона була знята з обліку діючих [29].

Наприкінці 1950-х рр. чимало облвиконкомів відкрито виступили з пропозиціями масового зняття з обліку архітектурних пам'яток. Зокрема, у 1958 р. Волинський облвиконком звернувся до Держбуду УРСР із вимогою виключити зі списків пам'яток 115 об'єктів, переважно дерев'яної архітектури XVI-

XVIII ст. [30]. У низці випадків пам'ятки знищували, не чекаючи дозволу зверху. У 1958 р. на Закарпатті була розібрана Вознесенська церква (1860 р.) у с. Луги Рахівського району. 1959 року знищена церква Різдва Богородиці (1821 р.) у с. Гоголеве Шишацького району Полтавської області [31].

Демократичні зміни у країні, пов'язані з реформаторською діяльністю М. Хрущова, сприяли активізації діяльності діячів науки і культури у вирішенні питань збереження історико-культурної спадщини. 3 липня 1955 р. відомий реставратор Л. Калениченко опублікував у республіканській газеті «Радянська культура» проблемну статтю «Дбайливо оберігати пам'ятки культури» [32]. 27 травня 1956 р. на сторінках цієї ж газети з'явився відкритий лист «Про охорону і реставрацію пам'яток культури» за підписами провідних учених, діячів культури, реставраторів. Автори листа акцентували на необхідності негайно затвердити на декілька років державну програму охорони пам'яток, пропонували з нових позицій підійти до використання пам'яток архітектури, забезпечивши ширший доступ до них населення замість використання у господарських цілях [33].

25 березня 1956 р. РМ УРСР прийняла постанову № 320 «Про затвердження списку пам'ятників архітектури по Українській РСР», яка зафіксувала перший державний реєстр пам'яток архітектури у республіці. Всього під охорону держави було взято 2057 визначних архітектурних споруд [34]. Проте, понад 450 виявлених творів зодчества так і не були включені до затверджених списків [35].

У другій половині 1950-х рр. органи влади намагалися нейтралізувати спроби розправи з культовими спорудами. Зокрема, у 1958 р. РМ УРСР відхилила клопотання Путивльського райвиконкому та райкому партії про виключення зі списків пам'яток архітектури та перебудову під господарські будівлі Миколаївської церкви (XVIII ст.) м. Путивля. Зазначений в акті районної комісії аварійний стан храму та неможливість його відбудови не підтвердилися. Прийом суб'єктивної оцінки архітектурної значимості та технічного стану культових споруд у 1958 р. інколи не спрацьовував, проте надалі він буде широко практикуватися не лише місцевими органами, а й урядом республіки [36].

Таким чином, середина 1940-х – середина 1950-х рр. ознаменувалися встановленням лінії на нормалізацію державно-церковних взаємин, поворотом від домінантної у передвоєн-

ні часи недооцінки значення історико-культурної спадщини до проведення більш цілеспрямованої політики щодо її збереження та використання. Проте, налагоджена система охорони пам'яток історії та культури зазнала ідеологічного впливу з боку держави, що вплинуло на дефініцію теоретичних підходів до критеріїв оцінки пам'яток. Руйнація багатьох цінних культових споруд значною мірою була спричинена втратою контролю за збереженням і відбудовою пам'яток у середині 1950-х рр. Головною причиною загибелі низки видатних сакральних пам'яток стала свідомо втілювана у життя вищими партійно-державними інституціями антицерковна політика, спрямована на нищення матеріальної бази релігії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Горбик В. Охорона та збереження пам'яток історії та культури в Україні: історичний аспект / В'ячеслав Горбик, Галина Денисенко // Історичний журнал. – 2004. – № 10-11. – С. 87.
2. Стешенко Л.А. Правовая охрана памятников культуры в СССР / Л.А. Стешенко. – М.: Знание, 1974. – С. 14.
3. Охорона, використання і пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР (Збірник методичних матеріалів в шести частинах). – Ч. 3. – К., 1989. – С. 84, 90.
4. Вечерський В. Реставрація пам'яток архітектури / Віктор Вечерський // Пам'ятки України. – 1997. – № 1. – С. 12.
5. Крук О.І. Державний архітектурно-історичний заповідник «Софійський музей» у збереженні національно-культурних традицій українського народу 50-80-х рр. / Олександр Іванович Крук // Наукові записки / НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. – Вип. 9. – К., 1999. – С. 206.
6. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України), ф.4648, оп.5, спр.33, арк.63.
7. ЦДАВО України, ф.5116, оп.10, спр.174, арк.22.
8. Охорона, використання і пропаганда пам'яток історії... – Ч. 3. – С. 98-99.
9. Игнаткин И.А. Охрана памятников истории и культуры / И.А. Игнаткин. – К.: Вища школа, 1990. – С. 50.
10. Законодавство про пам'ятники історії та культури (Збірник нормативних актів) / Під ред. Голови секції правової охорони пам'ятників Республіканського правління Товариства О.Н. Якименка. – К.: Вид-во політичної літератури України, 1970. – С. 50.
11. Охорона, використання і пропаганда пам'яток історії... – Ч. 3. – С. 107, 140.
12. ЦДАВО України, ф.4648, оп.1, спр.40, арк.6.
13. Акуленко В.І. Радянське законодавство про пам'ятки історії та культури / Віктор Іванович Акуленко. – К.: Товариство «Знання» Української РСР, 1977. – С. 5-6.
14. Законодавство про пам'ятники історії та культури

(Збірник нормативних актів) / Під ред. Голови секції правової охорони пам'ятників Республіканського правління Товариства О.Н. Якименка. – К.: Вид-во політичної літератури України, 1970. – С. 336, 347-349.

15. Охорона, використання і пропаганда пам'яток історії... – Ч. 3. – С. 135-137.
16. Крук О.І. Державні програми розвитку Києво-Печерського історико-культурного заповідника (1950 – поч. 1990-х років) / Олександр Іванович Крук // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. / Редкол. П.Т. Тронько та ін.; НАН України та ін. – К.-Донецьк: Рідний край, 2001. – Вип. 17. – С. 247-248.
17. Державний архів Харківської області, ф.Р-3858, оп.3, спр.432, арк.71.
18. Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО), ф.Р-1315, оп.1, спр.57, арк.15.
19. Полтавщина. Енциклопедичний довідник / За ред. А.В. Кудрицького. – К.: Українська Енциклопедія ім. М.П. Бажана, 1992. – С. 687, 853.
20. ЦДАВО України, ф.4648, оп.1, спр.150, арк.6.
21. Вечерський В.В. Втрачені святині / Віктор Васильович Вечерський. – К.: Техніка, 2004. – С. 19, 161, 164.
22. Слободян В. Втрачені пам'ятки сакральної архітектури Львівщини / Василь Слободян, Оксана Бойко // Пам'ятки України: історія та культура. – 2004. – № 1. – С. 61, 71.
23. ДАЛО, ф.Р-1315, оп.1, спр.57, арк.10.
24. Кот С. Витоки: з передчасів Українського товариства охорони пам'яток історії та культури / Сергій Кот // Пам'ятки України: історія та культура. – 2005. – Ч. 2. – С. 131.
25. Вечерський В.В. Втрачені святині / Віктор Васильович Вечерський. – К.: Техніка, 2004. – С. 82.
26. Форостюк О.Д. Православная Луганщина в годы гонений и трагических испытаний (1917-1988 гг.) / Олег Дмитриевич Форостюк. – Луганск: Редакционно-издательский отдел ЛИВД, 1999. – С. 10.
27. Копыл А.Г. Из истории храмов Бахмута / А.Г. Копыл / Артемовский краеведческий музей. – Артемовск, 1993. – С. 48.
28. ЦДАВО України, ф.4648, оп.5, спр.5, арк.203.
29. Борисюк О. Заходи по збереженню Михайлівської церкви – пам'ятки архітектури XVII століття / Олександр Борисюк // Історія релігій в Україні. Науковий щорічник. Кн. II. – Львів: Логос, 2009. – С. 653.
30. Кот С. Витоки: з передчасів Українського товариства охорони пам'яток історії та культури / Сергій Кот // Пам'ятки України: історія та культура. – 2005. – Ч. 2. – С. 134.
31. Вечерський В.В. Втрачені святині / Віктор Васильович Вечерський. – К.: Техніка, 2004. – С. 148, 163.
32. Петров Л. Дбайливо оберігати пам'ятки культури / [Лука Калениченко] // Радянська культура. – 1955. – 13 липня.
33. Про охорону і реставрацію пам'яток культури / М. Рильський, В. Касіян, Є. Катонін та ін. // Радянська культура. – 1956. – 27 травня. – С. 3.
34. Акуленко В. Збереження і відбудова історичних пам'яток на Україні у післявоєнний період (1945-1958 рр.) / Віктор Акуленко // УІЖ. – 1976. – № 6. – С. 120.
35. Охорона, використання і пропаганда пам'яток історії... – Ч. 3. – С. 135.
36. Меркатун І.П. Антирелігійна кампанія 50-60-х років на Україні / Ігор Петрович Меркатун // Український історичний журнал. – 1991. – № 10. – С. 71.

Помаз Юлія Адміністративно-правові засади реалізації державної політики щодо культових споруд в Українській РСР: теорія і практика (середина 1940-х – друга половина 1950-х рр.)

У статті відзначається, що середина 1940-х – середина 1950-х рр. ознаменувалися встановленням лінії на нормалізацію державно-церковних взаємин, поворотом від домінантної у передвоєнні часи недооцінки значення історико-культурної спадщини до проведення більш цілеспрямованої політики щодо її збереження та використання. У середині 1950-х рр. відносно ліберальні погляди вищого партійного керівництва на державно-церковні відносини поступово окреслюються у відверто антирелігійні, що виразилося у невиправданому скороченні чисельності культових споруд, узятих державою під охорону, різкому зменшенні асигнувань на їх збереження та призвело до фактичного розвалу створеної системи республіканських і місцевих органів охорони пам'яток.

Ключові слова: державно-церковні відносини, антирелігійна політика держави, культові споруди, історико-культурна спадщина, пам'ятки архітектури, церковні пам'ятки

Помаз Юлия Административно-правовые основы реализации государственной политики относительно культовых сооружений в Украинской ССР: теория и практика (середина 1940-х – вторая половина 1950-х гг.)

В статье отмечается, что середина 1940-х – середина 1950-х гг. ознаменовались установлением линии на нормализацию

государственно-церковных отношений, поворотом от доминантной в предвоенные времена недооценки значения историко-культурного наследия к проведению более целенаправленной политики по ее сохранению и использованию. В середине 1950-х гг. относительно либеральные взгляды высшего партийного руководства на государственно-церковные отношения постепенно определяются в откровенно антирелигиозные, что выразилось в неоправданном сокращении численности культовых сооружений, взятых государством под охрану, резком уменьшении ассигнований на их сохранение и привело к фактическому развалу созданной системы республиканских и местных органов охраны памятников.

Ключевые слова: государственно-церковные отношения, антирелигиозная политика государства, культовые сооружения, историко-культурное наследие, памятники архитектуры, церковные памятники

Pomaz Julia *Administratively-fundamental legal principles of state policy implementation concerning houses of worship in the Ukrainian SSR: theory and practice (mid 1940s – latter half of the 1950s)*

Most of the monuments of historical-architectural significance in the Ukrainian SSR were functional houses of worship. On this basis, the article analyses the principles of state policy implementation concerning houses of worship of the Russian Orthodox Church in the context of overall situation in the field of preservation of architectural monuments in USSR and Ukrainian SSR through the prism of formation processes of special bodies and citizen advocacy organisations and the main directions of their activities in protection sphere of historical and cultural legacy. Gain a better understanding of the status of houses of worship, a number of resolutions, laws and regulations which were declaratively aimed at protecting of cultural monuments including religious worship purpose are considered in the article.

The author notes that mid of the 1940s – 1950s was marked as normalization of relationship between church and state, turn from dominant undervaluation the importance of historical and cultural heritage in pre-war times to carrying out the focused policy for its save and use.

Dominant command-and-control methods of management of economic and cultural life of the country intervened the implementation of major events for preservation of historical and cultural sites. Destruction of many valuable sacral objects was largely caused by a loss of control over the preservation and restoration of monuments in the mid-1950s. At that time the relatively liberal views of the highest-ranking Communist party members on relationship between church and state were becoming gradually antireligious. This resulted the unjustified reduction the numbers of houses of worship, which were taken under government's protection, sharp decrease of provisions for their preservation and led to the actual breakdown of the established system for monument protection.

Due to the total disinterest of highest-ranking Communist party members in preserving of religious worship heritage, the wide range of unique church buildings were destroyed or were led to dire state in the first half of the 1950s. However the main cause of destruction of the wide range of outstanding sacral monuments is the consciously implemented antichurch policy which was carried out by the highest party and state institutions and was aimed at destruction of basic material resources of religion.

Keywords: relationship between church and state, antireligious state policy, houses of worship, historical and cultural legacy, monuments of architecture, church monuments

Рецензенти:

Михайлуца М.І., д.і.н., професор

Тригуб О.П., д.і.н., професор

Надійшла до редакції 23.05.2016 р.

ІСТОРІЯ НАУКИ І ТЕХНІКИ

УДК 929 : 51 (091)

ДІЯЛЬНІСТЬ ПАВЛА ЕМІЛІЙОВИЧА РОМЕРА У КИЇВСЬКОМУ ФІЗИКО-МАТЕМАТИЧНОМУ ТОВАРИСТВІ

Тетяна Клецька

Державний економіко-технологічний університет транспорту
Україна, 03049, м. Київ, вул. Івана Огієнка, 19
e-mail: tsk9@mail.ru

Задача дослідження історії вітчизняної науки та її впливу на формування національної свідомості та культури є одним з провідних напрямків сучасних історичних досліджень. Вивчення доробка видатних вчених має, крім суто історичного, іноді ще й практичне значення. Багато напрямків, започаткованих науковцями ще у XIX ст. знаходять подальший розвиток сьогодні. Багато ідей, закладених ще у XIX ст. працюють і реалізуються на сьогоднішній день у найрізноманітніших галузях.

Досить цікавим науковим і соціокультурним феноменом, історичний вплив якого важко переоцінити, було створення різного роду наукових товариств. У першу чергу – природознавчих. На відміну від університетів, які були офіційними осередками науки та культури, товариства були добровільними об'єднаннями ентузіастів, більш широкими за своїм представництвом, які виконували окрім суто наукових також комунікативні, соціальні, популяризаторські, науково-організаційні та багато інших функцій. Обмін інформацією, видавництво робіт, присудження премій робили членство у такому товаристві не просто цікавим і почесним, а іноді просто необхідним для подальшої наукової роботи. Як правило, наукові товариства були більш тісно пов'язані з емпіричними дослідженнями, на відміну від схоластичного підходу, часто притаманного університетській науці.

На території Російської імперії розквіт природничо-наукових товариств припадає на другу половину XIX ст. внаслідок бурхливого розвитку природничих наук. У той період була заснована ціла низка товариств, які займалися питаннями математики, фізики, хімії, астрономії тощо. На відміну від європейських, російські товариства були більш тісно пов'язані з

університетами. У рамках цих осередків відбувалася концентрація наукової думки, раціональне вирішення галузевих питань, поширення відповідних знань серед широких мас населення. Інтерес до історії діяльності наукових товариств є характерною ознакою сучасної історії науки і техніки.

У 1869 р. при Київському університеті св. Володимира групою з 22 активістів-викладачів університету було засновано Київське товариство природознавців. Основною задачею товариства вважалася наукова робота (насамперед дослідження природи та історії Київської губернії й інших місцевостей України) та популяризація знань з природничих дисциплін шляхом проведення публічних лекцій і семінарів [1]. Товариство почало стрімко розвиватися. Воно споряджало експедиції, проводило екскурсії, організовувало та публікувало доповіді своїх членів; щороку найкращі наукові праці преміювалися. Багато уваги приділялося читанню публічних лекцій з основ алгебри, геометрії, анатомії, ботаніки, фізики, мінералогії, геології, географії тощо. Товариство надавало консультативну допомогу сільськогосподарським і промисловим установам і підприємствам, міським і земським управам, метеослужбі Києва. У ньому спільно працювали біологи, зоологи, ботаніки, хіміки, фізики, математики, геологи, антропологи, астрономи, медики й інші природознавці (станом на 1874 р. кількість членів становила 106 осіб, у деякі роки вона досягала 200) [2]. У кінці 1880-х років товариство природознавців почало розпадатися внаслідок бурхливого розвитку окремих наук і поступової розбіжності інтересів його членів. Саме у цей час київські математики почали брати участь у роботі міжнародної математичної спільноти, зросли якісно

та кількісно. Тому у 1889 р. з Товариства природознавців виділилося Київське фізико-математичне товариство, яке вело активну роботу до 1917 року [3].

6 лютого 1889 р. професори фізико-математично факультету Київського університету св. Володимира М.П. Авенаріус, М.Ю. Ващенко-Захарченко, І.І. Рахманінов, П.Е. Ромер, В.П. Єрмаков, Г.К. Суслов, Б.Я. Букреєв, М.Ф. Хандріков, М.М. Шіллер, Е.К. Шпачинський підписали пропозицію про організацію Київського фізико-математичного товариства. У тому ж році міністром народної освіти Російської імперії був затверджений Статут товариства [4].

Аналіз літератури свідчить, що проблема діяльності Київського фізико-математичного товариства займала помітне місце у працях істориків. Так, протягом існування Товариства (1889-1917 рр.) дослідженням його діяльності займалися С. Бернштейн, Ф. Мрочек, В. Філіппович, М. Нечаєв, В. Солертинський, К. Щербина й ін. Їх інтереси спрямовані більшою частиною на розгляд деяких окремих праць членів Товариства. У радянський період у працях Б. Білого, Л. Граціанської, П. Данилюка, Н. Дічек, В. Добровольського, Г. Олійника й ін. діяльність Товариства розглядається епізодично, як частина більш широких (розвиток методико-математичної та педагогічної думки) або пов'язаних завдань (дослідження персоналій, висвітлення внеску наукових періодичних видань). Аналізуються праці найбільш відомих учасників Товариства, що мали помітний вплив на розвиток математики. Пізніше діяльність Товариства іноді розглядається як складова просвітницького руху (Л. Березівська) або розвитку педагогіки (А. Риженко) [5].

Деякі моменти зі Статуту Київського фізико-математичного товариства:

«§ 1. Физико-математическое общество при императорском университете св. Владимира имеет целью содействовать разработке и распространению физико-математических наук, а также способствовать установлению правильных взглядов их на премирование.

§ 2. Общество состоит из членов почетных и действительных, как городских, так и иногородних.

§ 3. Почетными членами Общества избираются известные ученые и лица, оказавшие содействие развитию наук и деятельности Общества.

§ 4. Каждый из профессоров и преподавателей физико-математического факультета

университета св. Владимира есть действительный член Общества, буде на принятие этого звания изъявит желание.

§ 5. Кандидаты в почетные и действительные члены предлагаются письменно в очередных собраниях Общества двумя или более почетными или действительными членами и избираются в следующем собрании закрытою баллотировкою простым большинством голосов.

§ 6. Делами Общества заведует распорядительный комитет, состоящий из председателя Общества, двух его товарищей, секретаря и казначея.

§ 7. Распорядительный комитет избирается из действительных членов закрытою баллотировкою, большинством голосов, в особом заседании, для этого назначенном. Председатель Общества избирается на два года; остальные члены распорядительного комитета избираются на один год.

§ 11. Заседания Общества бывают очередные и неочередные. Одни очередные заседания имеют своим предметом обсуждения научных тем общепонятного характера; другие очередные заседания посвящаются темам, более трудным и специальным.

§ 15. Издания Общества, как состоящего при университете, в силу § 138 общего устава императорских российских университетов, выходят в свет без предварительной цензуры.

§ 20. Общество имеет право предлагать и публиковать темы для научных исследований и задачи на премии, определенные Обществом, а также выдавать пособия для научных работ, им одобренных».

Аналізуючи вищенаведене, можна стверджувати, що Товариство мало на меті не тільки розвиток науки, але й популяризацію наукових знань. Особливо підкреслюється відкритість Товариства (§ 4, 6, 7) та його напруженість на спілкування й обмін інформацією (§ 2, 3). Також у роботі Товариства помітно відбився, крім наукового, ще й методичний напрям роботи.

Серед багатьох яскравих особистостей, які залишили чималий слід в історії української математики, зустрічаються імена, маловідомі широкому загалу. У першу чергу це пов'язано з напрямками їх роботи. Довгий час вважалося, що більшої уваги заслуговують роботи суто математичні, методичним же та популярним працям уваги приділялося менше. Підхід не завжди справедливий, оскільки правильно та послідовно викласти матеріал, зацікавити слухачів, заохотити молодих науковців до роботи

– задача не тільки важлива, а й непроста. Особливо при відсутності відповідних напрацювань, коли кожен викладач починав майже спочатку.

Київське фізико-математичне товариство приділяло значну увагу цій темі. Досить назвати серед його активних членів такі імена відомих педагогів-методистів, як проф. К. Щербина, проф. О. Астряб, М. Ващенко-Захарченко, В. Єрмаков, З. Архимович, П. Долгушин, К. Лебединцев, М. Оглоблін, Д. Остроменський [6].

Ціль даної статті – на основі діяльності професора Павла Емілійовича Ромера проаналізувати роботу видатних математиків Київського університету та діяльність Київського фізико-математичного товариства як об'єднуючого математичного осередку науковців.

Павло Емілійович Ромер відносився до другої хвилі математиків Київського університету, які заклали фундамент університетської математичної освіти. Його ім'я маловідоме у широких наукових колах, але його внесок у розвиток математики та вищої математичної освіти на території України заслуговує більш докладного дослідження.

Павло Емілійович Ромер народився у 1835 р. у Смоленській губернії у родині німецького іммігранта. Один з його братів, Федір Емілійович Ромер, був відомим письменником і публіцистом. Павло Емілійович закінчив гімназію з золотою медаллю, після чого вступив до Казанського університету, а згодом перевівся до Київського університету св. Володимира. У 1857 р. він закінчив Київський університет зі ступенем кандидата наук, а у 1864 р. отримав ступінь магістра.

У 1858 р. Ромер стає позаштатним викладачем Першої київської гімназії й одночасно починає працювати в університеті під керівництвом професорів М.А. Дяченка та І.І. Рахманінова [7]. Він активно включається у роботу кафедри. Майже одразу його було призначено секретарем фізико-математичного факультету і цю посаду він обіймає до 1877 р. У 1861 р. Ромер одержав ступінь магістра після захисту дисертації «Разыскание первых приближенных величин корней алгебраических уравнений (теория выделения корней)», після чого отримав посаду ад'юнкта кафедри чистої математики, звільнившись з гімназії. У 1862 р. на півтора роки їде у закордонне відрядження з науковою метою. Звіт про відрядження було опубліковано в «Университетских известиях». У 1866 р. одержує звання доцента, а у 1867 р. – ступінь доктора чистої математики після захи-

сту дисертації на тему: «Основные начала метода кватернионов». Дисертація Ромера була першою фундаментальною роботою з цієї теми у нашій країні [8]. Про цю роботу професор Рахманінов писав: «...доц. Ромер показал, что в состоянии сделать предмет очень сложный, абстрактный и мало обработанный целиком простым и понятным». Після цього його було затверджено на посаді екстраординарного професора [2].

Ромер читав лекції із диференціального й інтегрального числення, їх застосування до геометрії, теорію визначених інтегралів, а також теорію функцій комплексної змінної. У 1868 р. Ромера було обрано ординарним професором. Він був чудовим педагогом, що відзначали всі його колеги та студенти. За значні заслуги у 1869 р. його було нагороджено орденом Св. Станіслава II ст. з імператорською короною, у 1872 р. – орденом Анни II ст., а у 1879 р. – орденом Св. Володимира II ст.

Він був автором кількох підручників для студентів університету і слухачок Вищих жіночих курсів, якими студенти користувалися протягом тривалого часу. Найбільш відомими були: «Элементарная математика», «Теория интегрирования функций» та «Использование дифференциального и интегрального исчисления в геометрии». Разом з Ващенко-Захарченко він активно пропагував ідею жіночої вищої освіти, викладав на Вищих жіночих курсах та у гімназії Віри Ващенко-Захарченко.

Головним досягненням математиків Київського університету у перші десятиліття його існування було закладання основ університетської математичної освіти, вдосконалення викладання математики та розробка курсів лекцій. Розквіту фізико-математичного факультету сприяв прихід до університету цілої низки видатних математиків – Івана Івановича Рахманінова та його учнів – Михайла Єгоровича Ващенка-Захарченка, Павла Емілійовича Ромера та Василя Петровича Єрмакова, які підняли математичну університетську освіту на новий рівень. Усі чотири професори істотно розширили зміст курсів, які викладали, та продовжували вводити нові предмети, які не були передбачені університетським статутом 1864 року, проводили додаткові консультації (наприклад, Ващенко-Захарченко викладав таким чином геометрію Лобачевського) [1]. За словами Рахманінова, «вступ доцентів П.Е. Ромера та М.Ю. Ващенка-Захарченка до університету св. Володимира привів до повного перевероту у викладанні чистої математики на фізико-математичному факультеті універ-

ситету та сприяв дальшому розвитку факультету. Із вступом П.Е. Ромера і М.Ю. Ващенко-Захарченка, які були знайомі не тільки з французькою, а й з німецькою й англійською математичною літературою, викладання чистої математики набрало такого обсягу, який відповідає сучасному стану науки» [3].

Протягом його діяльності в університеті істотно змінився процес викладання. Якщо у перші роки його роботи математика викладалася винятково у вигляді лекцій, причому на чисто теоретичному рівні, то в останні роки до лекцій додалися семінарські заняття, консультації, факультативи. Студенти все більше заохочувались до наукової роботи паралельно з навчанням.

П.Е. Ромер був активним членом спочатку Товариства природознавців, а потім – Київського фізико-математичного товариства. Причому активно відвідував засідання, присвячені не тільки математиці. Він цікавився фізикою, механікою, інженерною справою, будівництвом.

На засіданнях Товариства часто обговорювались доповіді методичного характеру. Щороку видавались «Отчёты и протоколы» Київського фізико-математичного товариства. Завдяки великій кількості доповідей, їх різномановності члени Товариства також публікували їх у таких виданнях, як журнали «Университетские известия», «Педагогический сборник» та ін., а також видавали окремими брошурами.

У перший же рік існування Київського фізико-математичного товариства Ромер зробив чотири доповіді, одна з яких стосувалася методу кватерніонів, дві – історії математики, а остання – методики викладання математики у залежності від віку та рівня підготовленості слухачів [9; 10]. Багато уваги приділяв він шкільній освіті, внаслідок чого співпрацював з «Журналом элементарной математики», «Вестником опытной физики и элементарной математики» та ще кількома науково-популярними виданнями. Ромер активно пропагував очевидну сьогодні ідею, що лекції з математики необхідно ілюструвати прикладами. Ідею підтримали та розвинули професори Ващенко-Захарченко та Букреев. Єрмаков у своїй доповіді «Про викладання елементарної математики» наголошував, що викладання математики мусить спрямовуватися на вирішення двох завдань: уміння рахувати та розвиток розумових здібностей. З метою вдосконалення останніх він рекомендував учителям зупинятися на вирішенні нескладних задач,

які, проте, мають по кілька варіантів розв'язання. Окрім того, доповідач акцентував увагу на відсутності у школах методичних систематизованих збірників задач, направлених на розвиток здібностей учнів, а тому наполягав на їхньому терміновому укладенні [8].

Педагогічна діяльність Ромера продовжувалась до 1891 р., коли його було звільнено за станом здоров'я у званні заслуженого професора. Ще декілька років Ромер продовжував відвідувати засідання товариства, хоча й не виступав з доповідями. Помер Ромер у 1899 р. [7].

Таким чином, створене при Університеті св. Володимира Київське фізико-математичне товариство було досить потужним, як на той час, науковим осередком, діяльність якого передбачала академічну (читання лекцій), педагогічну (розробка питань викладання фізико-математичних дисциплін у початкових і середніх навчальних закладах), та організаторську роботу (влаштування публічних лекцій і курсів). Окрім того, члени товариства брали активну участь у різноманітних громадських заходах: святкуванні ювілеїв відомих діячів, з'їздах професійних науковців, підтримували контакти та зв'язки з іншими науковими об'єднаннями й установами не лише Російської імперії, а й Європи. Аналізуючи протоколи засідань і простеживши дальшу долю окремих робіт, про які докладалось на засіданнях товариства, приходимо до висновку, що його діяльність була значним внеском до прогресу науки у нашій країні. Воно сприяло зародженню та зміцненню відомої у подальшому Київської математичної школи.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Добровольський В.О. Математика в Київському фізико-математичному товаристві / В.О. Добровольський // 3 історії вітчизняного природознавства. – К.: Наукова думка, 1964. – С. 115-127.
2. Київське математичне товариство [Електронний ресурс] // Сайт Київського Національного університету імені Тараса Шевченка. – Режим доступу: <http://www.mathsociety.kiev.ua/history.html>
3. История отечественной математики / [Отв. ред. И.З. Штокало]. – К.: Высшая школа, 1967. – Т. 2: 1801-1917. – 616 с.
4. Гнеденко Б.В. О развитии математики на Украине / Б.В. Гнеденко, И. Б. Погребысский // Историко-математические исследования. – М., Л.: ОГИЗ, 1956. – Вып. IX. – С. 403-426.
5. Воскресенський М.М. Київське товариство природознавців за 60 років (1869-1929) // Продукції сили України. – К.: 1929. – № 4.
6. Фурман І.В. Київське фізико-математичне товариство: напрямки його діяльності (друга половина XIX – початок XX ст.) [Електронний ресурс] / І.В. Фурман // Актуальні проблеми сучасної науки: матеріали Дев'ятої Міжнарод. наук.-практ. інтернет-конф. (22-24 жовтня 2012 р.). – Режим доступу: <http://intkonf.org/furman-i-v-kiyivske-fiziko-matematichne-tovaristvonapryamkiyogo-diyalnosti/>
7. Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета св. Владимира (1834-1884) / [Сост. под ред. В.С. Иконникова]. – К.: Тип. Ун-та св. Владимира, 1884. – С. 94 (репринтная копия).

8. Грацианская Л.Н. Киевские математики-педагоги / Л.Н. Грацианская. – К.: Вища школа, 1979. – 156 с.

9. Отчёт и протоколы физико-математического общества при университете Св. Владимира за 1891 год. – К., 1892. – 46 с. (Отт. Из Университетских Изв. 1892 г.).

10. Отчёт и протоколы физико-математического общества при университете Св. Владимира за 1890 год. – К., 1891. – 92 с. (Отт. Из Университетских Изв. за 1891 г.).

Клецька Тетяна Діяльність Павла Емілійовича Ромера у Київському фізико-математичному товаристві

У статті висвітлюється життя та діяльність видатного київського математика і педагога П.Е. Ромера, який залишив значний слід у формуванні математичної освіти на території України. Розглянуто його внесок у становлення та роботу Київського фізико-математичного товариства.

Ключові слова: Павло Емілійович Ромер, Київське фізико-математичне товариство, історія математики, Київський університет св. Володимира

Клецкая Татьяна Деятельность Павла Эмильевича Ромера в Киевском физико-математическом обществе

В статье освещается жизнь и деятельность выдающегося киевского математика и педагога П.Э. Ромера, который оставил значительный след в формировании математического образования на территории Украины. Рассмотрен его вклад в становление и работу Киевского физико-математического общества.

Ключевые слова: Павел Эмильевич Ромер, Киевское физико-математическое общество, история математики, Киевский университет св. Владимира

Kletska Tetiana Activities Paul Emiliovyeh Romer in the Kiev physical-mathematical society

This article highlights the life and work of the Kyiv outstanding mathematician and educator P.E. Romer, who made a great contribution to the development of mathematics education in Ukraine. Name of Kyiv mathematician Paul Emiliyovych Romer little known to the wider scientific community, but its contribution to the development of mathematics and higher mathematics education in Ukraine deserves more detailed study. Romer was one of the founders of Kyiv Physical-Mathematical Society, which began its work in 1889 and was the heir of the Kyiv Society of Naturalists. Which, in turn, was founded in March 1869 at Kyiv University St. Vladimir. The main objective of the company was considered a scientific work and promotion of knowledge of the natural sciences through public lectures and seminars. The subject of his report at meetings of the Society was varied. It was a report on the history of mathematics, reviews the work of famous scientists (both then and classical) and his own latest scientific developments. At the meetings the Society has repeatedly discussed the issue of teaching mathematics and physics in high school. Throughout his life Romer has been active in community work, helped to increase educational and cultural level of the country. His fruitful work as a member of the Society is still poorly understood. Therefore, the article describes his way of life, scientific, educational and social work.

Keywords: Paul Emiliovyeh Romer; Kiev Physical-Mathematical Society; history of mathematics, St. Vladimir University of Kyiv

Рецензенти:

Казьмирчук Г.Д., д.і.н., професор

Тихонов А.К., д.і.н., професор

Надійшла до редакції 15.06.2016 р.

УДК 656.057.1/4 (477.73) «17/20» (045)=161.2

ІСТОРІЯ МАЯЧНОЇ СПРАВИ В УКРАЇНІ: КОРОТКИЙ ОГЛЯД

Олена Сандурська

Херсонська державна морська академія
Україна, 73000, м. Херсон, просп. Ушакова, 20
e-mail: sandyrskaya-elen@mail.ru

XXI ст. ознаменувалося розвитком інноваційних досліджень Світового Океану. Нині всі морські держави ведуть інтенсивні роботи по забезпеченню належної безпеки мореплавства. Україна, як досить молода морська держава, модернізує свій торговельний флот до вимог міжнародних конвенцій. Важливе значення для організації мореплавства відіграють засоби навігаційного обладнання, серед них окремо виведемо берегові навігаційні засоби – маяки.

Упродовж сотень років маяки мали надзвичайно велике значення для морської навігації, слугуючи орієнтиром у негоду та при заходах у порти.

Дослідження маяків залишається актуальним і сьогодні. Адже, саме вони стали першими рукотворними знаками, що вже майже тисячі років вказують морякам на безпечний і вірний шлях. З іншого боку, на сьогодні не існує єдиного комплексного дослідження розвитку маячної справи в Україні.

Метою даної роботи є окреслення основних аспектів розвитку маячної справи в Україні.

Для досягнення поставленої мети, маємо розв'язати наступні завдання:

- навести коротку класифікацію маяків;
- дати характеристику маячній службі;
- окреслити сучасний стан українських маяків.

Серед основних дослідників даної проблематики виділимо: П. Башмакова, В. Дарницького, С. Анашкевича, С. Аксент'єва, С. Інфімовського й ін. Зазначимо, що всі автори зверталися лише до окремих питань маячної справи чи окреслювали у своїх роботах лише відомості про певні маяки. Комплексна робота П. Башмакова [2] датована 1925 роком і потребує оновлення даних.

Перші письмові згадки про використання прибережних вогнищ для морської навігації зустрічаємо у Гомера. Проте, перші свідчення саме про спеціально зведені маяки-вежі є вже у римського історика Плінія Старшого. Він згадує про маяки-вежі в Александрії, Остії, Ровені тощо. Одним із найвідоміших маяків цього пе-

ріоду вважається Олександрійський (Фороський) – одне з Семи чудес стародавнього світу. Він ніс у собі не лише архітектурну елегантність, але й виконував практичну функцію [1, с. 12-13].

У середні віки з розвитком торгівлі продовжується зведення маяків у Середземному морі. У 1300 р. був збудований Генуезький маяк, розташований у Старому порту. Він вважається одним з найстаріших навігаційних споруд у світі, тим не менш досі виконує важливу роль у нічній і вечірній навігаційній системі порту Генуї. Маяк мав не тільки навігаційне значення, але й виконував функції оборонної вежі.

Натомість найбухливішого розвитку зведення маяків набуло вже у новий час. Зокрема, найбільша кількість їх була збудована у XVII-XIX ст.

Першою створила тип сучасної маячної вежі Англія у другій половині XVIII ст. Це був Третій Едістонський маяк. Зазначимо, що принципи покладені у його зведення залишалися незмінними аж до середини XX ст. До речі, однією із найцікавіших архітектурних споруд, яка б виконувала і функції маяка залишається Статуя Свободи у США [2, с. 5].

В Україні перші маяки почали зводити ще запорозькі козаки. Сигнальні вежі вони будували з каміння або дерева, а на вершині встановлювали металеву корзину, в якій власне, і розводили вогнище-маяк.

Першими маяками у сучасному розумінні в Україні стали Одеський або Великофонтанський (1815 р.), Херсонський (1816 р.), Тарханкутський (1817 р.) та Єнікальський (1820 р.) маяки [3, с. 9].

З розвитком маячної справи удосконалювались і самі маяки. Так, існує кілька класифікацій маяків. За способом установки розрізняють берегові та морські маяки, за призначенням – розпізнавальні та стулкові. Розпізнавальні маяки позначають певну точку на земній поверхні, найчастіше небезпечні місця, точки зміни курсу, порти. Стулкові маяки завжди парні. Вони дозволяють продовжити вірний курс. Для цього судно має бачити обидва мая-

ки. Такі маяки сприяють безпечному заходженню у порт.

Також своє значення має і світло маяків. Так, білий вогонь позначає безпечний для проходу суден сектор, червоний – позначає ліву від безпечного сектора зону для наближення суден, а зелений – праву.

Сигнали маяків розділяються на оптичні (вогонь постійний, пробісковий, групопробісковий), акустичні (повітряні та підводні) та радіосигнали (активні відбиті). На сьогодні саме останні є найбільш ефективними для сучасного автоматизованого флоту. Проте, оптичні й акустичні також не втрачають своєї актуальності [4].

Окрім всього іншого, важливу роль відіграють і конструкції маяків. Адже вони мають бути міцними та витримувати величезний тиск хвиль і пориви вітру. Також слід враховувати і місцевість, на якій зведено маяк, і стійкість конструкцій до можливих зсувів і протидію повені тощо.

Так, перші маяки були зведені з каменю. Вже наприкінці XVIII – на початку XIX ст. розпочали активно впроваджувати у будівництво маяків залізні конструкції. Але перші такі конструкції не були достатньо міцними, тому проектувальники й інженери поверталися до кам'яних будівель.

Залізні маяки робилися із суцільної обшивки або були наскрізні. Маяки із суцільною обшивкою складаються із внутрішнього легкого скелета, обшитого навколо залізом. Використовували і чавунні маячні конструкції.

Проте залізні вежі дешевші, ніж чавунні, при цьому залізо більш еластичне та здатне чинити більший опір тиску та розтягненням, а чавун більш крихкий і менше ніж залізо піддається окисненню на відкритому повітрі. Також чавунні вежі важать більше за залізні, мають гладку поверхню та форму відрізка конуса, більший діаметр основи і, відповідно, дають більше простору всередині та є більш стійкими. Складності у роботі з чавуном викликає доставка чавунної вежі до місця роботи саме через її важкість і крихкість.

Вчені не полишали спроб створити справді міцну металеву конструкцію. Особливої уваги у цій сфері заслуговує трубчаста, пневматична паля доктора Потса. Метод зведення вежі був наступним: металева труба ставилася на дно у вертикальному положенні, при чому верхній її край герметично закривався металевим ковпаком, а нижній залишався порожнистим. Ковпак з'єднувався із потужним повітряним насосом, за допомогою якого повітря поступово

висмоктувалося із труби, а разом із ним і пісок і мілкий булижник, сама труба у цей час під тиском ваги атмосферного стовпа, що давив на металевий ковпак, опускалася у ґрунт. Врешті решт, вже на початку 50-х років XIX ст. був таки збудований перший чавунний маяк з використанням методу Потса та чавунних паль Стівенсона.

Основним недоліком металевих веж є те, що вони можуть використовуватися тривалий час лише за умови ретельного догляду, постійного фарбування, особливо у місцях швидкого утворення іржі.

Зазначимо, що причиною переходу до будівництва металевих веж є те, що кам'яні значно дорожчі, особливо у місцях, де немає цегляних заводів і всі матеріали доводиться доставляти з надзвичайними складнощами [2, с. 16-19].

З роками конструкції маяків продовжували вдосконалюватися. Так у 1904 р. на березі ріки Буг був споруджений перший у світі залізобетонний маяк. Важливу роль у цьому відіграли українські інженери М.К. Пятницький та О.О. Барішніков, за проектом яких одним із перших в Європі був розроблений і встановлений залізобетонний маяк у м. Миколаєві (Ожарський маяк, 1906 р.).

Маяк за своєю конструкцією являв собою встановлену вертикально довгу розширену донизу бетонну порожнисту трубу параболічної форми. Найширший її діаметр на ґрунті становив 8 метрів, а вже у районі розміщення ліхтарів – 2 м. Нижнім кінцем вона була міцно закріплена на товстій залізобетонній підшві, товщиною 75 см, розташованій безпосередньо у ґрунті на глибині 2,5 м. Розміри маяка були визначені з розрахунком, щоб вся конструкція відповідала вимогам міцності у залежності від впливу зовнішніх сил, зокрема – тиску бокового вітру.

Найбільший подив в усій конструкції маяка викликає товщина її зовнішніх стін. На рівні цоколя вона складала 20 см, а біля верхнього кінця – 10 см. Товщина стін ліхтарів складала 7,5 – 8 см. Однак, за розрахунками інженерів, ця досить тонкостінна конструкція мала витримати боковий тиск вітру потужністю у 275 кг на м² [5, с. 98].

Ще одним досягненням у формі маяків стало використання сітчастої конструкції маячної вежі. Таким в Україні є Станіслав-Аджигольський маячний комплекс (с. Рибальче, Херсонська область, 1908 р.), збудований за проектами відомого російського інженера В.Г. Шухова.

Ожарський маяк. З листівки поч. XX ст.

У центрі конструкції клепана 23-метрова вертикальна сталева ходова труба діаметром 2 м і товщиною листа 4 мм, з гвинтовими залізними сходами та пристроєм для підйому вантажів всередині. На верхньому опорному кільці змонтований восьмигранний службовий відсік, висотою 2,5 м з кільцевим оглядовим майданчиком, а над ним – шестигранний ліхтарний відсік, висотою 2,8 м, оточений кільцевою зовнішньою галереєю. Відсіки виконані з листової сталі. Вся конструкція вежі розташована на основі з круглих дерев'яних паль, розташованих у два ряди по колу, радіусом 4,5 м, що відповідає розмірам нижнього опорного кільця. У центрі кола є ще один ряд паль радіусом 1 м для опорного кільця ходової труби. Гідротехнічні споруди того часу робили литими, тому не було необхідності зводити потужні фундаменти. Тисячі заклепок міцно тримають сталі балки [6, с. 142].

Далі, у контексті розвитку конструкцій маяків, зупинимось і на внутрішній їх будові.

На маяках, розташованих на скелях, через нестачу місця для побудови житлових приміщень для обслуговуючого персоналу, а також, унаслідок того, що скелі приймають на себе досить сильні удари хвиль, які можуть призвести до руйнування будівель, всі необхідні приміщення розташовувалися всередині маячної вежі. У такому розташуванні виникають труд-

нощі у дотриманні чистоти у вежі, а також догляд за ліхтарем (слід враховувати, що при холодній погоді ліхтарі можуть запотівати).

Сходи, що ведуть нагору, розташовували або в окремому циліндричному колодязі, або вони встановлені відкритими на внутрішній стіні вежі.

Безпосередньо під ліхтарем маяка, розташовують чергову кімнату для вахтового. Під нею розміщується склади маячного приладдя. Тут також заправляли маячні газові лампи та знаходилася невелика майстерня.

Якщо маяк має туманний сигнал, – дзвін (у давнину) або сирену, то споруджуються і спеціальні приміщення для механізмів, які приводять у дію ці прилади.

Для підйому на маячну вежу шлюпки, пошти й інших предметів, облаштовують крани, які виходять із вікон. При цьому, крани облаштовані таким чином, що під час негоди можуть бути прибрані всередину маяка.

Зовнішні входні двері розташовують над рівнем моря таким чином, щоб вони не могли бути розбиті хвилями. Ця умова і визначає вже висоту розташування підлоги та висоту нижньої суцільної частини маяка, в якій розташовується цистерна для прісної води та комора для гасу і мастила.

Від входних дверей іде вниз у невеликому заглибленні зовнішньої стіни маяка металевий трап, який є єдиним сполученням між морем і маяком. Вікна, двері і трап розташовуються із найменш піддатливої хвилюванням у негоду сторони.

Якщо місцевість дозволяє, то біля скелі розташовують невелику гавань і пристань для шлюпок, але якщо це не вдається, то у скелі та стіні вежі на рівні малої та повної води робляться рами, за які можуть швартуватися шлюпки. Крім того, маяки оснащуються рятувальними засобами для надання допомоги суднам, що зазнали лиха поблизу маяка [2, с. 20-21].

При маяках, розташованих на узбережжі, де навколо вдосталь вільного місця, житлові будинки, служби та склади облаштовувалися у стороні та не мали прямого сполучення з маяком. На березі також встановлювалися пристань для шлюпок, елінг для підйому їх на берег і сарай, при маяках могли створювати і рятувальні станції.

Інколи житлове приміщення зводилося нерозривно із маячною вежею. У такому випадку стіну, що відокремлює маячну вежу від приміщення, роблять у більшості суцільною і вхід у маяк розташовується окремо ззовні.

Для того, щоб краще відрізнити вежі між собою і від інших берегових споруд, маяки фарбують у кольори, які вирізнялись би на тому фоні, на якому вони проектувалися при виді з моря, наприклад у чорний або червоний. Крім того, вигляд маяків може урізноманітнюватися завдяки додаванню вертикальних і горизонтальних смуг іншого кольору, квадратів, ромбів тощо.

Далі звернемо увагу на принцип конструкції маячних ліхтарів. Вище вже зазначалося, що на початку свого існування маяки освітлювалися вогнищами, таке освітлення забезпечувалося завдяки дровам і вугіллю. Але виникала необхідність захисту від вітру та дощу. Спочатку такі покриття було досить важко обладнати, адже для таких вогнищ будувалися досить великі за розмірами вежі, а кіпоть від вогню та сильний жар всередині створювали неможливість використання скла. Єдине, що було зроблене – огороження вогнищ решітками із залізних стрижнів з метою уникнення розкидування вогнища вітром. Пізніше вогнища стали накривати навісами, що підтримувалися стійками.

У 1736 р. спробували побудувати перший скляний ліхтар, дим з якого виходив через трубу. Однак, через слабкий доступ, повітря вугілля горіло досить слабо і його доводилось підтримувати великими міхами. Але, попри це, освітлення маяків все одно залишалось незадовільним і доводилось шукати інші способи захисту вогнища.

Так починають з'являтися перші маяки із використанням катодричної системи освітлення. Її сутність полягала у встановленні дзеркал (спочатку використовували добре зачищені жерстяні пласти) для відображення вогню на більші відстані. Перші такі ліхтарі доводилось робити досить великих розмірів, причому, вони були досить громіздкі та важкі.

Далі широкого поширення набуває використання френелівської лінзи (складова пілкоподібна лінза, складається з окремих концентричних кілець або поясів невеликої товщини, кожне з яких забезпечує таке саме заломлення світла, як і аналогічна частина звичайної лінзи). Відтак, ліхтарі почали робити менших розмірів [2, с. 31; 7, с. 374-375].

З плином часу, ліхтарні конструкції вдосконалювалися, вогнища були замінені на лампи розжарювання, а в наш час почали використовувати світлодіодні лампи.

З 1970-х р. з'являються лазерні маяки. Це маяк, у якому в якості джерела світла використовується лазер. Завдяки великій яскравості

світлового випромінювання лазера, що у сотні тисяч разів перевищує будь-яке звичайне джерело світла, такий маяк є надійним орієнтиром для судноводіїв в умовах, коли необхідні лампи потужністю у кілька десятків кіловат.

Перший у світі лазерний маяк був встановлений у 1970-х рр. у м. Сідней (Австралія), проте його випробування проводилося в Україні, у м. Одеса.

Після появи перших лазерних маяків з'являються також і лазерні стулкові маяки, які є не лише орієнтирами, але і вказують суднам курс руху по фарватеру [8, с. 208].

Ще одним цікавим запитанням, яке ми розглянемо у даній статті, є паливо для маяків. Вже було з'ясовано, що на початку свого існування вогнища підтримувалися дровами та вугіллями. Пізніше стали використовувати смолу, торф і навіть соломку. Обслуговувати такі вогнища було досить складно. З середини XVIII ст. почали використовувати сальні свічки. Встановлювалося від 20 до 60 таких свічок, вагою по кілька кілограмів кожна. Такі свічки давали світло дальністю видимості 3-4 милі. Такий спосіб освітлення був дорогим і також вимагав ретельного постійного обслуговування.

Пожежа на Едістонському маяку (Великобританія, затока Ла-Манш) змусила чиновників повернутися до вугілля та дров.

У 1807 р. у Російській імперії згідно «Положення про маяки» перейшли до масляного освітлення. Відтак, на зміну вугіллю прийшли площки із жиром і рідкою олією. На англійських, американських і російських маяках використовували риб'ячий і китовий жир. Таке освітлення було яскравим, але знову ж таки економічно не вигідним. Тоді стали переходити на освітлення за допомогою рослинних олій і парафіну. Тут проблемою в обслуговуванні таких маяків стали холоди, через які олія швидко густіла, а бавовняний гніт погано змочувався в олії, через що він сильно обгорав і давав мало світла. Не набагато кращими виявилися рідкі мінеральні мастила. У 60-х XIX ст. для маячного палива почали використовувати газ.

8 грудня 1858 р. море вперше освітілось електричним вогнем. Проте, скрізь маяки перевели на електрику лише у др. пол. 50-х рр. XX ст. [9].

Важливою складовою діяльності й обслуговування маяків є маячна служба. На початку XIX ст. імператор Олександр I затвердив «Положення про утримання маяків і штат маячної команди». Саме цим Положенням була офіційно створена маячна служба Російської імперії.

На Чорноморському флоті Дирекція маяків була створена у 1817 р. Першим директором маяків було призначено М.Берха. Дирекція лоцій і маяків Азовського та Чорного морів відповідала за роботу навігаційних знаків, маяків, плавучих знаків і вогнів. Їй підпорядковувалися, створені в окремих акваторіях і портах лоцмистерські дистанції. На Чорноморському флоті діяли у різні роки Бузько-Дніпровська, Дністровська, Керчинсько-Єнікальська, Севастопольська, Потійська, Азовська, Генічеська, Очаківська й ін. дистанції.

Перед тим як була видана перша лоція Чорного моря (1851 р.), на берегах від Дунаю до Керченської протоки діяло лише 12 маяків, на Кавказькому узбережжі не було жодного.

Більш інтенсивно маячна справа на Азовському та Чорному морях почало розвиватися лише у 60-х рр. XIX ст.

Команди, які складали обслуговуючий персонал на маяках, як правило, формували із так званої маячної роти четвертого ластового екіпажу. Серед них було небагато грамотних людей, багато хто не міг якісно обслуговувати механізми й апаратуру маяків.

Для забезпечення більш надійної дії вогнів і маяків, було вирішено комплектувати маячну команду найманими робітниками. Головним обов'язком обслуговуючого персоналу було забезпечення справного освітлення: вогонь маяків мав запалюватися із заходом сонця і до світанку яскраво палати [10].

Вночі чергові, змінюючи один одного, постійно знаходились у приміщенні ліхтаря та спостерігали за тим, щоб у вогнища була встановлена висота й яскравість, знімали з гнотів нагар, а коли вогонь був проблісковим, слідували за дією обертальних механізмів.

Станом на 1 січня 1917 р. Дирекція лоцій і маяків Азовського та Чорного морів відала 86 береговими та 6 плавучими маяками. Також під її контролем знаходилось близько 200 вогнів, які знаходились у віданні різних міністерств і відомств.

Перша світова і Громадянська війни негативно вплинули на стан навігаційного обладнання. Маяки не ремонтувалися по кілька років, через що виходили з ладу, більшість їх була зруйнована. Лише після того, як у 1920 р. було створене Управління, що забезпечувало безпеку судноводіння на Азовському та Чорному морях (Убекочерназ), почали відновлювати систему навігації, яку в цілому завершили у 1923 р.

Дирекція маяків і лоцій Азовського та Чорного морів була ліквідована. У 1935 р. Убеко-

черназ було реорганізовано у Гідрографічний відділ Чорноморського флоту, з 1939 р. лоцмейстерські дистанції були перейменовані у гідрографічні райони [10].

З початком Другої світової війни, були змушені погасити практичне навігаційне обладнання. Однак завдання забезпечення безпечного мореплавства залишалася незмінним. Навігаційне обладнання було переведене у розряд маніпульованого. Були розроблені варіанти режиму горіння, схеми управління, колір вогню. Особовий склад груп і манзагонів, взаємодіючи із маячниками, забезпечували постановку мін, проводку суден до оточених Севастополя й Одеси, брали участь у кожній десантній операції флоту.

За час Другої світової війни німці нанесли величезних збитків засобам навігації. Багато маяків було пошкоджено та зруйновано. Так, 68% маяків слід було відновлювати, 61% з них вимагав значних витрат і сил.

У 1947 р. перебудували систему навігаційного обладнання. Тимчасову систему воєнного часу зробили штатною.

Наприкінці 1949 р. Рада Міністрів СРСР прийняла Постанову «Про заходи по корінному покращенню навігаційного обладнання для забезпечення мореплавства на морях Союзу РСР». Було створено спеціальні будівельні організації, виділено необхідні матеріали та кошти.

У подальшому вдосконалювалася маячна техніка, стали покращуватися умови побуту та роботи маячних спеціалістів. Почала розвиватися система новітніх радіомаяків і радіонавігаційних станцій, які забезпечували точне кораблеводіння у прибережній і дальній зонах плавання [10].

У сучасній Україні безпеку мореплавства на морях регулює «Положення про навігаційно-гідрографічне забезпечення мореплавства у внутрішніх морських водах, територіальному морі та виключній (морській) економічній зоні України», затверджене Наказом Міністерства інфраструктури України від 25.05.2006 р. № 514 (зі змінами від 13.09.2012 р.).

За вимогами Міжнародної морської організації, Україна має створювати сприятливі у навігаційному відношенні умови руху суден, шляхом встановлення й утримання берегових і плавучих засобів навігаційного обладнання. Також Україна зобов'язана забезпечувати безперебійну дію навігаційних засобів відповідно до рекомендацій Міжнародної асоціації навігаційного забезпечення та маякових служб.

Навігаційно-гідрографічне забезпечення мореплавства організовується та проводиться

державною установою «Держгідрографія». Саме ця установа займається оснащення морів України засобами навігаційного обладнання, забезпеченням їх розвитку, змісту, ремонту та безперебійної роботи у заданому режимі.

Таким чином зазначимо, що маяки та маячна служба пройшли у своєму розвитку нелегкий шлях. Проте світло маяків залишається і на сьогодні одним із основних засобів навігації. А вдосконалення їх конструкції та розширення кола функцій беззаперечно, сприяє безпечному руху суден у будь-яких погодних умовах та у будь-яких зонах проходження.

Проте питання вивчення маяків України потребує більш детального дослідження, тому автор планує у подальшому звернути увагу на окремі райони розташування та функціонування маяків України, а також дати коротку характеристику найцікавіших та унікальних маяків світу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Все о чудесах света. Атлас-справочник / [Укл. Раделов С.Ю.

та ін.]. – СПб.: ООО СЗКЭО Кристалл, 2011. – 112 с.

2. Башмаков П.И. Маячное дело и его историческое развитие / П.И. Башмаков. – Л.: Гидрографическое Управление СССР, 1925. – 217 с.

3. Дарницький В. Вогні маяків / В. Дарницький // Науковий світ. – 2009. – № 5. – С. 8-9.

4. Види маяков [Електронний ресурс] // Сайт «Про маяки». – Режим доступу: <http://oklmayak.ru/vidy.html>

5. Аксентьев С. Маяк, которого нет / С. Аксентьев // Катера и яхты. – 2015. – № 2 (254). – С. 98-100.

6. Аксентьев С. Закованные в лед / С. Аксентьев // Катера и яхты. – 2014. – № 1 (247). – С. 142-145.

7. Френеля линза // Физическая энциклопедия / Гл. ред. А.М. Прохоров. – М.: Большая Российская энциклопедия, 1998. – Т. 5. – 760 с.

8. Техника: Современная иллюстрированная энциклопедия / Гл. редактор А.П. Горкин. – М.: Росмэн-Издат, 2006. – 487 с.

9. Аксентьев С. Огни над волнами [Електронний ресурс] / С. Аксентьев // Наука и техника. – 2010. – № 3 (46). – Режим доступу: <http://www.ntmagazine.ru/nt/archive/2010/3/majak>

10. Маячной службе – два века [Електронний ресурс] // Сайт «Про маяки». – Режим доступу: http://oklmayak.ru/dva_veka.html

11. Наказ Міністерства інфраструктури України від 25.05.2006 р. № 514 (Зі змінами від 13.09.2012 р.) «Про затвердження «Положення про навігаційно-гідрографічне забезпечення мореплавства у внутрішніх морських водах, територіальному морі та виключній (морській) економічній зоні України» [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0708-06>

Сандурська Олена *Історія маячної справи в Україні: короткий огляд*

У статті розглядаються основні етапи становлення та розвитку конструкцій маяків. Дається коротка характеристика модернізації конструкцій маяків. Визначаються основні інженери-конструктори. Крім того, описуються основні аспекти функціонування маячної служби. Окреслюється сучасний стан маяків в Україні.

Ключові слова: маяк, маячна служба, берегові навігаційні засоби, навігація, залізобетон, сітчасті конструкції

Сандурская Елена *История маячного дела в Украине: краткий обзор*

В статье рассматриваются основные этапы становления и развития конструкции маяков. Дается краткая характеристика модернизации конструкции маяков. Определяются основные инженеры-конструкторы. Кроме того, описываются основные аспекты функционирования маячной службы. Очерчивается современное состояние маяков Украины.

Ключевые слова: маяк, маячная служба, береговые навигационные средства, навигация, железобетон, сетчатые конструкции

Sandurs'ka Olena *History Of Ukrainian Lighthouses: short overview*

In the article the author considers main aspects of development of lighthouses from easy shore fires to lighthouses fitted with modern radio-navigational equipment. In the article it is also given a short overview of the oldest and most famous lighthouses in the world. The author pays great attention to the modern construction of lighthouses to appear. Here also the characteristic of main kinds of lighthouses is given, and influence of time on peculiarities of their design is determined

The author also gives main classifications of lighthouses by their different features.

In the article the one may find the list and description of building materials used for creating lighthouse towers. The author dwells firstly on creation of widen lighthouses, after them she moves to creation of lighthouses made of stone, and finally she comes to creation of metal and ferroconcrete lighthouse constructions.

In the article a short overview of Ukrainian lighthouses is given. In this article the author pays great attention to lighthouses which exist on the territory of Ukraine. Thus, in the article it is possible to find a short description of Ozharskiy lighthouse made of ferroconcrete which is situated in Mykolaiv region and also Stanislav-Adzhigol'skiy lighthouse complex which is situated in the village Rybalche in Kherson region. Ozharskiy lighthouse became one of first ferroconcrete constructions of such size in Europe, and Stanislav-Adzhigol'skiy lighthouse complex is a unique one owing to net-like design of its towers. Also, the author gives description of interior construction of the lighthouse and also different kinds of premises for the operating crew, lighthouse maintenance and storage.

In addition to that, the author describes main kinds of lighthouse lights, and considers them not only as a landmark at port entrance or the one determining a dangerous area, but also as a very important unit in navigation for making a course and making way along the fairway.

The author determines main design engineers of Ukrainian lighthouses. In the article the author outlines main aspects of lighthouse service functioning and also describes current condition of lighthouses in Ukraine.

Keywords: lighthouse, lighthouse service, shore-based aids for navigation, navigation, ferroconcrete, net-like design

Рецензенти:

Михайлуца М.І., д.і.н., професор

Тригуб О.П., д.і.н., професор

Надійшла до редакції 16.05.2016 р.

СТОРИНКА РЕЦЕНЗЕНТА

УДК 930.271

РЕЦЕНЗИЯ НА МОНОГРАФИЮ НИКОЛЕВА НИКОЛАЯ ИЛЬИЧА «ПРОСОПОГРАФИЯ ОЛЬВИИ ПОНТИЙСКОЙ V в. до н.э. – I в. н.э.»

Олег Габелко

Российский государственный гуманитарный университет
Российская Федерация, 125993, Москва, Миусская пл., 6, корп. 5,
e-mail: gabelko@mail.ru

Рецензируемая монография посвящена обоснованию оригинального подхода к чрезвычайно важной и актуальной проблеме, которая традиционно считалась неразрешимой [9] – синхронизации и реконструкции эпонимного каталога *IosPE*. I². 201 и, в итоге, построению хронологической основы социально-политической истории и просопографии одного из наиболее значительных древнегреческих полисов Северного Причерноморья – Ольвии Понтийской. Исследование состоит из двух практически независимых частей. Первая посвящена разработке теоретических основ синхронизации и реконструкции эпонимного каталога *IosPE*. I². 201 и их практической реализации, вторая – основам просопографии и социально-политической истории Ольвии. Особенностью исследования является междисциплинарный подход и комплексное использование различных категорий источников: нарративных текстов, лапидарной и керамической эпиграфики, магических надписей, нумизматических памятников и т.д.

Остановлюсь в первую очередь на достоинствах монографии. В Предисловии автором впервые приведен перечень аргументов, подтверждающих гипотезу Ю. Виноградова [2] и В. Рубана [7] о диахронном характере каталога граждан Ольвии *IosPE*. I². 201. По моему мнению, перечень убедителен и позволяет закрыть дискуссию о характере списка граждан *IosPE*. I². 201 (тем не менее, п. 5 желательно дополнить расширенной редакцией хорошо известного в античной традиции и, кстати, используемого автором в монографии фактом совпадений имен эпонимов с именами монетных магистратов). Актуальность представленного перечня бесспорна; в настоящее

время еще существует необходимость более активного продвижения гипотезы Ю. Виноградова и В. Рубана о диахронном характере каталога *IosPE*. I². 201; например, известный исследователь Ольвии А. Русяева [8] считает, что «...фрагмент надписи, в которой сохранилось около 135 имен (предполагается, что их было около 300), не может раскрыть достоверную причину фиксации и назначение столь важного для истории Ольвии документа».

Рецензируемая монография изложена на 316 стр., из них историография исследований списка граждан *IosPE*. I². 201 занимает всего 10 стр. Я принимаю тезис Н. Николаева о том, что исследования этого списка приостановились 30 лет назад в связи с почти полным исчерпанием возможностей традиционных подходов. Далее автором предлагается совершенно новый метод исследования надписи *IosPE*. I². 201 – математическое моделирование. Предложенные автором математические модели эпонимного каталога базируются на фундаментальных свойствах простейшей математической конструкции – матрицы и являются универсальными и бесспорными, т.е. применимыми к эпонимным каталогам других государств. Хочу также обратить внимание на свойства II и III каталога: возможность выполнения относительных датировок и взаимную зависимость всех элементов (ячеек) каталога между собой. Эти свойства каталога уже на начальном этапе исследования позволили автору выявить ошибочные датировки группы известных надписей другими исследователями [1] и убедительно преодолеть важное критическое замечание А. Аврама (*Bull* 2014).

Достоинно внимания, на мой взгляд, и ус-

пешное преодоление автором замечаний оппонентов о существовании омонимов в среде ольвиополитов, которые якобы не позволяют выполнить реальную идентификацию личностей. Ответ Н. Николаева оказался простым и убедительным: просопография, в отличие от ономастики, имеет дело только с реальными историческими личностями (свойство IV).

Отличается оригинальностью разработанный автором на базе основного закона генеалогии теоретический путь реконструкции первоначального размера каталога путем вычисления ожидаемых дат эпониматов для эпонимов из второго столбца каталога по датам их предков из первого столбца и последующей оптимизации. Вообще же автор является, образно говоря, «родоначальником ольвийской просопографии» поскольку, разрабатывая это новое направление исследований Ольвии, предлагает и его теоретическое обоснование. Следует здесь отметить принцип замены отсутствующего хронологического репера системой хронологических диапазонов, что теоретически позволяет выполнить синхронизацию календаря, но с определенной, допустимой для решения исторических задач погрешностью. Положительно также и то, что автор предлагает несколько путей практической синхронизации и реконструкции эпонимного каталога, в том числе, графический, табличный, которые приводят к одному и тому же результату. За этим, бесспорно, стоит многолетний труд.

Что касается побочного результата исследований (с. 94) – выявления «хронологических квот» (условный авторский термин), в том числе, в эпонимных каталогах Ольвии, Родоса, Линда и Милета, я затрудняюсь дать какую либо оценку этому загадочному явлению. Тем не менее, нельзя не согласиться с тем, что автор приводит убедительные факты его существования.

Вторая часть монографии открывается введением в научный оборот теоретического принципа исследования просопографии Ольвии позднеархаического – раннеклассического периодов. Также во второй части монографии автор впервые предложил достаточно цельную информацию о просопографии основных элитных родов и группе второстепенных родов. Эта информация является основой для просопографических интерпретаций как известных, так и вновь обнаруживаемых эпиграфических памятников. Следует обратить внимание на то, что предложенные

и обоснованные в первой части монографии новые просопографические инструменты исследования – реконструкция, датирование и интерпретация – эффективно используются в части второй монографии. Например, просопографическая датировка, в отличие от традиционной палеографической датировки, присваивает исследуемой надписи хронологический период активности персонажа этой надписи. В свою очередь, период активности персонажа вычисляется на основе дат исполнения эпонимной должности предками и/или потомками этого персонажа. Очевидно, «классикой» предложенного метода является построение автором хронологической модели событий декрета *IosPE*. I². 32 в честь Протогена, которая включает в себя хронологию восьми персонажей декрета (с. 184-200). Как пример можно привести просопографическую датировку декрета *I.Olbia* 28+29+123+*IosPE*. I². 240 в честь сыновей херсонесита Аполлония – 215⁺²⁻⁴ г. до н.э. (год жреца Агатина Деймахова).

Хотел бы проиллюстрировать факт научной зрелости исследователя: отказ от своих предыдущих концепций и построений, если у оппонентов существуют более убедительные версии. Речь идет о безоговорочном снятии Н. Николаевым реконструкции одной из строк посвящения *I.Olbia* 71 (с. 166) в пользу просопографической реконструкции В. Столбы [10].

Заключительная VI глава второй части монографии впервые дает теоретическое обоснование возможности исследования преимущественности родов догетской и послегетской Ольвии; автором также выполнены предварительные изыскания, подтверждающие перспективность этого направления. Кульминационный момент главы – развернутая аргументация датировки знаменитого декрета *IosPE*. I². 34 в честь Никерата Папиева началом второй половины I в. н.э. (с. 254-265), которая уже получила полное одобрение такого авторитета, как А. Аврам (*Bull.* 2015, 524). Замечу, что принятая в науке датировка декрета *IosPE*. I². 34, предложенная Ю. Виноградовым [3], относится к началу II в. до н.э.

Завершая обзор достижений рецензируемой монографии и переходя к недостаткам, отмечу прежде всего то, что буквально «бросается в глаза»: автор впервые предлагает простую и эффективную математическую модель эпонимного каталога, но, к моему большому сожалению, игнорирует очевидную

возможность продемонстрировать эффективность этой модели на примере эпонимных каталогов иных античных государств. А ведь большинство из этих каталогов уже синхронизированы! Таким образом, автор существенно ослабляет собственную аргументацию и ограничивает возможности применения нового метода исследования древних календарей. Полагаю, что отсутствие примеров применения нового метода к иным каталогам является самым существенным недостатком первой части монографии. Еще одним общим недостатком монографии является то, что теоретические посылки, разрабатываемые автором, сосредоточены во всех главах; желательно, на мой взгляд, теорию представить в одной главе.

Также весьма контрастной по качеству исполнения представлена у автора II глава второй части монографии, посвященная позднеархаической - раннеклассической просопографии Ольвии, т.е. периодом, который не охвачен эпонимным каталогом. Бесспорное достижение автора, получившее признание таких специалистов как А. Аврам, Ф. Граф, Г. Цецхладзе – объединение в контакте фрагмента *IosPE*. I². 307 с надписью *I.Olbia* 58, что позволило подтвердить чтение, предложенное еще в 1974 г., и тем самым окончательно реконструировать посвяtitельную и эпонимную формулу ольвийских мольбов – сочетается с явно недоработанной редакцией главы; особенно это касается малоубедительных построений о взаимоотношениях милетских и ольвийских родов Анаксимандров и Аристократидов. При этом, автор, очевидно, осознавая слабость приведенных положений, пытается реабилитировать себя, приведя в предисловии к главе «...важнейшее замечание об условности, схематичности и фрагментарности большинства просопографических построений, относящихся к рассматриваемому хронологическому периоду».

Последующие главы содержат в своей основе принципиально новый материал о просопографии и социально-политической истории Ольвии, в том числе, о социально-политической борьбе ведущих родов. Новых сведений очень много, так что я понимаю автора, который указал (с. 99), что опора на фундаментальную монографию Ю. Виноградова [3] позволяет сократить изложение обзорных материалов. Однако здесь возникают вопросы и противоречия. Надо ли было при этом загромождать изложение социально-политической истории проблемами

внешнеполитической истории? Какое отношение имеют контакты со скифами после снятия осады Зопириона или участие Ольвии в Афинском морском союзе к просопографии?

Весьма спорна необходимость приведения в качестве побочного результата исследования о культе речного божества в Ольвии. При этом автор использует не вполне убедительный довод о том, что это речное божество изображается на аверсе многочисленных монет, монограммы на реверсе которых являются объектом исследования. Сам по себе этот материал, конечно, интересен, на него уже ссылаются другие исследователи, однако весьма сомнительна необходимость дополнять просопографическое исследование сведениями об ольвийских культах. Очевидно, автору не хотелось удалять из монографии этот материал.

Не вполне удачным является название книги. Видимо, Н. Николаев, следуя широко известным рекомендациям, стремился к краткости названия, объединив исследования по синхронизации и реконструкции эпонимного каталога с исследованиями по социально-политической истории и просопографии. На мой взгляд, название следовало бы несколько расширить, тогда можно было бы охватить им две реально существующие, независимые части исследования: 1) синхронизация и реконструкция эпонимного каталога и 2) просопография и основы социально-политической истории Ольвии Понтийской. Это подтверждается и композиционным построением монографии (в двух частях), что достаточно хорошо обосновано автором в Предисловии и не вызывает каких-либо критических замечаний.

Мне не хочется останавливать внимание читателя на наличие в рецензируемой монографии опечаток и мелких неточностей, целиком определяемых недостаточным редактированием автором своего труда; тем не менее, в отдельных случаях эти неточности могут завести читателя в тупик. В качестве примера приведу представленный автором фрагмент стеммы рода Пантаклов-Клеомбродов (с. 270) и не соответствующую ему просопографическую реконструкцию *defixio SEG* 50:702, IV, (присутствует явная ошибка автора в написании патронима) (с. 294). К сожалению, такие опечатки встречаются в тексте неоднократно.

Существенным недочетом оформления рецензируемой монографии является отсутствие списка использованной литературы; по-

дстрочные ссылки, бесспорно, удобны, но читатель лишен возможности составить полное представление об использовании автором трудов предшественников.

Явным недостатком оформления монографии можно посчитать отсутствие твердого переплета и, как следствие, невозможность длительной эксплуатации тома. А ведь автор, введя многочисленные приложения, которые, по его замыслу необходимо использовать в качестве справочного материала, ориентировался на то, что предлагаемый труд по своей сути будет «настольным» и активно используемым, в том числе, в полевых исследованиях.

Безусловно, монография будет востребована как специалистами, так и любителями древней истории, в том числе, зарубежными. Однако очевидной недоработкой автора является отсутствие развернутого резюме на английском языке.

В целом, предлагаемая монография, несмотря на отдельные недостатки, является значительным вкладом в современное антиковедение и, бесспорно, «пионерским» исследованием. Синхронизация и реконструкция эпонимного каталога Ольвии и вытекающие из них основы просопографии и социально-политической истории Ольвии позволили, например, впервые обоснованно с единых позиций пересмотреть традиционные датировки большого количества различного типа эпиграфических, а также нумизматических памятников. Я заостряю внимание на обоснованности пересмотра датировок, поскольку автор опирается не на палеографические признаки, которые нередко весьма субъективны, но на твердую хронологическую основу – синхронизированный календарь. Рецензируемая монография, в сущности, открывает новое перспективное источниковедческое направление исследований античной Ольвии. Что касается использования предложенной автором методики к иным полисам античного мира, то, как следует из нашей с ним переписки, исследователь уже вне рамок рецен-

зируемой монографии проводит соответствующие исследования, в частности, по близкой мне проблеме [4-6] соотношения локальных хронологий Ольвии, Херсонеса и Понтийского царства. В заключение, отмечая несомненный творческий успех Н. Николаева, хотелось бы пожелать исследователю реализовать в будущем огромный резерв – провести работу с эпонимным каталогом *de visu* (с. 266).

ПЕРЕЧЕНЬ УСЛОВНЫХ СОКРАЩЕНИЙ

Bull – Bulletin épigraphique. Paris.

I.Olbia – Надписи Ольвии. М.-Л., 1968. Под ред. Т. Кнунович, Е. Леви.

IosPE. I². – *Latishev B.* Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae. Petropolis, 1885-1916.

SEG – Supplementum epigraphicum Graecum. Vols. 26-41, eds. *Henry W. Pleket and Ronald S. Stroud* Amsterdam 1979-1994. Vol. 58, eds. *A. Chaniotis, T. Corsten, R.S. Stroud and R.A. Tybout*. Brill NV. 2008.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Анохин В.А. Монеты античных городов Северо-Западного Причерноморья / В.А. Анохин. – К.: Наук. думка, 1989. – 128 с.
2. Виноградов Ю.Г. Варвары в просопографии Ольвии VI-V вв. до н.э. / Ю.Г. Виноградов // Демографическая ситуация в Причерноморье в период великой греческой колонизации: материалы II Всесоюзного симпозиума по древней истории Причерноморья, Цхалтубо, 1979. – Тбилиси: Мецниереба, 1981. – С. 131-148.
3. Виноградов Ю.Г. Политическая история ольвийского полиса VII-I вв. до н.э.: Историко-эпиграфическое исследование / Ю.Г. Виноградов; отв. ред. Е.С. Голубцова; АН СССР, Ин-т всеобщ. истории. – М.: Наука, 1989. – 288 с.
4. Габелко О.Л. Критические заметки по хронологии и династической истории Понтийского царства / О.Л. Габелко // Вестник древней истории. – 2005. – № 4. – С. 128-157.
5. Габелко О.Л. О летоисчислении на Боспоре в правление Митридата VI Евпатора / О.Л. Габелко // Древности Боспора. – 2006. – Т. 10. – С. 122-143.
6. Габелко О.Л. Продолжая дискуссию о понтийской царской эре / О.Л. Габелко // *Studia historica*. – 2012. – Вып. 12. – С. 61-74.
7. Рубан В.В. Марістратура агораномів в Ольвії / В.В. Рубан // Археологія. – 1982. – № 39. – С. 30-40.
8. Русяева А.С. О традициях Милета в культуре Ольвии Понтийской / А.С. Русяева // Боспорские исследования. – 2010. – Вып. 24. – С. 84-114.
9. Скржинская М.В. Будни и праздники Ольвии в VI-I в. до н.э.: Науч. издание / М.В. Скржинская. – СПб.: Алетейя, 2000. – 288 с.
10. Stolba V.A. Prosopographical Note on IOlbia 71 (Dubois IGDOlbia 11) / Vladimir F. Stolba // *Mnemosyne*. – 2013. – Vol. 66, 2. – P. 293-302.

Надійшла до редакції 15.06.2016 р.

РЕЦЕНЗІЯ НА КНИГУ:
ДОСЛІДНИКИ ІСТОРІЇ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ: БІОБІБЛІОГРАФІЧНИЙ ДОВІДНИК /
УПОРЯДНИК: ІГОР ЛИМАН. – КИЇВ, 2013. – ТОМ 1. – 2013. – 382 с.

Віталій Андрєєв

Херсонський державний університет
Україна, 73000, м. Херсон, вул. Університетська, 27
e-mail: avnskif@yandex.ru

Автором ідеї, натхненником і керівником наукового проекту «Дослідники історії Південної України: біобібліографічний довідник» став відомий український історик, дослідник Південної України, професор І. Лиман. Його однойменна книга побачила світ у 2013 р. та стала логічним продовженням роботи «Наукова школа професора А.В. Бойка: персоналії та доробок» (Запоріжжя, 2011). Крім того, дане дослідження є «першою ластівкою» у саморефлексії дослідників історії українського Півдня, намаганні осмислити стан вивчення південноукраїнської проблематики, концептуальному баченні історії регіону. І це не дивно, адже Ігор Ігорович, на мій погляд, є одним з найкращих і найуспішніших учнів Анатолія Васильовича Бойка як засновника «наукової школи дослідників історії Південної України XVIII-XX ст.».

У вітчизняній історичній науці чимдалі то більше зростає інтерес до проблем регіональної історії. Така історіографічна ситуація не дивує і продиктована тим, що для України є доволі характерним широке регіональне розмаїття. Осмислення загальноукраїнського історичного процесу навряд чи можливе без урахування цього важливого факту. Таким чином, нагальною потребою сучасного наукового повсякдення є вивчення своєрідності всіх регіонів України, їх історії, культури, самосвідомості, економічного та суспільного розвитку, адже усі ці особливості формувалися протягом багатьох століть і даються взнаки й сьогодні. Південна Україна не стала тут винятком.

Дослідження Півдня є актуальним не тільки з огляду на те, що це один із найбільших історико-географічних регіонів нашої батьківщини, а й тому, що саме ці території, як відзначав ще М. Грушевський, стали ареною зустрічі та боротьби світових культур на теренах України [1, с. 61]. Отже не дивно, що чи не найбільше уваги сучасних українських учених-гуманітаріїв, судячи з

тематики дисертацій захищених у роки незалежності України, присвячено саме Південній Україні [2, с. 3].

Утім, на думку І. Лимана, незважаючи на актуальність «південної проблематики» у сучасній українській гуманітаристиці та «тотального вивчення історії Південної України», на заваді консолідації зусиль науковців стоїть їх певна вузькотематична ізолюваність. Так, уявлення про історіографію історії Південної України у більшості дослідників обмежується знанням історії обраної і, як правило, вузької наукової теми (переважно дисертаційної) та тим доволі випадковим набором науковців, що зустрічаються на конференціях, круглих столах, семінарах тощо [2, с. 3].

Таким чином, завдання проекту автор вбачає у формуванні узагальнювальної картини стану вивчення історії Південної України, популяризації напрацювань науковців, що займалися цим регіоном, створенні можливостей для кожного дослідника, який звертатиметься до окремих аспектів історії Півдня, вільніше орієнтуватись у тематиці попередників. Крім того, він цілком слушно сподівається на те, що реалізація проекту буде сприяти контактам між діючими науковцями, формуванню інформаційної платформи, яка може прислужитися консолідації та координації зусиль і окремих дослідників, і інституцій з вивчення минувшини Південної України [2, с. 16].

Автору проекту вдалося сформувати базу даних, що включає біобібліографії кількох сотень дослідників. Так, до першого тому видання увійшли біобібліографії 136 науковців. Серед них 21 доктор наук, 1 доктор філософії (Ph.D.), 114 кандидатів наук. Щодо гендерного представництва, серед науковців, інформація про яких увійшла до цього видання, 72 жінки та 64 чоловіки [2, с. 3].

Проте, до тому не потрапила ціла низка бібліографій тих дослідників, а серед них чимало поважних науковців, які «працюва-

ли або (та) працюють у царині вивчення минулого Південної України» та захистили дисертації не з історії регіону, або ж і взагалі не мають наукових ступенів. Але Ігор Ігоревич запевняє нас у вступі до видання, що всі ці дослідники у подальшому не опиняться «за бортом» і відсутні персоналії будуть представлені у наступних томах [2, с. 19-20].

Цікаві і перспективи проекту, окреслені його автором. Так, його важливою складовою стало розміщення повної електронної версії книги на кількох ресурсах Інтернету для якомога ширшого безкоштовного доступу. А сайт Науково-дослідного Інституту історичної урбаністики (<http://ri-urbanhistory.org.ua>), де раніше були розміщені запрошення науковців до участі у проекті й анкета, став платформою для його розгортання. Також, на думку І. Лимана, надзвичайно важливим для розвитку проекту може бути акумулювання на Інтернет-ресурсі не тільки біобібліографій, а й повнотекстових електронних версій праць з історії Півдня [2, с. 17-18].

Заслуговує на увагу прагнення автора до розширення хронологічних рамок проекту, що пропонує, розпочавши з досліджень, присвячених історії Південної України XVIII-XIX ст., у подальшому «спуститися нижче по хронології», розширивши часові межі за рахунок біобібліографій, що стосуються більш ранніх етапів історії регіону та його складових [2, с. 20].

Надзвичайно важливим, на мій погляд, є спроба І. Лимана (перша у сучасній історіографії) концептуального розуміння історії Південної України. У вступній статті він висловлює припущення, що історична концепція В. Петрова (теорія епох)¹ може бути

¹ Епоха – певна складова історичного процесу, котра усвідомлюється як структурна цілісність для якої характерні: наявність панівної ідеології, сталого співвідношення певних взаємозумовлених форм господарства, суспільних інститутів і культурних феноменів. В. Петров розумів історію як процес буття та зміни відмінних самодостатніх епох, кожній з яких притаманна своя спільність, відмінна від спільності іншої епохи. Історія є дискретною, перервною, у ній присутні міжепохальні «злами». Перехід від однієї епохи до іншої через злами означає, що поруч з процесами знищення, відтискування, переселення, міграції мали місце також процес дифузії, деформації, успадкування, засвоєння. Також важливими факторами трансформацій є і зовнішні впливи – експансія, війни, катастрофи, знищення, культурні й економічні відносини та впливи, природний фактор тощо. Хоча концепція В. Петрова мала самостійний і новаторський характер, виявляється найбільша її подібність до теорій лока-

прикладена і до історії Південної України. Так, читаємо: «Відповідна концепція певною мірою може бути прикладена і до земель Південної України. І тоді можна говорити про те, що історія регіону насправді була історією зміни – самодостатніх епох, що заступали одна одну, часто протистаючи одна одній. У цьому контексті події того самого XVIII ст. можуть сприйматись як прояви зміщення, розриву, – переборювання, – протиставлення, зламу між епохами в історії регіону. Прояви такого розриву, перерваності традицій можна знайти чи не в кожному аспекті історії Півдня відповідного періоду. Скажімо, якщо звернутись до ...питання про наявність міської традиції у регіоні, то досить промовистим є спостереження В.М. Константінової: після падіння Нової Січі міста Півдня – засновувалися та розвивалися скоріше всупереч, аніж у продовження старих місцевих (передусім козацьких) традицій. Вони були продуктом і в той же час чинником імперської експансії на землі Півдня» [2, с. 20].

Утім, на мій погляд, дана спроба є надзвичайно скромною й тут залишається лише сподіватись, що згодом у дослідників Півдня, і, зокрема, у професора І. Лимана, визріє обґрунтована, завершена концепція історії регіону. Наслідком цього має постати синтетична історія Південної України, а першим кроком до цього є книга «Дослідники історії Південної України: біобібліографічний довідник».

Наприкінці зазначу, погодившись з І. Лиманом, що повномасштабна реалізація проекту є вкрай важливою для згуртування дослідників Південної України, інтенсифікації розгортання студій з історії регіону, адже вони спрямовані не тільки на розширення можливостей для вільнішої орієнтації у чи не безмежному морі публікацій, що так чи інакше стосуються минувшини Південної України, але й на сприяння спілкуванню науковців, розширенню їхніх ме-

льних цивілізацій О. Шпенглера й А. Дж. Тойнбі. Також у «теорії епох» В. Петрова, як й інших визначних мислителів – його сучасників («культурно-історичні типи» М. Хвильового (1926), «теорія культурно-історичних епох» Д. Чижевського (1948)), простежується вираження національної ідентифікації, звернення до духовної культури українського народу. Підходи В. Петрова виявляють певну відповідність і з синергетичною парадигмою осмислення історичного процесу, вони суголосні з новітніми науковими теоріями та набагато випередили свій час.

режевих зв'язків. Отже, будемо сподіватися на продовження цього видання та виходу у світ наступного тому «Дослідники історії Південної України: біобібліографічний довідник».

ЛІТЕРАТУРА:

1. Грушевський М.С. Степ і море в історії України // Український історик. – 1991-1992. – Т. 28-29.
2. Лиман І. Проект «Дослідники історії Південної України: біобібліографічний довідник» / Ігор Лиман // Дослідники історії Південної України: біобібліографічний довідник / Упорядник: І. Лиман. – К., 2013. – Т. 1. – 2013. – С. 3-21.

Надійшла до редакції 11.05.2016 р.

НАШІ АВТОРИ

Андрєєв Віталій – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії та історіографії Херсонського державного університету (м. Херсон)

Габелко Олег – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії стародавнього світу Інституту східних культур та античності Російського державного гуманітарного університету (м. Москва, Російська Федерація)

Залужна Алла – доктор філософських наук, професор кафедри суспільних дисциплін Національного університету водного господарства та природокористування (м. Рівне)

Клецька Тетяна – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри «Вища математика» Державного економіко-технологічного університету транспорту (м. Київ)

Магась В'ячеслав – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри суспільних наук Житомирського військового інституту імені С.П. Корольова (м. Житомир)

Магась-Демидас Юлія – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри спеціальних історичних дисциплін та правознавства Житомирського державного університету імені Івана Франка (м. Житомир)

Магурчак Андрій – кандидат історичних наук, докторант кафедри давньої та нової історії України Київського національного університету імені Т. Шевченка (м. Київ)

Михайлов Володимир – кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільно-гуманітарних наук Таврійського державного агротехнологічного університету (м. Мелітополь)

Мищак Іван – доктор історичних наук, старший науковий співробітник, завідувач науково-організаційного відділу, Інститут законодавства Верховної Ради України (м. Київ)

Нагірняк Андрій – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України та етнокомунікації Національного університету «Львівська політехніка» (м. Львів)

Німенко Наталія – викладач, науковий співробітник Сумського державного університету (м. Суми)

Пасічник Іван – аспірант кафедри історії України Київського університету імені Бориса Грінченка (м. Київ)

Петрик Наталія – аспірант Національного університету «Львівська політехніка» (м. Львів)

Помаз Юлія – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри економіки підприємства Полтавської державної аграрної академії (м. Полтава)

Сандурська Олена – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри гуманітарних дисциплін Херсонської державної морської академії (м. Херсон)

Смишляк Аліна – аспірант кафедри давньої та нової історії України Київського національного університету імені Т. Шевченка (м. Київ)

Тєвікова Ольга – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри українознавства, культури та документознавства Полтавського національного технічного університету імені Юрія Кондратюка (м. Полтава)

Цецик Ярослав – кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних дисциплін Національного університету водного господарства та природокористування (м. Рівне)

Шоповал Лариса – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка (м. Полтава)

ОСНОВНІ ВИМОГИ до наукового рівня й оформлення статей до журналу «ЕМІНАК»

1. У вступній частині статті обґрунтовується актуальність обраної теми, науково-теоретична та практична значимість у світлі основних завдань сучасної історичної науки.

2. Дається короткий огляд того, що вже зроблено з даної проблеми дослідниками, наскільки ця тема висвітлювалася в літературі. Вказати, що саме спонукало автора вдатися до цієї теми (абсолютне невисвітлення, нез'ясовані окремі питання, положення попередніх дослідників, які вимагають уточнення, незгода автора з загальноприйнятими науково-теоретичними положеннями, абсолютно новий погляд на проблему тощо).

3. Автор повинен коротко сформулювати мету своєї статті та її основні завдання.

4. Виклад змісту статті має бути логічно послідовним, із зазначенням часу і місця події, персоніфікований (там, де потрібно). Кожне положення статті має бути обґрунтоване конкретним фактичним матеріалом з посиланнями на джерела та літературу.

5. Стаття не повинна бути перевантажена однорідним, малозначущим чи випадковим фактичним матеріалом. Численні факти одного порядку необхідно зводити у таблиці, які повинні мати заголовок та вказівку на джерела, на підставі яких зроблені таблиці, графіки, діаграми тощо.

6. Стаття мусить носити творчий, самостійний характер, повинна виключати будь-яку спробу плагіату. При використанні ідей, думок, положень інших авторів слід обов'язково посилатися на них.

7. Дискусійні моменти, підняті у статті, сприятимуть підвищенню її наукового рівня, власна думка автора свідчитиме про свіжий, неупереджений погляд на проблему.

8. Подана до друку наукова праця має закінчуватися висновками, до яких дійшов автор, досліджуючи обрану ним тему. Ці висновки мусять засвідчити ту новизну, той внесок, який вніс автор у розв'язання тієї чи іншої проблеми.

9. До статті додаються короткі біографічні відомості (ПІБ, рік народження, науковий ступінь, звання, місце роботи, основні наукові інтереси, тема дисертаційного дослідження або основний напрямок роботи, домашню та робочу адреси, контактний телефон).

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ:

1. Матеріали приймаються в електронному вигляді (редактор MS Word) на диску CD-R (RW) (бажана відправка на e-mail: alextrigub@ukr.net).

2. **Параметри оформлення тексту:** формат аркуша – А-4 (210х297мм), верхнє, нижнє та праве поля – 20 мм, ліве поле – 30 мм, розмір символу (кегель) – 14, міжрядковий інтервал – 1,5, гарнітура «Times New Roman». У лівому верхньому кутку – індекс УДК, далі по центру – назва статті, наступний рядок – ім'я та прізвище автора, наступний – місце роботи у називному відмінку, далі – адреса місця роботи, й останній рядок – електронна адреса автора. Далі – текст статті.

3. **Обсяг статті** не повинен перевищувати 1 др. аркуша (40 тисяч знаків з пробілами).

4. **Назва файлу** тільки латинськими літерами, бажано прізвище автора (напр., Iwanow_Kyiv); прослідкуйте, щоб на диску, що надходить до редакції, не було зайвих файлів.

5. Стаття має бути написана літературною українською чи англійською мовами, мати **КОРОТКУ АНОТАЦІЮ ТА КЛЮЧОВІ СЛОВА** – УКРАЇНСЬКОЮ, РОСІЙСЬКОЮ ТА АНГЛІЙСЬКОЮ МОВАМИ (перекладаються також ім'я та прізвище, назва статті).

6. **Оформлення посилань**: посилання наскрізні у квадратних дужках, тобто – [1]... [2] і т.д. (ЗАБОРОНЯЄТЬСЯ робити автоматичні кінцеві посилання, в окремих випадках дозволяється підсторінкове посилання); В кінці тексту: **Література**: іде нумерований список посилань. Література повинна бути оформлена з усіма бібліографічними відомостями: автор, назва, місце видання, вид-во, рік видання, сторінка на яку Ви посилаєтесь (за останніми вимогами ВАК).

Наприклад: в тексті ...[1] ...[2].

Відповідно у списку літератури:

1. Білокінь С. Розгром Київського Єпархіального Управління 1923 року / Сергій Білокінь // Київська Старовина. – 1999. – № 1. – С. 101.

2. Держархів Дніпропетровської області (далі – ДАДО), ф.П-1, оп.1, спр.1602, арк.98.

3. Грушевський М. Історія України-Руси / Михайло Сергійович Грушевський. – К.: Либідь, 1996. – С.351-354.

7. Бібліографічний список озаглавлюється – **Література, АБО Джерела та література**. Опис видання подається із дотриманням усіх бібліографічних вимог (прізвище та ініціали автора, назва роботи, місце видання, видавництво, рік, сторінку чи аркуш на який ви посилаєтесь).

8. Фотографії, малюнки, схеми тощо подаються окремим файлом формату .tiff, .jpg, .jpeg. Якомога вищої якості (не менше 200 dpi).

З більш детальними вимогами до оформлення посилань, статей та їх приклади й актуальні умови публікації Ви можете ознайомитися на сайті журналу за адресою <http://www.eminak.mksat.net>

Науковий щоквартальник
«ЕМІНАК»

№2 (14) (квітень-червень) 2016
Том 2

Комп'ютерний набір – Смирнов Л.І.
Комп'ютерна верстка та макетування – Смирнов О.І.

Оригінал-макет підготовлений у
«Творчій майстерні Науково-дослідного центру
"Лукомор'є"»

Інститут історії, політології та права,
площа Адміралтейська, 1, м. Миколаїв, 54003

Здано до набору 01.07.2016 р. Підписано до друку 05.07.2016 р. Папір офсетний. Формат 60х84/8. Гарнітура «Cambria». Друк лазерний. Обл.-вид. арк. 14,0. Наклад 100 прим.

Віддруковано з готового оригінал-макету
на власному обладнанні Науково-дослідницького центру
"Лукомор'є" «Державного підприємства «Науково-дослідний центр
"Охоронна археологічна служба України"»
Інституту археології НАН України